

ВАСИЛЬ ГАЙДАРІВСЬКИЙ

А СВІТ ТАКИЙ ГАРНИЙ...

WASYL HAJDARIWSKYJ

Y EL MUNDO ES TAN HERMOSO...

NOVELAS

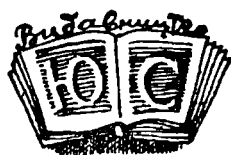
EDITORIAL JULIAN SEREDIK

BUENOS AIRES — 1962

ВАСИЛЬ ГАЙДАРІВСЬКИЙ

А СВІТ ТАКИЙ ГАРНИЙ...

ОПОВІДАННЯ

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1962

Тираж 1.500 примірників

Обкладинка і рисунки в тексті
Бориса Крюкова

Мерехтливі зорі

1. Ч а с т у в а н н я.

Наша бригада кріпильників, виїхавши на-гора, купалася з іншими шахтарями третьої зміни, в парній лазні. Тхнуло, як і в копальні, цвіллю, потом і вугільними випарами. Вода з шипінням і дзюрчанням, гострими па-смами спадала з решітчатих лійок на брунатні постаті і збігала каламутними потьоками на цементову долівку.

Поруч мене намиленим віхтем старанно тер своє тіло бригадир Іван Кузьмич Лунін. З-під пороху, що в'ївся був у бригадинову шкіру, виявились на лобі, пересіченому навкоси глибоким шрамом, подовжні зморшки; на поборознених брижами щоках заблищали руді волосинки кілька днів неголеної бороди, а на верхній губі зацвіли, мов купчаки, жовті, наїжачені, коротко підстрижені вуси.

Іван Кузьмич, бризкаючись і розкидаючи шмаття мильної піни, від задоволення кректав і по-конячому пирскав.

Коли наше купання наближалось до кінця і бригадир уже стояв під струменем води жіночобілий, покращений ледве помітними цятками ластовиння, він мрійно усміхнувся і сказав:

— Сьогодні я б з приємністю випив. Ох і випив би, їдять його мухи з комарями...

Бригадиrove бажання — мені не новина. Іван Кузьмич, як майже і всі шахтарі, випити любив, але пив він під вихідний день, щоб мати час прохмелитись і на роботу завжди з'являвся тверезий, тільки червоні очі і сморід перегорілого напою, що пашів з його пересохлих пухнастих уст, свідчили про минуле задоволення пристрасти.

Крім того, що Іван Кузьмич знав, коли йому можна випити, він був вибагливий у доборі собі товариства. Аби з ким за стіл не сів. На те мав поважні причини. Він і як комуніст, і як взагалі людина, мусів поводитись обережно, тим більше, що через свою необачність одного разу трохи не вскочив у халепу, вір-

ніше, вскочив і ледве зміг з великими труднощами з неї виборсатись.

То був випадок подібний на мій з тією лише різницею, що мене засудили на п'ять років примусової праці, а його партійна організація, добре пошарпавши і наклавши сувору догану з попередженням, таки від тюрми відваландала.

До мене під час колективізації приїхав двоюрідний брат, що втік десь з потягу розкуркулених арештантів, котрих везли до Сибіру. А до Івана Кузьмича — небожа, хлопчина вісімнадцяти років, що встиг побувати на північних лісорозробках і теж мав щастя звідти втекти і дістатися до дядька на шахту.

Мого брата і того парубійка, а з ними й ще кількох втікачів, позабирали по хатах селища і відвезли знову туди, де вони були. А таких, як я, позасуджували за переходування клясових ворогів і сприяння в їх діяльності.

Відтоді Іван Кузьмич відкинув сантименти, відмовився від рідних і знайомих, і товаришував з людьми бездоганными, кристалічно чистими та стриманими в словах. Він враховував і знав з життєвого досвіду, що одна його помилка, один необачний вислів — і йому нагадають минулу провину, що спливе, мов на воді олійна пляма. А він і без того втратив надто багато. В свої п'ятдесят три роки щодня їде в шахту і не матиме ніколи, поки й сконає, можливости, хоч на старість попрацювати на поверхні, не кажучи вже про висунення на господарську чи адміністративну посаду. Не приїдь той утікач, Іван Кузьмич напевне уже був-би головою сільради чи райвиконкому, або головою артїлі кустарів-ремісників чи ще чимось. Та про висунення тепер не доводиться і мріяти, треба пильнувати за собою, щоб тільки не сталось гіршого.

І він пильнував, виявляв свою активність, при кожній нагоді показував свою відданість партії й виробництву.

Такої, принаймі, про нього були думки ті, хто знав його ближче.

Цілком зрозуміло, що я, людина з заплямленою

репутацією, ні в якому разі не міг належати до кола товаришів Івана Кузьмича. Ми разом працювали і наші взаємини далі виробничих стосунків не переступали.

І почувши від Івана Кузьмича його бажання випити, я не міг збагнути до кого він звертається. Адже ж не до самого себе. Навіть оглянувся, чи нема когось за мною? Але близько не було нікого.

Я не відгукнувся, ніби нічого й не чув. Одягались ми, і я розподіляв час так, щоб вийти нам з лазні разом. Коли вже ми опинилися за шахтним подвір'ям, я сказав:

— То може б до мене заглянули, Іване Кузьмичу? Посиділи б трохи. . .

Він мовчки звів з-під волохатих рудих брів карі оченята, пробіг по мені змірюючим поглядом і нічого не відповів. Йшли ми мовчки, аж поки йому вже треба було повертати за ріг, і тоді промовив:

— Воно б можна і посидіти. Та сам знаєш. . . Автім зайду. Тільки сам, без тебе, іншою дорогою. . .

І повернув у темний завулок.

На териконі, — звалищі шахтної породи, — що височів, як степова гостра могила, вовчими очима виблискували червоні вогні. А за териконом крайнеба загорялась ранішня зоря. Селище уже не спало. Жінки, вирядивши чоловіків до шахти на працю, стояли в черзі біля водогінної колонки, з димарів над будинками клубочився прудкий чорний дим, біля крамниць топцювалися молодіці й підлітки, грюкотили колеса хлібної будки, що її тягнула волов'ячою ходою сонна коняка.

Я купив літру горілки і моя дружина запитливо подивилась на покупку.

— Зараз до нас гість прийде, — пояснив я. — Бригадир Іван Кузьмич. . .

— Щось у лісі здохло, — усміхнулась вона. — Мабуть грошей нема, то й до Колесника можна піти. Тоді й Колесник потрібний. . .

Дарка ще б вимовляла свої докори, та рипнули двері і в хату увійшов Іван Кузьмич. Ми сіли в кухні, бо

в другій кімнаті ще спали діти. Гість зашморгнув на вікні фіранку, позатулював щілини.

— Не люблю як мені в рот заглядають, — пояснив він, сідаючи в куток за стіл.

Після перших чарок розмова у нас ще не в'язалася, ми не знаходили потрібної теми, говорили аби говорити. Після висловлювання здогадів, яка буде наступна зима перейшли до спогадів свого дитинства, а спогади та ще дитинства — найкращий спосіб уникнути небезпечної сучасності. Нам же, як мені здавалось, цього і треба. І я вважав, що спогадів нам вистачить поки спорожніє літра. А горілка в пляшці помітно осідала, і гість помітно повеселішав і ще більше порудішав.

І зовсім несподівано Іван Кузьмич змінився в обличчі, куди ділась та безжурність і веселість, він відштовхнув ногою вільний стілець і, міцно ляснувши ластовиннячими руками об стіл, сказав:

— Ти слухаєш, Григорію, і про себе посміхаєшся та осуджуєш мене. Мовляв, Лунін неширий, він і такий, він і сякий. . .

Хотів я заперечити, але він не дав.

— Мовчи, Колеснику, не заважай. Мені треба де-що сказати.

Він одним ковтком випив чарку горілки і зразу ж затагнувся димом цигарки.

— Я хотів би дати тобі, Григорію, маленьку пораду. А ти слухай, та мотай собі на вус. А порада така: уникай товариства, в розмови ні з ким не встрявай і працюй так, як працював досьогодні. Май на увазі, що те, що проститься іншим, тобі не подарують. Один раз схибиш і загинеш. Тебе розтопчуть, змішають з грязюкою, на тебе плюватимуть, хто хотітиме і хто не хотітиме. Чим все те пахне, ти можеш уявити, Григорію.

Слухав я і не міг збагнути, навіщо Іван Кузьмич мене напугує.

— Мені дивно, Іване Кузьмичу, що ви даєте такі поради, ніби я надумав приставати до гурту ледарів чи симулянтів.

Бригадир невдоволено труснув головою і рудий чуб сповз з голови й закрив одне око.

— Ти ніби й не з тих, що мати маленького упускала головою на долівку, а кметливости не маєш.

— Людська вдача так, ні сіло, ні впало, не змінюється. Я трудового заводу. І яким уродився, таким і залишусь.

— Вірно кажеш, Григорію! — в захваті вигукнув Іван Кузьмич. — Яким був, таким і залишився. Такої про тебе думки і там. . .

Він невиразно показав рукою на вікно.

— Там, Григорію, про тебе не забувають. Ні, не забули Григорію. . .

Іван Кузьмич аж ніби протверезішав, схилювся грудьми на стіл і тихо мовив:

— Учора викликали мене до спецвідділу. Попов і ще один з райкому, цілу годину розпитували про тебе.

— Що ж їм треба? — спитав я наскільки міг спокійно, хоч відчув, що обличчя моє запалало.

— А що ж їм треба! — відкинувся до стіни Іван Кузьмич. — Своїх ворогів перевіряють. Хочуть знати, чи всі вони живі та здорові. Додав я їм твою характеристику так, як мені підказувало сумління, що ти працюєш старанно, завжди підтримуєш міроприємства наших організацій. А прийжджий як грюкне кулаком об стіл за як закричить на мене: ти що, Лунін, партійну пильність утратив? Ти мусиш пам'ятати, що скільки вовка не годуй, а він все на ліс морду верне. Ти нам матеріал давай, а не сахаринні пігулки. Оце, Григорію, і міркуй, хто ти такий. Вовк! Га?

Хміль здолав Івана Кузьмича остаточно. Він схилював голову на стіл. Забряжчав посуд, розхлюпалась з чарок горілка. Здавалось, що бригадир заснув. Але він знову підняв голову, повільно, тяжко, мов чавунну.

— Я на тебе мушу давати матеріал. А хто дає на мене, Григорію? Защо нам така шана? Що ми поганого зробили? Ти хоч безпартійний. А я комуніст, Григорію, комуніст. Мені колись це слово здавалось святим. А тепер я соромлюсь його. Але що зробиш? Куди дінешся? І вони знають мою душу. Знають Григорію. Вони мені не вірять, хоч би я сам себе дер на шматки. А я й деру себе. Деру без жалю. Ми однакові для них.

Що ти, що й я. Вони мене розкусили ще як племінника я переховував. Розкусили, а не ковтають. Тільки занесли в список неблагонадійних. І твоє там прізвище і моє. А прийде час — проковтнуть. А защо, защо? — питав він розпучливо, вдивляючись в мене каламутними почервонілими очима.

Що я міг відповісти? Чим заспокоїти звенірену людину? Звичайно, Іван Кузьмич мав підстави турбуватися за свою долю, але не більш, як і кожен з його партійного середовища. І не в таких, як він, голови злітали. Вони наварили каші, вони й спечуться, сьорбаючи її. Моє ж становище з його не можна порівнювати. Людина я затаврована, визнаний політичним злочинцем і за мною такі очей не спускалось.

— Усього бійся, Григорію, — казав задумчиво Іван Кузьмич. — У шахту ідеш — бійся її клятої. А виїдеш на-гора бійся людей. Моя душа вже засохла. Я ніколи не буваю відвертим. Ніколи не говорю щиро. Обманю людей і себе. Всіх боюсь. А тебе, Григорію, — ні! Ти людина правдива. Не донесеш, не заявиш. І за це загинеш. А я донесу. Я мушу донести. І теж загину. Пропали ми з тобою, Григорію, пропали. . .

Закінчивши свої скарги, докори і прокльони, Іван Кузьмич надумав іти.

— Треба додому, Григорію, — похитуючись, казав він, — і ти забудь, що я тут був. Ми не бачились і нічого не говорили. Так, чи ні?

— Так, так, Іване Кузьмичу, — підтримуючи його під лікоть, відповів я. — Не бачились і не говорили. . .

Він вийшов з хати й потинявся за сараї, а звідти на іншу вулицю. Почуття обережності не втратив і підхмелений.

2. Зі мною нічого не станеться.

У хаті, крім мене, не було нікого. Діти пішли до школи, а дружина подалась по крамницях, чи на базар. Я впав у ліжко, хотів заснути, але всілякі звуки, що доносилися з надвору, лізли мені в вуха й відганяли сон.

Проскрипіли під вікнами немазані колеса возика, скиглили, мов скривджена чайка, довго і тоскно. Зарюмсала чиясь дитина, але плакати їй не хотілось і вона часом замовкала, але за хвилину, спочивши, знову квилала.

Не встигла ще виплакаться дитина, як заспівав басом жіночий голос і спів той фальшивий ще огидніший був, ніж скрипіння немазаних колес і ледачувате рюмсання дитини.

Мене просто підштовхувало під боки бажання схопитись, вибігти на вулицю й торохнути возиком об землю, щоб розлетівся на тріски, нагнати плаксиву дитину і квачем заткнути співакці пельку.

Але я помітив: не сторонні звуки перешкождали мені заснути, а думки, що роїлись в моїй голові. Все, що забулось, що минуло, як мені здавалось, безповоротно, все, що я хотів не згадувати, раптом виринуло із забуття і стало переді мною понурими образами.

З'явився двоюрідний брат Степан у такому вигляді, як і прийшов тоді після втечі — у короткій завошивленій ватянці, пожовклий, з запаленими безсонням і голодом очима. Він переступив поріг і запитливо дивився то на мене, то на дружину, поглядом питав, чи пізнають його, чи захочуть його пізнати, чи, може, відречуться, ткнуть у руки шматок хліба, пару карбованців і порадять шукати просторішої хати.

Два тижні пролежав Степан у ліжку і марив про свою Надію, що її десь вивезли з села, але окремо від нього. — "Я знайду тебе, Надіє, хоч під землею" — потішав він дружину і себе, і хто зна, чи не знайшов її там, де обіцяв.

Братів образ уже зник, натомість за столом опинився слідчий Єрохін, сизоокий, з усмішкою на синюватих тонких губах. Він перекидав з руки в руку наган і з удаваною лагідністю пропонував мені визнати себе терористом, членом підпільної контрреволюційної організації. Розлютувавшись моєю впертістю, він бив мене ручкою нагана по голові, поки я звалився на підлогу. Я ще відчув один удар носком чобота у бік, а потім все обгорнулося чорним, як ніч, туманом.

Уже нема і Єрохіна, я знаходжусь в таборі примусової праці, серед просторого степу, в радгоспі. Що, здавалося, могло б бути приємнішим, коли людина, котра народилась і зросла на землі, котра любить землю, знову, після довголітньої роботи в шахті, опинилася в полі, ходила біля худоби, зі сходом сонця виїздила на сранку, на сівбу, чула, як тріскотять підрізані лемішем коріння бур'яну, бачила, як за нею слідком борозною біжить гайвороння і вихоплює черв'яків, слухала безконечні пісні жайворонків!

Та не мав я там радости. Піднесеш голову й увесь степовий чар зникає. На рогах ниви стоять, виблискуючи на сонці багнетами, охоронники. Вони з нудьги, що їх точила, мов шашіль, грудками шпурляли на свистунів-ховрахів, криком лякали гайвороння, а коли й ці вправи набридали — млосно поглядали на сонце і солодко позіхали. А за плугами ходили в'язні, виснажені, обвітрені, темні, мов земля, ледве пересуваючи ноги, боялись відірвати руки від чепіг і все ж відривались і падали на пухку ріллю. Умерлого чи конаючого відвозили в подвір'я господарства, а на звільнене місце приганяли іншого в'язня.

Сівачі крадькома жували зерно і від корчів у шлунку звалювались із сівалок. Ми сіяли хліб і без хліба умирали з голоду. Знаходилися смільчаки, що хотіли з поля принести в барак прихованого зерна, щоб зварити його. Та досвідчені охоронники знаходили зерно і в матні, і в підв'язаній холоші підштанців і за підшивкою ватянки. Винуватий потрапляв до карцеру, а звідти до шпиталю, щоб за кілька днів опинитись на кладовищі.

І де б я не був, що б не переживав — завжди мріяв про волю, чекав на кращі часи і завжди заздрих. Визираючи через щілину, проїджену ржавчиною в блясі, що затуляла в'язничне вікно, бачив я на сухій гілляці акації горобців, і мені тоді самому хотілось перетворились на горобця, безтурботно цвірінькати і більш нічого не знати. Бачив я на сусідніх з таборовими нивах колгоспників, що біля себе не мали охорони і я їм заздрих теж. Ох, яка спокуслива та воля і яке умовне її розуміння!

Вечорами я прислухався і чув, як на далекій станції перегукувались паротяги і мрії відносили мене туди. Десь на вокзалі люди сидять на клунках і куняючи, чекають на потяги, щоб діждавши їх, їхати туди куди їм треба, куди їм хочеться їхати. Мені здавалось, що всі люди вільні, крім мене і моїх товаришів. Ми мов птахи з пов'язаними крильми.

Та дочекався таки я звільнення і полетів до дружини й діток своїх. Радів волі невимовною радістю, мені байдужі були і злидні, що їх терпіла родина, і фізична моя недолугість. Головне, що я вільний.

У хвилині забуття часом мені здавалось, що я ще замкнений, що біля моїх дверей ще може задзвеніти в'язанка ключів, рипне залізо і на порозі стане наглядач. Але відразу ж я отямлювався і щоб більше відчувти волю, ходив вулицями селища, без потреби заходив у крамниці або виходив у поле й радів, що ніде не блищать багнети.

Та поволі я занурювався в буденність, працював, заробляв і звик вважати себе такою ж людиною, як і всі люди, і жити так, як живуть вони. Минуле здавалось мені чимсь несправжнім, якимось сном або уявою.

І ось бригадир Іван Кузьмич нагадав мені, що той сон, та уява може знову перетворитися в дійсність. Здається, що я, як був в'язнем, так ним і залишився, а покищо до першого випадку, якого ждуть і упевнені, що він трапиться, я перебуваю у відпустці, хоч і не визначеній терміном, але не більш, як відпустці.

Почав я пригадувати всі слова, усе до подробиць, що казав Іван Кузьмич і в мене закралась думка, чи все він сказав, чи не рано я його відпустив?

Проте, що мені ще треба? Досить і того, що за мною стежать, пильнують, мов малу дитину.

Але чому саме тепер Іван Кузьмич розчулився, думалось мені, чи нема за його раптовою приязню чогось іншого? Невже справді сприйняв близько до серця мою долю? Невже настільки суворий був допит, що він з'якався не стільки за мене, як за себе? Щось воно не так, щось не сходяться кінці з кінцями. Чи не вирядив його до мене Попов і навіть визначив йому, скіль-

ки випити горілки, про що говорити і в якому саме дусі? Я, щоправда, мовчав, не притакував бригадирові, коли він кляв життя й скаржився на долю. Та мене саме за те й обвинувати можна, що мовчав, бо мовчанка рівнозначна згоді.

А може статись і зовсім інакше. Можна перевернути сьогоднішню розмову догори ногами. Хіба ж довго до того, щоб Іван Кузьмич доніс до спецвідділу, ніби не він дві години торочив мені, а я йому. І кому повірить той тендітний Попов, що йому раз-у-раз спадає з носу пенсне, мені, колишньому політичному в'язневі, чи йому, Луніну, комуністу?

--- Чорти тебе притягнули на мою голову, --- лаяв я в душі недавнього гостя. --- Через тебе заснути не можу.

А жінка на протилежному боці вулиці все дудоніла, мов у бочку, голос у неї охрипнув, але вона надолужувала криком.

На сусідній шахті заревів гудок, йому відгукнувся наш. Невже друга година? Ходики на стіні бадьоро вимахували вагальцем і ритмічно цокотіли. Так і є, друга година. Уже з шахти виїздить перша зміна, а я ще не спав!

--- Відпустка моя ще не кінчилась, --- потішав я себе, --- то треба спати. Чи я один такий? За кожним стежать. І за мною, і за Іваном Кузьмичем, та мабуть і за Поповим. Там кожному є місце. Тільки треба дотримуватись черги. Поганого мені Іван Кузьмич не радив нічого, послухаюсь його, буду обачнішим в десять разів, ніж досі. Розтягатиму відпустку якомога довше. Їх діло стежити, а моє --- стерегись, пильнувати, бути чутким, як заяць. Ні, зі мною нічого не станеться, нічого, нічого, --- намовляв я себе і відчував, що засинаю.

3. Б л у к а н н я .

І щойно я заснув, коли --- бувають, негайно мушу їхати в шахту, викликає завідувач дільниці. Я швидко вбираюсь і майже бігцем прямую до нарядної. Завіду-

вач мені пояснив, що в лаві не вистачає кріпильників, а це відбивається на видобутку вугілля. Я своєю допомогою повинен не дати зірватись плянові. Мені не хотілось навіть слухати. Збудили, то й збудили, буду робити, а навіщо ж сипати оті набридлі слова?

За кілька хвилин я вже в шахті, в корінному штреку. За поясом у мене сокира. В руці лампа. Іду, гоїдаючи світло. Посуваюсь усе вперед і раптом звертаю увагу, що йду штреком, а треба хідником. Може наскочити електровіз і гаразд як в такому місці, де можна притулитись до стіни між стовбурами кріплення. А є ж бо такі місця, де пролітають вагони щільно біля стовбурів і тоді мене обов'язково зачепить і розшматує.

Та я зауважую, що стеля штреку висить надто низько, присвітив угору, а там нема й електричного дроту, виходить, що тут електровіз не їздить. А сам же я колись працював при електрифікації шахти, після поширення і підвищення штреку міняв старе кріплення на нове, на цілий метр довше. Де ж те кріплення?

Але я йду вперед, доходжу до третього бремсберга і повертаю праворуч, вгору, минаю два паралельних штреки і тоді мені стріляє думка: куди ж я дурень, пруся! Адже я ще не зустрів ні одної живої душі.

Зупинивсь я і прислухаюсь. Навколо тихо-тихо, тільки дзюрчить у рівчаках вода. Наді мною тріснуло, десь в шарах породи зашурділо, ніби хтось кублився в скирті соломи. Біля моїх ніг упав з глухим ляскотом невеликий корж — кусень лупаку.

— Якби по голові, то викликай швидку допомогу, — подумав я і усміхнувся. — Хто ж би викликав?

З усього видно, я помилково висів з кліті не на своєму горизонті, а на верхньому, виробленому і законсервованому, тому і нема нікого, тому і штреки низькі, бо горизонт закритий ще до механізації шахти.

Треба вертатись і швидко, а то коли б не зачислили мене в прогульники. Було б тоді на кого звалити провину за невиконання пляну.

Кинувся я назад, світло розгойданої лампи падало то на стелю, то збігалось вузьким колом біля ніг. Біжу

я щодуху, груди мої розпирає, невивистачає повітря, але ходи не зменшую, боюся запізнитись. Скільки часу я летів — не знаю, але відчув, що сили мої вичерпались.

Мені захотілося напиться. Я став на коліна біля рівчака, освітив воду. Чиста вода, ніби тече вода не серед шарів породи, не по вугіллю, а десь в степу, серед трав запашних, по жовтому, зернистому піску.

Хотів був черпнути пригорщею і в ту мить помітив, що тече вода надто повільно, не так як повинна б текти в крутоспадному бремсбергу. Отже я не повертався до корінного штреку, а подався в паралельний і замість наближатись до кліті — віддалявся від неї. Воно й зрозуміло, як не помітив я цього раніше. До корінного штреку мені треба було пройти яких три сотні кроків, та ще з гори, кілька хвилин ходи. А я чвалаю не менш півгодини.

І знову ж, чому я не бачив іншого бремсберга, що лежить від того, в якому я був, рівно за кілометр? Так воно, мабуть, і є. Нап'юсь води, спущуся до корінного і тоді до кліті.

Але не встиг я ще обмочити й руки, як із свистом по штреку прокотилась холодна хвиля густого повітря, загасила лампу і відразу ж усе затихло знову, замовкло.

— Хтось відчиняв двері в вентиляційній перемишці, — подумав я. — Технік або десятник перевірює циркуляцію повітря.

Аж зрадів я, що крім мене, на мертвому горизонті ще є люди і, можливо, недалеко, якби, наприклад, гукнути чи заспівати, то почули б.

Треба було засвітити лампу, я поліз до кишень по сірники, обшукав усього себе, навіть за підшивкою піджака, але не знайшов. Забув узяти з дому.

Це вже гірше, це зовсім кепсько, доведеться йти навромацки. Мені вже і прогул не здавався страшним, а боявся втратити орієнтацію і заблукати, бо тоді неминуче пристанеш до Шубина в товариство.

Перехотілося й пити, підвівся я і, простягнувши вбік руку, пішов до ближчого, за моїми розрахунками, бремсберга. Пальці раз-у-раз доторкались слизьких,

покритих цвіллю стовбурів. Я мусів триматися стінки, щоб не минути роздоріжжя.

Поки мав світло, то ноги ніби самі бачили, куди їм ставати. Тепер же ніби навмисне хтось підкладав під них грудки породи, куски обаполів, загнилі стояки і ще грець його знає що, і я безліч разів спіткався.

Мої розрахунки виправдались, і я дійшов до бремсберга. Повернув ліворуч, знову тримаюсь стінки. Зробив десять кроків, двадцять і здається мені, що йду я не вниз, а вгору. Що таке? Спад же повинен бути чималий. Коли траплялось, що зривався з линви вагон, то летів до корінного штребу, мов скажений, "орел" — як його називали, зіскакував з рейок, вибивав кріплення, стеля обвалювалась і на довгі години в бремсбергу припинявся рух. І горе тій людині, що захопить її летючий "орел" на дорозі. Падає людина під стінку в рівчак і з захолодою душею слухає, як до неї наближається несамопитий грукіт, і чомусь стається, що там, де причаїлась вона, "орел" плигає з боку в бік, від стінки до стінки, ніби розшукує живу істоту, і знаходить її, засипає горою породи, шпурляє на неї стовбури, і задовольнившись жертвою, втихомирюється...

Зупинився я, посуватись далі недоцільно, треба вертатись, та що за диво, і в протилежний бік гора. Уже не вірю сам собі, дістаюсь знову до роздоріжжя, намагаю риг і зі здивуванням відчуваю схил ще в іншому напрямку, не праворуч, і не ліворуч, а просто. Біс його знає, як тут поклались шари, покорчило їх, мов стару підметку.

Безпомилково йду до корінного штреку, ноги самі несуть мене вниз. Настрій мій піднісся, прибуло й сил.

І знову мені здається, що довго нема ні одного паралельного штрека, а я ж повинен минути два. Почав числити стовбури, уже пооббивав на руці пальці, вони заніміли, кожен дотик до дерева колючим болем відбивався в плечі.

Усе числю, дійшов до сімсот шістдесят восьмого стовбура і на тому впав на купу породи. Оббіг руками поперед себе — далі ходу нема, обвал перегородив

увесь бремсберг чи штрек, чи хто його знає, де я був. Жура сбгорнула мою душу.

— Чому я не закричав тоді, як хтось там відчиняв у перемишці двері? — докоряв я собі. — Посоромився, боявся, щоб не сміялися з мого боягузтва. Що ж, хай люди не сміються, а ти, Григорію, маєш нагоду посміятися сам із себе.

Уявив я, як моя Дарка щодня бігатиме до шахти, питатиме робітників, що виїздитимуть на-гора, чи не знайшли мене, і повертатиметься до дітей з переповненими слізми очима.

— Рятуйте! — вирвалось з моїх грудей розпачливе благання і глухо завмерло в темряві. — Ря-туй-те! Ряя-туу-йтее!!!

І чую я, ніби десь далеко шарудять кроки, наближаються до мене, виразно тупотять. Світла ж нема. Невже ще хтось блукає?

— Хто йде? — запитав я голосно.

Відповіді не чути, а кроки наближаються.

— Хто там? — запитую я вдруге.

— Це я, — відгукнулось мені, але так тихо, ніби з-під породи, з глибочини шарів. Та дивно, голос здався мені знайомим, голос такий, що чув я його щодня. А чий?

— Хто там? — гукнув я ще раз. — Іди до мене.

— Це я, — відгукнулось знову.

— Коля? Брашко? — пізнав я голос нашого співака, молодого кріпильника, хлопчину, що недавно кінчив гірничу школу і працював в нашій бригаді. — І ти блукаєш! Іди ж, стерво, сюди, будемо разом блукати.

— Це я, — сказав Коля Брашко тим же байдужим голосом.

— Та ти ж, ти, не який біс, — думаючи, що хлопець жартує з мене, подратовано мовив я.

— Це я, — почулося знову. І раптом затріщало дерево, загрюкотіла, падаючи, брила породи, задрожала земля. Обвал! Колю Брашка засипало!

Я кинувся на допомогу. Пройшов метрів двісті з

одного боку штреку, повернувся, тримаючись проти-
лежної стінки, а обвалу не знайшов.

— Брашко! — гукнув я спочатку тихо, далі голос-
ніше й голосніше, горлав на всі застави, а мені ніхто не
відгукнувся.

Коли чую — від старого обвалу, що я на нього був
упав, шалопають кроки, і такі повільні, якими ходять
сторожі. Я притулився спиною до стінки між стовбу-
рами і вдивлявся в непроникливу темряву. Мені здава-
лося, що до мене наближається якась постать і випро-
мінює вона з себе, як зітлілий вербняний пенъ, бліде
світло.

— Боже, — з жахом подумав я. — Та це ж Шубин!
Це ж він! Сива широка борода, довге, як у ченця, біле
волосся, полотняна сорочка, на ногах личаки, а худий
— самі кістки, туго обтягнені жовтою шкірою. Очі,
глибоко запалі, закриті повіками. Напевне старий прий-
шов по мене. Але він не бачить мене, — трясучись, мов
у пропасниці, заспокоював я себе.

А Шубин порівнявся зі мною і зупинився.

— Чого тобі тут треба? — не розплющуючи очей,
питав він старечим захриплим голосом.

Хотів я щось відповісти, та не міг.

— Ти мені непотрібний, — казав Шубин, не доче-
кавшись відповіді. — Я тебе не кликав. Ходімо, виведу
звідси.

І вхопив старий кістлявими шорсткими пальцями
мене за руку і повів за собою. Мене втішили його сло-
ва, що я йому непотрібний. Тож зі мною нічого погано-
го не станеться. А шахтарі про нього розповідали, що
він лютий і мстивий, і крім лиха від нього не можна
сподіватись нічого.

4. Одна зоря погасла.

В другій половині минулого сторіччя, — таке про
Шубина я чув оповідання, — коли Донбас починав роз-
будовуватись, на нашій, чи якійсь сусідній шахті, пра-
цював старий чоловік, що приїхав на заробітки зда-

лека, із злиденного російського села, працював днями і ночами, мріючи поставити на ноги своє господарство і хоч на старість пожити хазяїном.

Одного разу він лежав у вибої, рубав обушком вугілля і так захопився роботою, що не помітив, коли з сусідніх уступів шахтарі повиходили, і він на всю дільницю залишився сам самісенький.

І трапився тоді великий обвал. Поприходили шахтарі наступного дня, а до вибоїв не можна дібратись і близько, стеля сіла в усьому полі, де вибране вугілля, завалився і штрек, засипало хідники й газенки.

Власник шахти, хоч і багатий, а в розпуці дере на собі волосся, трохи не ридає, таких збитків зазнав він.

Шахтарі стоять у штреку, гомонять і радіють, що обвал стався пізно ввечері, по закінченню роботи. А то б сьогодні не сам власник сумував — все б селище заливалося слізми.

І хтось згадав, що дід Шубин залишився останнім, чи не завалило, бува, його. Кинулись шукати Шубина між шахтарями — присвічували один одному лямпами в обличчя — нема старого. Він таки залишився у вибої.

А кожен знає, що який би обвал не був, в уступі під вугільною стінкою утворюється простір, де може людина зберегтись, і житиме, поки вистачить їй повітря. Підскочили, хто гарячіший, шахтарі до власника, пояснили йому, що у вибої лежить Шубин, треба негайно відкопувати, може врятують.

А власник мав свої міркування, свої пляни. Він розраховував, що йому доцільніше почати розробку нової дільниці, ніж розчищати стару. Шубину ж хіба не однаково, де лежати, у вибої, чи на кладовищі. Ліпше дати родині допомогу, ніж витратити гроші на розкопки. Живого однаково не пошастить витягнути, старий задушився. Свої думки відносно рятування Шубина власник виклав шахтарям, та й виїхав на-гора.

Люди стояли й гомоніли, радились і вболівали за старим. Хтось із чуткіших дослухався, ніби із завалу доноситься голос. Із уст до уст передали цю вістку, облетіла за мить усіх вона, і зробилось у штреку так тихо, ніби там нікого не було. Хто упав на коліна й при-

тулився вухом до землі, хто вслухався стоячи і вичікували, аж поки виразно почули Шубинове благання.

— Відкопувати! Відкопувати! — загуділи шахтарі і в кого були лопати, взялися відкидати породу.

Та не відкидали й двох аршин, як переконались, що самого бажання відкопувати мало. Треба на укріплення лісу, на породу — вагонів, треба коней. Без власника, без його засобів нічого не вдієш. А власник виразно висловився, що він проти розкопок.

— Та чи він і не має слушности? — міркував дехто з шахтарів. — Шубин хоч ще й живий, а поки до нього доб'єшся — напевно задушиться. Без свіжого повітря довго не протягне. Хай, лишень, власник заплатить рідним, та й шахтарям поставить якесь відро горілки на спомин душі новопреставленого раба Божого. Старому так чи інакше, а помирати треба.

І умовивши своє сумління, шахтарі виїздили на-гора, і того ж дня почали по Шубину справляти поминки.

Було кілька шахтарів, що не пристали до більшості, вони не погодились залишати живу людину напризволяще. Одні вишукували по шахті ліс і стягали до обвалу, другі відкидали породу, треті кріпили, цілий день працювали без спочинку, виснажились остаточно, а діла не видно.

Занепали на душі й вони, упевнились, що Шубина їм таки не врятувати. Посідали, пожурились і вже хотіли уходити, а із завалу знову почули голос старого.

Поки шаруділи лопати, поки грюкотіли сокири — старий мовчав, надіявся на спасіння. А коли робітники припинили роботу, зрозумів, що його кинули умирати, і в його душі закипіла лютість, вибухнула ненависть до всіх живих, і він почав несамовито клясти своїх недавніх товаришів-шахтарів, кляв їх батьків, їх дітей, кляв небо і землю, кляв усе живе і мертве, і на прокльони добирав таких слів, що шахтарям, призвичаєним до лайок, ставало моторошно.

Заклявши всіх і все Шубин загрозив, що він хоч і помре, а з того світу буде мстити шахтарям, нащадкам їхнім, поки існуватиме шахтарське ремесло, на віки віч-

ні. Тепер підземним володарем буде Шубин, він володар життя і смерти.

Закінчив старий свої погрози сміхом, таким жакливим сміхом, що затрусилась уся земля, і замовк. Люди, що слухали його передсмертні прокльони і погрози, перелякані кинулись тікати з шахти.

І з того часу Шубин почав під землею господарити. Не один шахтар чув і тупіт його ніг, і старече крехтання, і кахикання, і зловтішний сміх. Та з того біда невелика. Настрахається людина, на тому й кінець. Але погано, коли трапиться комусь побачити Шубина на власні очі. Тоді пісенька проспівана. Як не зараз, то пізніше, а забере його Шубин до себе. Чи засипе пороною, чи вдарить межиочі стояком, чи штовхне під вагон, а життя відбере.

Колись на шахтах так боялись Шубина, що навіть не посмілювалися вголос промовити його ім'я.

Та з часом старе покоління шахтарів відійшло, а нове приймало розповідь про Шубина як казку, чи легенду. І тупцювання його, і крехтання, і сміх чи кахикання пояснювали деформаціями шарів землі, вируванням повітря, виділенням газу, а появи Шубина — галюцинаціями. Якщо ж після галюцинації шахтар гинув, то казали, що це випадковність, збіг обставин.

Я й сам не дуже вірив, щоб Шубин, чи дух його, існував, вірніше, ніколи поважно не замислювався про можливість його існування.

А тепер мусів повірити. Мене тримає Шубин за руку і веде за собою. Та чому лише мене самого? Навіщо залишив хлопця? Адже Коля Брашко в шахті, я голос його знав добре, помилитись не міг.

— Діду, — насмілювся я заговорити до Шубина, — візьми і Колю Брашка. Він дуже гарний хлопчина.

— Я візьму його, — мовив старий. — Його час прийшов.

Не дивлячись на свою обіцянку, Шубин навіть не зупинявся. Що він своїми словами хотів сказати, я не зрозумів, хоч і здогадувався. Краща чи гірша, але Колю спіткає інша доля, з ним трапиться не те, що зі мною.

Водив мене Шубин довго, десь ми підіймались, повертали то праворуч то ліворуч, аж поки не опинилися в шурфі. Свіже повітря осінньої ночі падало нам на голови. Я глянув угору і побачив над отвором шурфу купку мерехтливих зір. Вони, мов райдужного кольору пташенята, греблися в чорній ріллі неба.

Шубин підніс догори руку.

— Скільки звідси бачиш отам зірок, Григорію, то все ваші, шахтарів вашої копальні. Придивись гарно, може свою пізнаєш?

Як я міг пізнати? Зірок багато, мерехтять, міняються вони, фарби переливають, всі красні, всі привабливі і яка моя в тій купі строкатій?

— Дивись, Григорію, уважно. Там одна зірка майже посередині більша й ясніша від інших. На неї кинеш оком нехотячи. А ліворуч від неї ледве жевріє, ледве мигтить маленька зірочка — ото є твоя. Не думай, що вона вгасає. Вона так може мерехтiti хто-зна скільки. А може і погаснути. Та не сьогодні. . .

Одна зірка, мов сполоханий лебідь, махнула крильми і полетіла, спочатку тихо, потім швидче й швидче, раптом затрималась на одному місці, ясно спалахнула, посипались з неї золотаві іскри і — зникла.

— А то, Григорію, погасла Брашкова зоря, — сказав Шубин.

— Що? Коля вже не живе? — злякано спитав я діда.

Старий стояв спокійний, холодно-байдужий.

— Зоря його погасла, — сказав він. — А твоя мерехтить. І можеш лізти на-гора.

Я поліз. Драбина хиталась, рипіла і, здавалось, кожної миті могла розсипатись. Але я підіймався із щабля на щабель, через кожних десять метрів на приступку спочивав і ліз вище. Ось уже і останній приступок, ось і останні щаблі, вони на поржавілих цвяхах ледве тримаються, ось і загорожа, перекидаю через дошки ногу, перевалююсь всім тілом і падаю на вологу росяну траву.

Пахне чимось гострим, полином чи деревієм, пахне свіжістю степу. Наді мною небо, рясно всіяне зоря-

ми. Находжу свою зірку й милуюсь райдужним її мерехтінням. А Коліної нема. Де Коля? Що з ним? Треба повідомити рятівну дружину, його відшукають, він не загине!

Я рвучко схоплююсь і хочу бігти, але двері перегородила своєю постаттю Дарка. Вона сміється.

— Куди ти? І досі до пам'яті не прийдеш? Обід проспав, не могла добудитися. Сідай хоч повечеряєш.

— Мені ніколи, ніколи, — кажу я і хочу відсунути її руки, що вперлися в одвірки.

— Встигнеш, маєш більше години часу.

Годинник на стінці показував за десять дев'яту. Я підійшов до вікна. На дворі зоряна ніч. А моя зоря ще мерехтить? — хотів був пожартувати з себе, із свого сну. Та жарт не вдався. Почуття занепокоєння і тривоги мене не покидало. Такі реальні сни даремно не сняться і без наслідків не минають. Щось повинно трапитись, щось обов'язково трапиться. Тепер не знаю кого й стергтися. Попов із спецвідділу пильнує за мною на поверхні, а Шубин під землею. Нічого собі спілка мисливців на мою душу. Але хто з них швидше схопить її? Хто?

Нашвидкуруч попоївши, пішов я до шахти. Не сиділося дома, нетерпеливилось. Небо таке, як і снилось, глибоке, темне, зоряне. Та своєї зірки тепер знайти не можу.

5. Мрії про пісні.

У нарядній людей ще майже не було. А з нашої бригади прийшли тільки Яким Євтехов та Павло Земляний, два балакуни, що завжди з'являлися на цілу годину раніше. Самовпевнений, опецькуватий, з кривими, як у вершника, ногами, піднісши кавуноподібну голову, Євтехов вимахував руками і щось загально доводив. Земляний, хоч і на голову вищий, сахався і відступав назад, боячись, щоб співрозмовник не зачепив його довгого носа.

— Зараз почнеться контрнаступ, — подумав я, доб-

ре знаючи поведінку своїх товаришів з праці. І дійсно, Земляний, почервонівши, мов воронець, за кожним словом тицькав простягненим пальцем в груди Євтехову і той мусів відходити.

— Над чим дискутуєте? — запитав я, привітавшись з ними.

— Та якже! — повернувшись до мене і ткнувши, мов долотом, своїм пальцем у мої груди, мовив обурений Земляний. — Ти послухав би, що він тут молов. Аж із шкіри вилазить, запевняючи, що гармат до японської війни ще не було. Ну скажи, чи чув щонебудь дурніше?

— Не було! — не поступається Євтехов. — Все було, а гармат не було. Гармату винайшли перед п'ятим роком німці і віддали її японцям. Тому японці й розбили нас. А якби не гармати, та хіба б ми замирились!

— Та голова ж твоя гарбузяча, — гудів Земляний. — Ще наші козаки били з гармат і турків і поляків, та й твоїм землячкам діставалось.

— Ваші козаки! — з удаваною веселістю зареготав Євтехов. — Били! З гармат! Вояки з них були такі, як оце ти!

— Та вже ж що вояки. І били. Наша погана баба хоробріша за вашого орловського чи разанського. Що тобі й казати. Ти по своїй Явдосі знаєш. До речі, як сьогодні, не приліпила? — схиливши голову, пильно оглядав Євтехове обличчя Земляний.

— І вона ж така навіжена як і ти! — збентежено мовив Євтехов.

Він і сам того не крив, що жінка часом його била, та це не можна було й приховати, бо іноді приходив до нарядної з бурачного кольору плямами на обличчі.

Спір між Євтеховим і Земляним продовжувався, хоч тему вони змінили. Тепер один впевняв, що сіль добувається, мов вугіль, у грудках, а другий доводив, що випарюють її з ропи та морської води, і тоді їм досить було, щоб скакати по нарядній півнями, на втіху шахтарям, що завжди оточували спірників щільним колом.

Войовничість кріпильників відволікла мене від інших думок, я не помітив, коли насадилися люди, в

нарядній зробилося глітно, накурено, гомінко. Прийшов ще один з нашої бригади, дотепний і насмішкуватий Мирошниченко. Він теж пристав до спірників і, підюджуючи їх, ставав на захист то одного, то другого. Тяжко ступаючи, пішов до конторки завідувача нашої дільниці бригадир Іван Кузьмич. Отже наша бригада зібралася, за винятком Колі Брашка, вся. А де ж Коля?

І мені знову заскімлило серце. Невже відсутність хлопця пов'язана з моїм сном, неville в цьому є щось спільне?

Невдовзі Іван Кузьмич підійшов до нашого гурту. Услід за ним прискочив, мов горобець, жвавий і метушний десятник Ворона.

— Молодці! — верескливо вигукнув він. — Сьогодні посадить лаву. В полі дев'ять зарубів непосаджених. Їжджайте, молодці, їжджайте!

Поки промовив Ворона ці кілька речень, він встиг і оббігти навколо нашої бригади, і кожного з нас то смикнути за рукав, то ляснути по спині, то комусь багатозначно підморгнути; все його тіло плигало, дригалося, сіпалося, ніби кожен член його тіла сам по собі що хотів, те й робив.

Ворона розвів руки й гнав нас до кліті, мов гусенят.

— А Колі Брашка нема, — сказав я бригадирові, що понурившись, йшов поперед мене.

— Він і сам дорогу знає, — промурмотів Іван Кузьмич, не оглядаючись.

— Настрій у бригадира вбивчий, — подумав я. — Або Іван Кузьмич сердиться на самого себе, що пішов до мене і під чаркою пробазікався, або з похмілля болить голова, а може одне і друге разом.

Біля кліті, як і завжди, шахтарі, вишикувавшись шнуром, чекали своєї черги. Линва від швидкого бігу, здавалось, нікуди не подавалась, лише тремтіла, мов туго натягнута струна, як до неї діткнутися пальцем. Та ось уже видно, що линва в'ється вгору, біжить все повільніше, з темного залізного короба визирають мов примари, чорні людські обличчя, блищать очі, сіяють

білизню зуби. Друга зміна виходить з кліті стомленою ходою, а ми займаємо її місце.

— А Колі Брашка нема...

Стовбуровий тримається рукою за двері, наготувався захряснути їх, до короба втискуються останні з приписаної кількості.

Аж бачу — біжить Коля, зарум'янений, задиханий і з всього розгону вскакує в кліть.

— Де ти волочився, хлопче? — спитав я його, почувавши, що в моїх грудях розливається тепла радість.

— А це хто? — підніс він догори лямпу. — Дядько Григорій? О, дядьку! Трохи не запізнився — засидівся в клубі. Приїхав до нас інструктор культвідділу, на прізвище — Помилуйко. Головата людина! На всьому розуміється. Особливо ж на музиці і співах. Помилуйко навіть колись диригентом був. Зацікавився він моїми піснями. Співав я йому вірші Безпощадного. Так, знаєте, трохи не заплакав той Помилуйко.

— А в вухо не заїхав? — спитав Євтехов.

— Защо? — відгукнувся хтось інший.

— Щоб не скавчав.

Шахтарі дружно засміялися. Коля знітився й замовк.

Кліть падала вниз. Повітря над стінками стовбура шуміло, мов вода. Я відчув у собі гіркоту прикрости. Чому люди зляться, коли бачать когось веселого, радісного, щасливого? — думав я.

Колю Брашка любив я батьківською чи старшого брата любов'ю. Хто він такий, звідки приїхав на нашу шахту, чи має він батьків або родичів, того я не знав і не намагався дізнатись. З мене досить і того, що хлопець має в голові розуму не на свої вісімнадцять років і вигідно відрізняється від своїх ровесників. Іншим у його віці, коли йдуть вони на самостійну працю, хочеться показати свою дорослість і незалежність. П'ють вони горілку, ночують з розпустними жінками, здійсмають бешкети, потрапляють до буцигарні, а то й під суд.

А Коля Брашко цих спокус унікав. Уперше звернув я на нього увагу на одному літературному вечері.

До нас приїздив читати вірші шахтарський поет Павло Безпощадний, людина із страшним іменем і ніжнорічкою вдачею. Високий, трохи сутулий, з довгим назад закинутим чубом і подовгастим блідим обличчям, він вірші свої не читав, а слабким голосом виплакував і поводився на кону так, ніби потрапив на нього з примусу і хотів чимскорше відбутися обов'язок.

Поет стомився, на його крутому лобі і довгому білому носі блищали краплі поту. Завклябом врахував, що зробивши перерву, він утратить слухачів, люди повтікають. Тому він вирішив провадити вечір без перерви, а поки поет спочиватиме, випустити на кін учня гірничої школи Колю Брашка.

І хлопець вийшов, став біля самої рампи, виждав, поки в залі трохи вгамувались, і сказав:

— Вірші Павла Безпощадного я люблю і його "Кам'яну книгу" знаю напам'ять. Але мені здається, що їх не читати треба, а співати, тоді вони ще кращі. Я підібрав до віршів мелодії і якщо дозволите, то проспіваю.

Цілком зрозуміло, що йому дозволили і Коля заспівав. Голос у хлопця м'який, ніжний, пісня ллється — переливається і те ж саме, що читав поет, в музиці співу звучало зовсім інакше, в залю ніби подуло свіжим повітрям, розвіяло байдужість, нудоту, втому, люди затамували дихання, напружено ловили кожне слово, кожен звук. Коля піснями полонив слухачів, змусив їх сміятись і плакати, і кажуть, ніби й Павло Безпощадний, сидючи за лаштунками, був настільки вражений красою своїх віршів, що навіть трохи не зімлів.

З того вечора Коля Брашко зробився знаменитою в селищі людиною. Аматори шахтарських пісень тягнули його до пиварень, обіцяли гарні гроші й дармове частування, аби він заспівав там. Але хлопець не спокушався ні частуванням, ні грішми, ні веселим товариством, знаходив причини, щоб відмовитись, посилався на зайнятість.

Він і справді вільного часу не мав. Після праці, спочивши, йшов до клубу і там у кімнаті хорового гур-

тка, як не було співанок, сидів за піяніном і награв собі, тихенько співав, підбирав до віршів мелодії.

Співав завжди він і на роботі. Йому ніщо не перешкоджало, хіба лайка сусіда, коли траплявся поруч Яким Євтехов. Старий з приємністю слухав балачки, але не терпів співу, бо його дружина теж любила співати, а що подобалось їй, те ненавидів він.

Якось під час нашої вдвох розмови, Коля признався, що він мріє поїхати вчитись до консерваторії, або хоч в музичну школу.

— А що тобі дасть та музична наука? — висловив я свій сумнів. — Чи не краще б учитись на лікаря, скажімо, або на інженера?

— Що ви, дядьку Григорію, — здивувався Коля. — Хіба ж можна порівняти лікаря з композитором! А я б хотів бути композитором. Якби вивчився, то такі пісні складав би, що їх співали б у всьому світі.

Він трохи подумав і додав:

— Лікарем теж гарно бути. Та й інженером, конструктором, наприклад. Але мене приваблює музика. І я доб'юсь свого! Ось побачите, дядьку Григорію, доб'юсь!

6. Звідки береться довір'я?

Кліть зупинилась на горизонті 520, і наша бригада з квершлагу повернула в західне крило. Яка ж вона не подібна, шахта, на ту, що мені снилась. На площі перед кліттю, що зветься двором, мов на базарі вози, стояли навантажені лісом, породою і вугіллям залізні вагони, і як на базарі чувся гомін, спірки і лайки. Звідки тут узявся Ворона, коли він приїхав — хто його знає. Але вже сновигав між вагонами, встигнув посперечатися з машиністом електровоза, а вгледівши техника безпеки, кинувся до нього, щоб здійснити нову суперечку.

У корінному штреку десь далеко горіли витрішкуваті вогні, рейки монотонним гудінням давали знати про наближення потягу. Ми вступили в людський хідник.

Я хотів поговорити з Колею і навмисне, щоб відстати від людей, вкоротив кроки. Хлопець йшов зі мною поруч.

— Ти не зважай, хлопче, на те, що люди інколи можуть з тебе пскпити, — казав я. — У людей на серці злість коржем лежить. Вони зляться, самі не знають чого.

— А я ж хіба що, — мовив Коля. — Про мене, — хай сміються. . .

— Ну, то хай і сміються. А ти все ж докажи про того Помилуйка.

— Воно й доказувати нічого, — мовив хлопець ніяково. — Вислухав мої пісні Помилуйко, обняв мене і каже: — "З тебе, Брашко, талант, аж бризкає, а культури у тебе нема. Немає культури ні музичної ні загальноосвітньої. Треба вчитись". Він перевірів мої знання і пообіцяв найняти мені коштом Цека гірників учителів, щоб я за рік, до наступної осені підготувався. А тоді Помилуйко допоможе мені вступити до консерваторії. Він там навіть якісь зв'язки має. Казав, що мене приймуть обов'язково.

Хлопець, я відчув, навмисне розповів стримано, холодно, хоч напевне радість в ньому клекотіла.

— Це добре, — мовив я. — Це дуже добре. Аби нічого не стало на дорозі тобі.

— Є перешкода, дядьку Григорію, і така, що не обійти її — не перескочити. Я не комсомолец. Помилуйко радить вступити до комсомолу. А я й не знаю, як мені бути.

— Що ж хитрого вступити. Подав заяву і все діло.

Хлопець розгойдав лямпу й дивився, як світло, мов сполоханий птах, билосся між стелею і дорогою.

— Заяву написати не довго, — трохи згодом відказав він. — Але не знаю, чи варто писати.

— Чогось побоюєшся?

— Боюсь, дядьку Григорію, — ледве чути мовив хлопець. — Тепер дзвонять в усі дзвони, — пишуть у газетах, кричать на зборах, що син за батька не відповідає. А ви ж знаєте, що коли про щось здійсмають галас, то в тому є щось підозріле. Мені не віриться. По-

ки тихо сиджу, то ні за що не відповідаю. А як почну мати справу з анкетами, то й відповісти доведеться. Почнуть копатися і докопаються. Тоді скажуть, що я приховував своє соціальне походження і до комсомолу вліз, щоб розкладати його, шкодити їм. Оцього я боюсь, дядьку Григорію.

Оглянувся я, чи нема когось позад нас, чи хтось не підслухує. Хлопцева відвертість мені не подобалась. Він надто довірливий до мене. А чому він упевнений, що мене боятись не треба? Наївний? Необачний? Позасвідомо, чи свідомо відчуває до мене близькість? Можливо, що він чув про мене балачки, як про людину непевну або й ворожу владі. Нитка довір'я снується мабуть, з того ж клубка, що снував і бригадир Іван Кузьмич. Це вже зле, це не віщує нічого доброго.

— Міркуй сам, хлопче. Тобі видніше, — казав я думуючи свої думки.

— Мені нічого не видно, дядьку Григорію. — Темно як у шахті без лампи.

— А ти був у шахті без лампи? — вихопилось у мене питання раптово, само собою. І зразу ж подумав: навіщо питаю? Хочу перевірити, чи мої блукання по шахті, хлопців там голос, зустріч із Шубиним, мерехтіння зірок — усе, що снилося, справді снилось, чи має щось спільне з дійсністю?

Ні, свідомість моя відділила реальність від химер сну, як вітер відділяє легку полову від повного зерна, як узбережні гранітні скелі розмежовують непорушну твердь земну від розбурханих хвиль моря. Але в нетрах душі моєї, в її темних закутках причаїлись почуття, що не скорились розумові, шукали пояснень нез'ясненному і виправдань невиправданому, шукали зв'язку між сном і дійсністю.

Коля відповів, що він без лампи в шахті таки не був, але може таку приємність собі уявити.

І чому б він був без лампи? Такі випадки трапляються тільки тоді, як стомлений вип'єш горілки і ляжеш спати, — глузував я з себе. Ще добре, що стримувався, а коли б випив стільки, як Іван Кузьмич, то на-

певне б убачилось мені і не таке. Цікаво, що снилось Іванові Кузьмичу?

У нього в голові, мабуть, прояснюється, він щось розповідає своїм ближчим супутникам. Як швидко міняється в нього настрій! Недавно ж у нарядній він ледве тримав голову на плечах і понуро сопів, а тепер у шахті, ніби дихнувши іншим повітрям, цілком змінився. Але й ранком у лаві Іван Кузьмич поводився так, ніби ніщо в світі його не обходило, а мав єдину думку — випити горілки — найбільш скромну й невинну думку, яка може зародитись у людській голові. За годину ж, хотів того, чи не хотів, а довів мені, наскільки зовнішній вигляд людини може не відповідати її внутрішньому станові. І як же збагнути, коли Іван Кузьмич буває сам собою, а коли має настрій штучний, тільки удає себе таким, яким би хотів, щоб його бачили. Досьогодні, здавалось, я розумів його легко. Він веселий — теж йому весело, як він лається, чи свариться — значить сердитий, як зажурений, чи заклопотаний — має якусь гризоту. А тепер як його розуміти? І взагалі як ставитись до людей? Я сприймав їх такими, якими вони себе показували.

Чи не на це хотів Іван Кузьмич звернути мою увагу в своєму повчанні? Моя спрощенність в оцінці людей і є необережністю. Чи до цих висновків наштотував мене Іван Кузьмич, чи ні, а думка варта, щоб її як слід обмірковувати. Обережність для мене, мов дошка утопаючому. З нею ще можна триматись на поверхні, можна плисти.

— Дядьку Григорію, куди ви? — почув я хлопців голос.

Я стрепенувся. Наша бригада, вийшовши з хідника в бремсберг, повернула вгору, праворуч, а я йшов просто.

— Верзуться всякі думки, — усміхнувся я до Колі.

— А знаєте, дядьку, таке й зі мною буває, — заговорив жваво хлопець, мабуть занудившись моїм мовчанням. — Як сяду грати на піяніні, то забуваю про все і про самого себе. Якби мені ніхто не заважав, то я б цілу добу просидів і не помітив би того...

7. Пісня урвалася.

Ми дійшли до своєї лави і поперегинавшись, полізли хідником у поле. Там біля конвеєра уже возтузились переносники, били молотками по залізу, бряжчали ключами, дзвінкий ляскіт відбивався в усіх закутках лави. Вони розбирали на частини довгий, через всю лаву конвеєр і підтягували під саму стінку ще непорушеного шару вугілля.

Зранку врубівка почне з самого низу вгризатися півтораметровим баром з гострими зубками в кам'яної міцності вугільну масу, відрізувати її від непотрібного лупаку чи піщанки. Повзтиме врубівка на плоскому череві, як велетенська черепаха, повільно, але безупинно вгору.

А слідком йтимуть бурильники, довгими, мов списи, бурами просверлять у підрізаній масі дірки. Пізніше з'являться запальники, впахатимуть в дірки патрони, підпалюватимуть шнури і громоподібні вибухи, один за одним, зруйнують вугільну стінку, перетворять її на купи масних, мов олії, вилискуючих брил і грудок.

Напівголі навальники, м'язисті, і теж лискучі, кидатимуть вугілля на залізне корито конвеєра, і грюкочучи, посунеться воно безпереривною смугою до штреку, сипатиметься в підставлені вагони. І зливатимуться всі звуки в один загальний багатотоновий гуд праці.

Так буде завтра.

А покищо врубівка лежить тихо й сумирно, як стомлений цілоденним полюванням хижий звір, що ліг спочити під крутою скелею на узліссі. Тут же починався і ліс. Стовбури, куди не глянеш, куди не сягає промінь світла, тільки не зелені кучері корон тримають на собі вони, а чорну суцільну стелю, шари лупаку, каменю, глини, піску, прикриті зверху чорноземом, зарослим посівами хлібів. П'ятсот двадцять метрів відділяють постійну ніч підземелля від ночі кількогадинної, зоряної ночі землі. Наші зорі там мерехтять, міняються райдужними фарбами, ми можемо спокійно братись до діла.

Бригадир Іван Кузьмич проліз по всій, з кінця в кінець, лаві, скрізь оглянув і упевнився, що нарубане вугілля — забране, дорогу для врубівки звільнено, ліс приготовано, ніяких перешкод нема, все в порядку.

Він розставив людей, призначив, де кому працювати і кріпильники зайняли свої місця.

В першу чергу нам треба поставити "органку" — частоколсм, стояк біля стояка, відгородити вибій з врубівкою і конвеєром від вирубленого вже поля. Коли відгородимось — виліземо через залишені в частоколі вікна в поле і почнемо той ліс стояків надрубувати, позбавляти їх сили опору, чи збивати зовсім; але не всі підряд, тільки проріджувати, через один, потім ще раз через один і так до останнього. А тоді шмигнемо у вікна і щодуху подамось під загорожею аж до штреку. Інколи ще не встигаємо дістатися в штрек, як у полі починає гриміти, мов у горобину ніч, ніби не порою розривається і сідає, а розтріскується на шматки бся земна куля. А часом стеля гогоче, тяжко стогне, сердито гуркотить, коливається і дрожить, але не сідає і робітникам доводиться вичікувати у штреку цілими годинами.

Мені припала ділянка в самій середині лави. Нижче мене став бригадир Іван Кузьмич, а за ним Євтехов. Коля Брешко був передостаннім згори, він видно тішився, що йому не заважатиме співати Євтехов, хлопців голос уже лунав дзвінко й бадьоро.

У копальні часу не помічаєш, особливо коли нема перешкод, коли робиш, не думаючи про роботу. "Органку" ми поставили дуже швидко, мені здавалось, значно швидше, ніж в усі попередні рази. Проте, це могло тільки здаватись. Годинника з нас не мав ніхто, лише десятник Ворона, великого, мов цибуля, старовинного. Але десятник пролітав по лаві, як метеор, і вигукнувши в різних місцях кілька разів: "давай, молодці, давай", зникав також несподівано, як і з'являвся. Розпочали ми збивати стояки. Рубнеш його сокирою під корінь з одного боку, рубнеш з другого боку, і він схилиться, або й полетить зовсім. Проходжу свій ряд і поглядаю на сусідів, на верхнього Мирошничен-

ка, на нижнього Івана Кузьмича, щоб не відстати і не випередити їх. Стеля мусить звільнятися рівномірно.

Дзвенять сокири, мов у лісорубів, дудонить над головою порода, а Коля співає, ніщо йому не заважає, ні праця його, ні стукіт сокир, ні брязкіт залізних частин конвеєра, радіє хлопець з обіцянок інструктора Помилуйка і радість несеться з його грудей в крилатій пісні. І є чому радіти. Якщо поїде він до консерваторії, то стежку до шахти не топтатимуть його ноги. Нічого в тому нема дивного, всі знамениті люди теж починали з малого — училися, прагнули, боролися і зрештою таки свого досягали. Здібності хлопець має, як вистачить йому терпіння й настирливості, то хто зна, може й справді його пісні співатимуть в усьому світі і зоря його сяятиме на всю землю. По стелі, над нашими головами, з гори на долину, ніби протупотіли важкі повільні кроки. І я подумав, і усміхнувся із своєї думки, що якби Євтехов був близько Земляного, то напевно б скористались вони з цієї нагоди посперечатись. Євтехов, більш забобонний, доводив би, що тупотить не хто інший, як сам Шубин, навіть виразно чути залізні підкови чобіт. А Земляний, вкрай обурений таким невіглаством, казав би, що дурні можуть припускати, що їм захочеться, кожна ж людина, котра має в макітрі краплину розуму, знає, що в шарах почалась деформація і треба скоро кінчати роботу й тікати. Тоді б до спірників ще Мирошниченка. Він з усією поважністю доводив би, що грюкіт є ніщо інше, як деформація, а виникла вона тому, що над стелею ходить Шубин.

І спірники забули б про безпеку, галасували б у лаві до тих пір, поки не розвів би їх бригадир чи не розігнав би десятник Ворона. І щоб запобігти таким войовничим герцям, Іван Кузьмич ставив на працю Євтехова, якомога далі від Земляного.

— А Шубин не в чоботях, а в личаках, — згадав я його таким, як бачив у сні.

Знову вгорі застукотіло так, ніби об землю бив прив'язаний біля конов'язу баский кінь. Треба поспішати.

А Коля все співає, може хлопець уявив себе не в цьому полі, де не можна навіть випростатись, де повітря насичене хмарами вугільного порошу, а уявляв у полі справжньому, де легко дихається, де заспівана пісня летить мов птах.

Та раптом пісню перерівав короткий пронизливий зойк і разом загуркотіла порода, і за мить все затихло. Невже? Біжу до Коліної ділянки. Поруч мене і Мирошниченко.

— Він там співав, — показав Мирошниченко в напрямку завалу.

Освітлюємо поле, освітлюємо румовища шарів землі, що валом простягнулись біля поля, приглядаємось до породи, визначаємо коли вона впала, раніш чи тепер, і Мирошниченко над самим вухом моїм кричить:

— Тут він!

І тим же тоном кричить ще раз у лаву:

— Давай лопати! Завалило людину!

Купа свіжої породи невелика, на кілька тонн, ми хапаємо брили й кидаємо в поле, вони, бухкаючи, котяться вниз, в темряву. До нас прискочили інші кріпильники, за ними з лопатами і переносники. Купа помітно зменшувалась, мов танула. Уже показалися Коліні ноги, в лівому черевіку підметка відстала від переду і цяхи стирчали, мов гострі зуби.

— Хлопець житиме, — піднявши велику грудку, мовив Євтехов. — Людина живуча, її так просто не вб'єш.

Земляний зневажливо подивився на Євтехова і можливо вперше у відповідь нічого не сказав.

— Не так закидало і то живі залишались, — погодився Мирошниченко.

Хлопця відкопали, віднесли аж за "органку" і там почали оглядати. Євтехов розстібнув йому сорочку і, ставши на коліна, притулився вухом до грудей. Ми стояли навколо, тримали поперед себе лампи, припинили. Слухав Євтехов довго, потім повернувся й припав іншим вухом.

— У мене в голові дзвенить, — відсунувшись від хлопця, промовив він. — Нічого не чую.

— Теж лікар! — промовив Земляний. — Глухий як пень, а пхається. Він нахилився над тілом, поклав долоні на голі груди й потер їх. Ми почули шарудіння...

— Ребра потрощені, груди розчавлені, серце зім'яте, — з чим же буде жити? — казав Земляний, — Нема хлопця...

Прилетів і Ворона, підніс лампу до небіжчикового обличчя.

— Хто це? Коля Брашко? Зовсім? Ах, це негарно. Як же стався смертельний випадок?

Ніхто не відповів, усі дивились на хлопцеве тіло і мовчки щось думали.

— Бригадире, як це сталося? — офіційно-сухо звернувся ще раз Ворона.

Іван Кузьмич сказав:

— Ніхто не бачив, як сталося, товаришу Ворона. Співав він увесь час. І мабуть через спів не зчувся, як випередив усіх і опинився аж під завалом. А із стелі, як на гріх, обірвалася ціла баня і накрила хлопця.

— Ах, це погано, — тупцювався біля трупа Ворона. — Це погано. А ви, товаришу Лунін, допустилися помилки. Брашко — шахтар молодий, він ще багато дечого в шахті не бачив і не розумів. І вам, як бригадирові, треба було б тримати його біля себе. Дивитись за ним. Учити. А ви загнали його хто-зна-куди. Тепер же клопіт. Протоколи, допити і таке інше. Не знаю, чи це так минеться. Коли б ще не довелось відповідати. А котра година?

Ворона витягнув з кишені годинника.

— Ай-я-я! — заметушився він. — Незабаром перша зміна покажеться. А лаву ви ще не посадили! Кладіть Брашка на обаполи й спускайте в штрек. Я зараз подзвоню до швидкої допомоги і його заберуть. А ви кінчайте посадку. Кінчайте, молодці, кінчайте...

Десятник сам підтягнув два обаполи і допоміг покласти на них тіло.

8. Фатальний стояк.

Почав я знову працювати і помітив, що робив не так, як завжди, якось інакше, ніби вперше взяв сокиру і вперше опинився в шахті. Руки мої не певні, удари слабкі, не влучні, сокира своїм рогом проорює на стелі борозни, в дерево врубуються мілко і треба замахуватись разів з три, з чотири поки таки стояка звалю.

В мої груди, в горло, мов тхір, уп'явся пазурами жаль.

Та не самий жаль гриз мене — шматувала мою душу совість. Не знаю, чи вистачить у мене мужности визнати свою провину перед людьми, а сам перед собою почувався винним, перед собою і перед Колею Брашком, що не живе тільки через мене. Ніхто ж не знав, лише я, на всьому світі один я, що Колі Брашкові загрожує небезпека і нічого не зробив, щоб її запобігти.

Мені треба було, замість слухати безглузді суперечки між Євтеховим і Земляним, розповісти бригаді про свій сон і просити товаришів не легковажити ним, сном моїм, а обмірковувати гуртом, як би врятувати хлопця. Безперечно, з мене б сміялись, і Земляний напевне б назвав "жахливим дурнем", та все ж у кожного в душі щось від мого попередження залишилося б, і може, хоч позасвідомо, а за хлопцем наглядали б і не дали б йому лізти куди не слід.

Ні, це не так, ніхто б за хлопцем не наглядав, а якби йому щось і сказали, то він би не послухав і в завал би таки поліз, а не поліз би в завал, то те ж саме спіткало б його в іншому місці. Про те подбав би Шубин.

Треба ж бути послідовним. Якщо вірити в сон, то не можна припускати, що Шубин дався б себе перехитрити. Який же він би був господар надрів, коли б я, чи хтось інший, захотів його намірам перешкодити. Що повинно статися, те станеться.

Сокира так загрузла в дерево, що я не міг витягти. Напружив м'язи, наліг на топорище й вивернув її разом із стояком. Не до шмиги мені робота, та я про

неї і не думав. Непокіло мене сумління моє, докоряло за хлопця.

Хай буде і так, що Шубин чекав на те, щоб здійснити свій намір, але ж мстивий старий всевладний тільки в підземному царстві, тут він може страхати людей, робити їм прикрощі і навіть відбирати життя.

Але ж на поверхні, коли б і опинився там, то був би безпорадніший за кожного старця — прохача милостині. На нього б гавкали собаки й цілились схопити за литку або роздерти вибійчані з синенькими смужками штани. На нього б збігалися дивитись діти й дивувалися б, звідки він такий старий-старий взявся, та ще одягнений в чудернацьку одержу, якої не побачиш навіть на виставі, чи в кіно. Його б приспішено обминали шахтарі, щоб не почути прохання подати заради Христа. Йому б відламували окрайці хліба жінки, йдучи з харчової крамниці. Його б підозріло оглядав черговий міліціонер, що стоїть на зарослій лободою площі революції, пильнуючи, щоб п'яні шахтарі не лягали спати під арку переможних п'ятирічок. . .

Шубин на поверхні нічого б Колі не зробив. І треба було хлопцеві порадити, щоб він удав, ніби захворів і від підземної праці відмовився. Може й не надовго, може на одну тільки зміну. Заплутати б старому його розрахунки, попсувати пляни і все б минулось.

Але чому б минулось? Зоря нова спалахнула б? Шубин змилостивився б? Ох! Знову Шубин. Ніякого Шубина. Сліпий випадок і більш нічого. Треба стерегтись, на кожному кроці стерегтись.

— Колеснику, виходь! — почув я з-за "органки" бригадирів голос. — Виходь швидше, стеля тріщить!

Стеля, справді, тріщала як від великого морозу лід. Обдивився навколо і роботи вже не знаходив. Здається вже всі стояки попідрубвані, хіба ще один, посеред ділянки. І як він залишився, як я його обминув? Підліз я до того останнього стояка, замахнувся сокирою, та не вдарив. В очах мені майнув огонь, мов пролетіла зірка, як і тоді, Коліна, прорізала вона всю товщу надрів і погасла в глибокій прірві.

— Це мені остерога, — вирішив я. — Досить діт-

кнутися сокирою до стояка й стеля сяде, і я не встигну навіть зойкнути. То навіщо чіпати? Його і так розлучить стеля, мов насіннину.

Не відриваючи від того останнього стояка погляду, я позадкував до "органки" бо мені здавалось, що як не буду на нього дивитись, то він упаде, а з ним і вся стеля.

Та нічого не сталося, і коли я перелазив через вікно за "органку", і коли спускався в штрек і аж поки не дійшов до гурту людей, що стояв в безпечному місці. А там налетів на мене Ворона і штурнув мене.

— Божевільний! — верещав він оскаженіло. — Одного відвезли, то й тобі туди захотілось? Лава ось-ось сяде, а він хоробрість показує...

— Там стояк, — белькочу я розгублено.

— Сам ти стояк! — кричить десятник, але вже без злості, і залишивши мене, почав намовляти робітників першої зміни, що вже сходились, не хвилюватись, бути спокійними. За кілька хвилин лава почне сідати і часу вони не прогають, своє надолужать.

— А ви, молддці, виходьте з шостої вечора, — наказав десятник нашій бригаді. І крутнувшись, зник, мов провалився.

Коли ми йшли до кліті, Іван Кузьмич мовив до мене:

— Чого ти, Григорію, затримався в лаві? Що робив там? Ми ж гукали тобі, що виходимо. А ти чи чув, чи хто тебе зна... Хвилювалися ми страшенно. Тільки одного вивезли, а вже й другий. У того хоч дітей нема, а ти ж чоловік одружений. Не можна так, Григорію, не можна.

Замість відповісти щось на його теплі співчутливі докори, я запитав:

— Ви снам вірите, Іване Кузьмичу?

Бригадир здивовано глянув на мене, ніби в моєму питанні запідозрював якийсь підступ. Але незабаром посміхнувся.

— Якби я вірив, Григорію, у сні, у чортів, у відьом і в їхні кочерги, як би я вірив у людей і людям, якби я вірив всьому і всім, то однак мені ніхто не повірить, що

я невинний в загибелі Колі Брашка. А винні мусять бути, їх шукатимуть і на мені все окошиться.

— Я вам вірю, Іване Кузьмичу. Не ви винні, а я. Тільки я, і більш ніхто!

Бригадир навіть зупинився й схопив мене за руку.

— Ти що? Блекоти об'ївся? Чи що з тобою?

— Іване Кузьмичу, — казав я йому пошепки на вухо. — Я знав, що Коля загине, а не запобіг тому. Хлопця ж можна було врятувати.

— Дурниці верзеш, Григорію, — суворо, хоч і тихо, мовив бригадир. — Ніхто нічого не знав. Зрозумів? А як багато базікатимеш, то сам знаєш, де опинишся...

— Ви не знали, а я знав, — наполягав я. — У сні я бачив Шубина і він мені казав, що Колю забере до себе. А трохи пізніше погасла на небі одна зірка і Шубин знову сказав: "То Коліна Брашкова..."

Спочатку Іван Кузьмич слухав з таким напруженням, ніби ніяк не міг зрозуміти про що йде мова, та потім розреготався, і вилаявши, пішов від мене, не бажаючи слухати, як йому здавалося, нісенітниці.

Почувався я стомленим настільки, що ледве доплентався додому. Хотів одразу лягти в ліжку, але Дарка не пустила, присилувала снідати і поки я їв — скаржилась на хлопців, на дітей, бо Федько в школі вибив шибу й довелось за шкоду заплатити та ще й перед директором блимати очима.

Федько хоч і бешкетник, а вчився, посередніх оцінок майже не мав, його тільки взяти в руки і дитина буде не гіршою, як в гарних батьків діти. А з Петриком ціле нещастя. Зошити в нього такі, ніби пише на них не в школі, а в шахті, умивається завжди з плачем, в голові ж у нього самі голуби, одним оком дивиться в книжку, а другим зиркає в вікно, чи нема там "чужака".

— То все пусте, — кажу я Дарці. — Аби зорі їхні в небі мерехтіли.

Жінка, не задовольнившись відповіддю, почала докоряти мені, що я дітей псую, що через мою байдужість ніколи з них людей не буде, повироставши, вони

полізуть у шахту і довбатимуться там усе життя, мов кроти. А в гарних батьків діти вчать на інженерів чи командирів. Ото приїздив до Ревунчихи синок, так лю-бо подивитись — командир над летунами, на Хасані з японцями воював, два ордени має.

— Що ти мені Ревуном дорікаєш, — роздратовано сказав я Дарці. — Він людей убиває, за те його орде-нами нагороджують. А я не хочу із своїх дітей робити убивців. Смерть і так на кожному кроці на людину ча-тує. Такий гарний хлопець був Коля Брашко, а цієї но-чі без допомоги Ревуна на той світ пішов.

— Який це Брашко? — сполохнулася Дарка. — Чи не той, що все співає?

— Співав, та відспівався.

Дружина, забувши за свої нарікання, розпитувала, як же саме сталося нещастя, зовсім вбило хлопця, чи може скалічило лише, і чи я був далеко від того місця, де загинув хлопець. Розпитувала б мене і до вечора, не так з цікавості чи жалю до небіжчика, як з боязкості, щоб того ж не сталося зі мною.

— Хлопцям я шайби попідгвинчую, — сказав Дар-ці. — Ти за них не турбуйся. На те ж вони й діти, щоб вибрикували. Підростуть, то вгамуються. Федько мо-ряком буде, він пригоди любить. Плаватиме на пароплавах по всьому світові. А Петрик літатиме. Почуєш гудіння літака, Дарко, вийдеш з хати, а тобі з-під са-мого неба махатиме син хусткою, мовляв, вітання ста-ренькій мамі і старому шахтареві Колесникові. Тоді вже ми старі будемо, жінко. Так. А покищо попідгвин-чую шайби. Учитись треба. І Коля Брашко хотів учи-тись, та зоря його передчасно погасла.

— Ти сьогодні дивний, Григорію — каже Дарка. — Нервовий, чи що. Смерть людську бачив, тому й та-кий, — дійшла вона висновку і почала стелити пос-тіль...

Увесь день мені щось снилось неприємне, я навіть кричав, але прокинутись довго не міг. Коли ж проки-нувся, то відчув, що мені чогось бракує, ледве підвів-ся, а в голові так гуділо, ніби ковалі, замість ковадла,

помилково поклали мені на скроні розпечені штаби і гатили по них молотами.

— Розімнись, — заспокоював я себе. — На роботі розімнись.

І повечерявши, пішов до шахти.

9. С т е л я я к х м а р а .

Уже зібралася вся наша бригада. Вся, за винятком Колі Брашка.

Кріпильники стояли відокремившись від загально-го натовпу. Коли я підійшов до них, Євтехов саме питався:

— Цікаво, чи больно людині, як її вбиває?

— Як твоя черга прийде, то дізнаєшся, — похмуро відказав Земляний. — Сподіваюсь, що ждатимеш не довго.

— Е, ні, — не погоджувався Євтехов. — Мене не уб'є. Я в постелі помру. Це мені одна циганка такого наворожила. І я їй вірю. Бо скільки в шахті не роблю, мене ні разу не прибило й не скалічило. Циганки іноді як скажуть, то наче в око вліплять.

— Матвій Шаповал теж такий розумний був, як оце ти, Якиме, — сказав Земляний. — Сів ото він спочити в штреку, а його учні — гірпромівці й показують на стелю, мовляв, корж висить, треба б перейти на інше місце. А Шаповал сміється та покахикве. "Шахта своїх знає. Вона своїх не кривдить", — відповів він хлопцям, та не встиг і доказати, а корж — по голові його. І на тому вічна пам'ять. Ото й твоя хвальба, Якиме, така ж. Тепер, лишень, жди, коли накриєшся.

— Може і накриюся, та не раніш, як ти засмієшся на кутні, — відгризається Євтехов.

— А я вам скажу, друзі, що циганки вгадують, але не все, тільки наполовину, — втрутився й Мирошниченко, бо вже бачив, що час підлити до вогню оливи. — Циганка, безперечно, вгадала, що Євтехов не в шахті помре, а в постелі. Та вона промовчала про те, чия то буде постіль, своя чи шпитальна. А станеться так,

що скалічить Якіма в шахті, конати ж доведеться в м'якому шпитальному ліжку. Або візьмемо й інше циганчине ворожіння. Я сам чув, як вона казала Євтехову...

— Не бреши, не чув, — намагався завадити йому Євтехов.

— Я сам чув, — не звертав уваги на заперечення Мирошниченко, — що Євтехов матиме жінку — кралю з парасолькою. А сам буде таким паном, що й пішки не ходитиме, навіть на роботу і з роботи возитимуть його рисаки на дутих колесах. І що ж ми бачимо? Ворожіння на половину здійснилось. Жінку — кралю Євтехов має, залишилось тільки придбати парасольку. Що ж до рисаків і дутих колес, то циганка промахнулась. Возять Євтехова і на роботу, і з роботи, але покищо в кліті. Без рисаків. Може й на рисаках колись доведеться проїхатись, то хіба що на кладовище... Тепер візьмемо Земляного...

Та бригадир не дав брати Земляного.

— Що за дурні жарти! — сердито мурмотів він. — Що за дурні розмови! Не люди, а звірі якісь!

— А я що, — улесливо дивився бригадирові в очі Євтехов. — Я тільки хотів би знати, чи болить людині, коли її вбиває. Ви, Іване Кузьмичу, як лоба вам розкраяло, цілу добу лежали непритомні, все одно, що мертві. Скажіть, боліло тоді вам?

Іван Кузьмич зневажливо подивився на Євтехова і не сказав нічого.

До кріпильників прискочив десятник Ворона.

— Погані справи, молодці, — кричав він так, що чули його верескливий голос по всій нарядній. Лава й досі не сіла. Весь час тріщить стеля, стріляє, а сісти не може, ніби її чорти підпирають плечима. Половину першої зміни люди не працювали. А потім начальник дільниці розпорядився, щоб обережно вугіль рубали. Самі знаєте, яка там тепер робота. З хвилини на хвилину жди, що гахне. Так що ви, молодці, держіть вуха поверх голови. Ну, поїхали, поїхали!

І підскочивши до Івана Кузьмича, мовив йому тихо:

— В полі позалишались нешибиті стояки, товаришу Лунін. Їх, може, всього кілька штук, і може, вони не тримають нічого. Та якщо хтось із начальства додивиться, то буде ще гірше, як за Брашка. Ви вже зробіть там, що треба. Ви ж знаєте, яке моє з вами хитке становище. . .

Ворона відскочив від нас з такою швидкістю, ніби чогось злякався. Іван Кузьмич пішов мовчки до кліті, а ми за ним. Коли вже кліть падала вниз, він сказав:

— Ще одно діло мені підшиває. Лава не сіла — теж Лунін винен.

— Одного стояка я залишив небитим, — сказав я. — Побоявся, Іване Кузьмичу. Такий страх напосів, що не відважився сокирою вдарити. Злякався. Ще зі мною такого ніколи не траплялось.

— І зі мною теж, — із сумом у голосі задумливо мовив бригадир. — Я не забобонний, а серце само говорить, що аварії мені не оминати. Стояки, бач, позалишались. Що ж, зараз повибиваємо. . .

Він говорив зі мною сміливо, бо нашої розмови підслухувати нікому, людей в кліті було мало і всі увагу свою звертали на Євтехова з Земляним, що сперечалися знову.

— У вас з Вороною нема особистих поррахунків? — спитав я Івана Кузьмича.

— Які там поррахунки? Боїться, щоб його в чомусь не обвинуватили, то починає обливати помями інших. Думаєш, про стояки не донесе? Ого! Там все знатимуть.

— Мені сьогодні щось снилось про Ворону. Щось снилось, а не можу згадати. . .

— Снів своїх, Григорію, не приплітай. Сни тут ні до чого. . .

У лаві робота йшла на перший погляд нормально. Врубівка гуркотіла, лізла вгору, брязкотів конвеєр, а навальники кидали на нього вугіль. Але машиніст, стискуючи рукою регулятор врубівки і навпочіпках посуваючись назад, раптом здригався й на мить завмирав, і навальники закликали з грудкою або занесеною лопатою в руках, і лісогони нишкнули, і в бурільника заг-

лухало торохкотіння бура — усі хто був в лаві, сторожко повертали голови в напрямку відгороженого "органкою" темного поля й прислухалися до глухих вибухів у земних надрах і шукали поглядами десятника Крамаря, що сидів біля вікна на варті, стежив за стелею. Але десятник залишався на місці, не сигналізував, отже можна працювати далі.

Ми дійшли до Крамаря, посідали біля нього.

— То що воно? — спитав Іван Кузьмич.

— Поки нічого, — стомлений напруженістю уваги, мовив Крамар. — А що далі буде? І все через тих ідіотів з першої зміни. Не хоче лава сідати — поробить кілька бурок, випалить — і кінець. Так ні, ждали, що сама сяде, дуже, бач стріляла. І тепер стріляє, а коли сяде — кат його знає. Дійшов наш начальник розуму, та пізно. На себе відповідальності брати не хоче, не посилає підривати, а телефонує мені наказа: вжити рішучих заходів. Які ж тут можуть бути рішучі заходи? Що ж тепер зробиш? Хто туди полізе? Пішли когось, а його на гріх і завалить, і сідай паритись до тюрми.

Крамар всунувся до половини тулуба в вікно, поводив по стелі світлом ліхтаря і не помітивши ніяких змін, виліз назад.

— Це не робота, а гра дитяча — мовив далі він. А нерви ж людям вимотує. І ще й невідомо, чим все це скінчиться. Ану ж як сідатиме косо стеля, то повалить до біса й "органку" і кріплення все, і завалить тоді врубівку за конвеєром, і кабелі, і всі бебехи. Ще добре, як встигнуть люди вискочити. Та ви самі подивіться, що там робиться. Не стеля, а хмара.

Я поліз до тієї ділянки, де вирубував стояки, і через вікно освітив поле. Дійсно, стеля, мов чорна хмара, але така хмара, що не дощу чи граду з неї можна сподіватись, а вся вона впаде на землю. Порізана в різних напрямках борознами тріщин, стеля попрогиналася, позвисала і, здавалось, навіть двигтіла. Але один стояк, той, що я не відважився зрубати, стояв виструнчений, мов на побоєвищі один воїн, що залишився ще в живих, і настановлений битись до скону сам проти великої супротивної сили. Над ним стеля розкололася.

брила вперлася одна в одну так, що тріщину ледве помітно, наче висів шнурок. Якби стояка чимось тяжким штовхнути, ударити, вибити якось, то зразу ж брили і загуркотіли б. Стояк мій, мов у перерваній сталевій линві уціліла остання дротинка, що ще лучить, не дає розскочитись напнятим пружним кінцям. Але як ту дротину перетяти, як звалити з ніг того завзятого воїна, що через нього не кінчається бій, як знищити спротив стояка? Із-за "органки" до нього нічим не дістанеш, а полізти в поле міг би хіба той, хто несповна розуму.

За моєї шахтарської бутности такий випадок не перший. Колись теж, як і тепер, стеля зворохобилась, ь належний час сідати відмовилась, хоч тоді в полі не залишилось ні одного невибитого стояка. І бурильник Світаєв зголосився охотником її висадити. Він сміливо, сміючись із побоювань і відраджувань шахтарів, вліз у поле, в кількох місцях поробив бурки, зарядив патронами, але не встиг запалити, як загриміла стеля, загрюкотіли брили і Світаєва не стало.

До подробиць збагнув я всю складність і поважність обставин.

Ворона в нарядній вірно казав Луніну, що за стояк каратимуть гірше, ніж за Колю Брашка. За хлопця нікого й не каратимуть, складуть протокол, напишуть акт, зареєструють нещасний випадок в книгу Обліку під рубрикою "смерть" і на тому все й закінчиться. Карати нікого і нізачо, хіба одного мене, що не вжив запобіжних заходів. Та юридично такого права нема, щоб за сон судити й садовити до тюрми. В цьому випадку я сам собі і прокурор і суддя, і каратиму себе — поки мого життя.

Із стояком справа гірша, вона набирає значіння політичного. І це Ворона врахував і язика собі прикусив. Про смерть Брашка він міг горлати на всі заставки, міг обурюватись бригадиром, щоб вигороджувати себе. А відповідальність за працю в лаві скласти не зможе ні на кого. Єдине, що залишається йому, так це припинити і вичікувати, поки аж сяде стеля. Тільки тоді він зможе зідхнути вільно.

А стеля таки не сідає і може лущати і тріскатись ще годину, може й десять годин. Ніхто не знає, скільки вона висітиме, і стояка все ж побачать, і не минути мені лиха. А тонучи, мимоволі потягну на дно не менш, як дві душі. Поневіртимусь я по сибірських світах за свою слабодухість, а пощо ж ділитимуть зі мною долю Іван Кузьмич з Вороною? В чому ж вони винні?

Ні, свідомо йти на підлість я не можу. А дотого ж перед ними я маю перевагу. Вони сидять і ждуть з моря погоди, і не знають яким вітром на них повіє. Мені ж, як тому мандрівникові з осучасненої казки, що зупинився перед каменем з надписом: праворуч підеш — до Шубина потрапиш, ліворуч повернеш — у Попова опинишся. Конкуренція між ловцями душ людських, змагання двох славнозвісних фірм! Одна фірма зразу душу не виймає, а вимотує її тоненькими нитками, але за ті дні життя, поки з тебе мотатимуть нитки, ти повинен терпіти голод і холод, каторжно працювати, мріяти про волю. Друга фірма всі процеси упрощує. Без допитів, без мордувань, без знущання вириває твою душу, мов зуб з щелепи і ти летиш без пересядки в небесну блакить. Хай собі, хто як хоче, а я за фірму Шубина. А цікаво, болить, коли вбиває?

10. Ж е р е б к и.

Зачепив я гачок лямпи за шию, витягнув з-за пояса сокиру і поліз через вікно.

— Стій! Назад! — вчепився в мене Іван Кузьмич, що звідкись узявся й тягнув щосили до себе. — Навіжений! Подивіться на нього! Очі горять, як у вовка. Він хворий.

На бригадирів крик поприбігали робітники, мовчки оглядають мене.

— Там стояк мій, — пояснюю людям. — Я зрубаю його.

— Я тобі голову зрубаю! — кричить десятник Крамар.

— Дайте йому в зуби! — махає одразу двома кулаками оскраженілий Мирошниченко.

— Як хочеш ризикувати головою, то треба щось митикувати, — спокійніше вже говорить Іван Кузьмич. — Візьми два патрони, повісь на стояк, підпали й виходь, якщо вийдеш. А перед тим людей треба вивести з лави, макітро твоя пришелупковата.

— Дайте мені патронів, — простягнув я руку.

В кількох кроках від нас ляснув короткий вибух ще раз тріснутої стелі. Всі здригнулися й подивились вбік відгородженого поля.

— Виводьте людей і дайте патрони, — уже не просив, а вимагав я.

— Колеснику, ти хворий. Іди в амбулаторію, — намовляв бригадир.

Я звернувся до десятника:

— Товаришу Крамарю, подивіться в поле. Там один стояк перешкоджає посадці. І то я залишив його не вибитим. Його треба висадити, тоді стеля сяде. Дайте мені патрон, дайте, прошу вас.

Десятник всунув голову в вікно і дивився цілу хвилину.

— А Колесник правий, — сказав він. — Як раніше того не помітили? Може б допомгло, якби висадили. А тепер пізно. До стояка тільки діткнися...

— Ви мене в тюрму хочете впровадити! — закричав я на бригадира. — Не дає патронів — сокирою зрубав. Плював я на фірму Попова.

— Плюватись не варт, Григорію. А впровадити хочемо не в тюрму — до амбулаторії, — спокійно мовив бригадир.

— А то хай висадить, — неупевнено казав Крамар. — Як є в нього бажання. Ми не силуємо. Може нічого з ним і не станеться. А то й справді людину можуть засудити.

— Защо? — сіпнувся до нього бригадир. — За стояк? Хіба це перший залишився? Аби людей по тюрмах гноїти...

— Тихіше, тихіше, товаришу Лунін. Не забувай хто ми такі, не забувай, — застерігав Крамар.

— Не забуваю! А хвору людину пускати на загибель не можу! Якщо треба висадити, то піде той з нас, кому випаде. Як, товариші, згодні потягнути жеребки? — запитав Іван Кузьмич кріпильників, на кожному зупиняючись поглядом. — Самі бачите, складається діло так, що висадити треба.

Ніхто на його пропозицію не відгукнувся, кріпильники понуро дивилися собі під ноги. Бригадірова пропозиція була надго несподіваною, вона робітників заскочила й здивувала.

— Навіщо жеребки, як стояк мій, — бажаючи розв'язати ніяковість, казав я бригадірові.

Але він, ніби й не чув.

— Ти, Мирошніченко, що скажеш? — питав Іван Кузьмич кріпильника, що стояв ближче інших.

— Не знаю, що й казати, — задумливо мовив Мирошніченко. — Стеля, вона так чи інакше, сяде. Потріщить ще трохи, та й сяде. І нас ніхто не примушує. Ото хіба, що Григорію неприємність. Як захочуть, то справді можуть улекті його. А він і без того настраждався. І діти малі має. Комусь таки треба висадити. Від гріха. Та й не станеться нічого, — набираючись рішучості, твердіше казав він. — Як жеребки, то й жеребки. Я хоч зараз...

— А мені дивно, — б'ючи носком черевики в стояк, мовив Євтехов — Чого я буду лізти в поле і підставляти голову, щоб її відсікло, коли я там нічого не забув. Хто забув — хай лізе. Не заперечую.

— Хто ж від тебе іншого міг сподіватись, — в'їдливо говорив Земляний. — Одначе — полізеш. Жереб припаде — живосилом упхаємо.

— Хіба як комусь відхекаю сокирою голову.

— І що ви напосілись на людину, — жартівливо докоряв кріпильникам Мирошніченко. — Ви ж знаєте, що вірити його словам не можна. Він одне каже, а зовсім інше думає. Євтехову ворожка ворожила, що в шахті боятись йому нічого. Він не боїться. А дотого ж і товариський він. Розуміє, що треба одному за всіх, а всім за одного. Готуйте, лишень, жеребки.

Десятник Крамар взяв у робітників дві сокири й

на сталевих щоках щось понаписував крейдою. Потім одну скиру поклав на ґрунт.

— Дивіться, товариші, — казав він, — вернувшись до гурту. — Тут п'ять цифер. Кожен вибирає, яку хоче. На іншій сокирі на одну цифру менше. Чиєї там не знайдеться, того й жереб лізти. Згодні, га?

Замість відповіді Іван Кузьмич затер пальцем трійку, Миршніченко без роздуму — двійку, Земляний трохи повагався, трохи був не діткнувся до одиниці, та раптом відсмикнув пальця, мов від гарячого, і спокійно провів через чвірку. Уже хотів і я взяти собі котресь із чисел, та підскаочив Євтехов з таким виглядом, ніби його хотіли обшахрувати — розхопити всі числа, а його му не залишити, чи залишити найгірше.

— Моя п'ятка! — накрив він долонею край сокири й тримав, ніби боявся, щоб цифра в якийсь спосіб звідти не вилізла.

— То мені залишається одиниця, — сказав я і теж мазнув пальцем по сокирі.

Десятник підняв іншу скиру і, показуючи робітникам, проголосив:

— Жереб припав на одиницю. Дивіться.

— Бог правду бачить, бачить! — репетував зраділий Євтехов. — Є на світі правда, є...

— Якби Бог тебе побачив, то жажнувся б — із звичайною своєю злосливістю, мовив Земляний. — Так що Бога в спільники свої не залучуй.

— Давайте мені патрони, — казав я Крамареві, відчуваючи, що мені стає від нетерпіння тяжко дихати.

І незабаром хтось дав мені патрони, хтось казав, щоб не палив їх поки не побачу сигнал, що людей з лави виведено, хтось потис руку і просив: — "Ти, Григорію, в разі чого, не думай про нас погано". І я не міг зрозуміти, коли саме погано не думати.

Залишився я сам, і мені одразу на душі полегшало.

В лаві припинилось бряскотіння конвеєра, заглухло скрегітливe хрумкання врубівки, зробилось так тихо, як і тоді, коли в сні блукав по шахті, шукаючи виходу.

А тепер мені значно краще, незрівняно краще, я не шукаю нічого, тепер я такий спокійний, ніби стою

в лісі, обіпершись плечем до стовбура, вслухаюсь, як хрустять переломлювані сухі гілки. Хто їх ламає? Шубин? Але ж він живе в надрах землі, його з шахти не виманиш. І хіба такому старому лазити по деревах та ще в личаках? Дертись на дерево значно краще босому. І треба вважати, щоб не обломився який сучок. Старі сучки дуже крихкі. З гілки на гілку, стовбур все тоншає, гойдається, тремтить листва, і ти вже біля гнізда, стуленого з тоненьких хворостинок. Через отвір визирає двоє пташенят, пухнатих, з великими, в заїдах ротами. Пташенята здивовано на тебе дивляться і не знають як їм поводитись, просити їсти, чи лякатись. Ні, вони ще малі і страху не розуміють. А я не малий і теж не боюсь. Був і я малим, але давно. Тепер уже почало сивіти волосся. Чи буду я таким сивим, як Шубин, доживши до шестидесяти або семидесяти років?

Хтось кричить, вигукує моє прізвище.

Повернувся я і побачив сигнал — вогник маяв у темряві.

— Па-а-ли! — кричали знизу.

Тричі підніс я лямпу й опустив, дав знати, що бачу. Палити! Я не запальник, це не моє діло. Та хто в шахті працює довгі роки, той знає, як і що робити. Випалити бурку нема нічого складного, а ще простіше підірвати стояк. А він виструнчився, як солдат перед офіцером, груди вип'яв вперед і затамував дух. А ми тобі в нагороду за сумлінну службу повісимо дві медалі — одну за впертість, другу — за витривалість. Стрічки до медалів не зовсім красні, але це залежить не від мене, з претенсіями звертайтеся до Крамаря. Які медалі, такі й стрічки, стилю треба дотримуватися, в усьому повинна бути відповідальність.

Прив'язав я патрони до стояка, міцно, щоб не зсунулись, випростав шнур, підніс до нього сірника. Стеля припишкла, ані трісне, ані лусне, ані впаде камінець, ані посиплеться з щілин дрібнина. Стеля ніби здивовано придивлялась, що робить людина, що їй тут треба. А мені нічого вже й не треба, вертаюсь до вікна, спускаюсь вниз, виходжу в штрек. Мене оточують з усіх бо-

ків шахтарі і оглядають так уважно, ніби вперше мене бачать.

— Ну, як? — запитує мене Крамар і в очах моїх хоче вичитати відповідь.

— Хіба ж не бачите як! — глузливо мовив Євтехов. — Він ще. . .

Два постріли, один по одному, струсили повітря і зразу почувся грюкіт падаючих брил. Лава сідала.

— Почалось! — сказав хтось зідхнувши.

— Гримить, мов у Євтехова в хаті, — зі сміхом мовив Земляний. — Наче Явдоха розмовляє з Якимом.

— Відступіться назад, товариші, — просив Крамар. — Вона, проклята, довго вередувала, то тепер всього сподіватись можна. Коли б штрек не завалила. Відійдіть назад, не стійте проти поля. . .

Шахтарі відходили так повільно і так неохоче, ніби вони не розуміли, що таке небезпека.

На новому місці вони знову розбились на гуртки і, перекикуючи гуркіт, розмовляли. А гуркіт в полі до трохи вщухав, то посилювався настільки, що не можна було чути людського голосу.

— Ото як брали ми Перекоп, — войовниче вимахуючи руками, кричав Євтехов, — то трапився нам випадок. . .

— Хто це — ми? — запитав, перебивши розповідь, Земляний.

Слухати далі набридлі спірки двох взаємоненавистників, я не міг. Мені хотілося побути самому, в тиші, в спокою і я вийшов з натовпу й пішов у глибінь штреку.

— Ти куди, Григорію? — дігнав мене Іван Кузьмич.

— Нікуди. Розімну трохи ноги.

— А, то добре. А як відчуваєш себе? Мені здавалось, що ти хворий.

— Я — хворий? Що ви Іване Кузьмичу, що ви! В голові щось стукало, та вже припинилось.

— Застукає! Їм засудити людину — раз плюнути. Правду кажучи, я боявся, що тебе й мене впакують до тюрми. А тепер — пропало. Цього разу виплутались. Ризик великий, та нічого не вдієш.

— Ви знаєте, — казав я бригадирові, — вони обидва пошилися у дурні. Це ж смішно. І один на мене чекав, і другий визирав. А я їх обдурих. Хай чекають, я ще часу маю досить. Смішна історія, що й казати.

Мені зробилось весело, я засміявся.

— Про що це ти? — запитав Іван Кузьмич.

— Та про них же, про Шубина і Попова. До речі, згадав: стега вполі не така, як на неї дивишся здаля. Вона, як на початку повені річка, коли вода під льодом шалено нуртує, поколе лід на криги, а зрушити не може, не вистачає сил. Тоді криги риплять і хрустять, скрегочуть, тручись одна об одну. Але по кригах перебігти через річку ще можна. Хлопцем бувши, я перебігав. І за це один дядько, зовсім чужий, незнайомий, оперіщив мене ремінякою. Боліло дуже, а я й не заплакав. Соромився сліз. А пощо сліз соромитись? Того я ніяк не можу зрозуміти.

Іван Кузьмич раз-у-раз поглядав на мене, ніби перевіряв, чи я кажу правду. Він, мабуть, мені вірив не зовсім.

Ми з ним ходили довго і все гомоніли, аж поки в лаві стрілянина припинилась. Крамар лазив на розвідку і повідомив, що небезпека минула, можна вже працювати.

— А може б ти все ж до амбулаторії пішов? — знову запропонував мені бригадир.

Чому хочеться Луніну, щоб я прогуляв зміну? Хворим мене не визнають, бо я таки не хворий, а можуть залічити в симулянти. Мені хіба б трохи поспати.

Іван Кузьмич працював недалеко від мене, нераз придивлявся до моєї роботи й напевно переконався, ще в мене діло посувається не гірше, ніж в інших. Навіть скреготіння врубівки і брязкотіння конвеєра мене вже не дратувало, здавалося лише, ніби я ще й досі не вийшов з лісу і дерева шумлять від ледве відчутного вітру.

Коли ми кінчали працю, Іван Кузьмич взяв мене під руку й сказав:

— Упертий ти, Григорію, як бик. . .

Він не відходив від мене, поки не опинились ми в лазні. А коли обмилися, — взяв мене під руку, Мирошниченко під другу, і повертались додому ніби не з шахти, а пиварні, де дудлили пиво, змішане з горілкою. Гаразд, що ніч, на вулицях порожньо, а то що б про нас люди подумали...

11. Сни, марево і дійсність.

З-під сутінку паркана біля шахтного подвір'я нам на зустріч вийшла висока постать в шкіряному пальті. Вона заглянула нам в обличчя, і звертаючись до бригадира, сказала:

— Якщо не помиляюся, то ви — Лунін?

— Ви не помилилися. Я таки Лунін, — мовив йому бригадир.

— Це дуже приємно, що я випадково зустрів вас, — казала людина в шкіряному пальті. — Я маю від одної особи доручення передати вам листа і дещо сказати. Чи не були б ви настільки ласкаві відійти на пару слів трохи вбік.

— Я б міг відійти вбік, — відповів Іван Кузьмич, — та ось робітник захворів. Треба відвести його додому. Хіба відведу, а тоді знову випадково зустрінемося.

— Звідки ви взяли, що я хворий! — сказав я незадоволено. — Не чіпляйте мені хвороби. Вона й сама, коли треба причепиться.

— Бачите, товариш з вами не погоджується, — казала людина в пальті. — Ви можете сміливо залишитись. Вони і вдвох дійдуть.

— Авже ж що дійдемо! — сказав я.

Іван Кузьмич визволив з-під моєї свою руку, подивився на нас так, ніби хотів щось сказати, але мовчки повернувся і пішов поруч людини в пальті. Вони перейшли вулицю, прямуючи до освітленої крамниці, але під світом не зупинились, а пішли далі й погрузили в темряві. За хвилику звідти, де вони зникли, вискочило авто, майнуло повз нас і подалось шосейною дорогою в напрямку міста.

Мирошниченко провів мене аж додому і мені було ніяково, що у Дарки не знайшлося чим почастувати гостя.

— Ви пробачте, Мирошниченко, — на своє оправдання, казав я. — Самі знаєте наше життя. Коли Бог дає день, то тоді дає і харч. А тепер ніч. Прийдіть до мене ранком, щойно розвидниться. Ми своє надолужимо. І не забаріться. Дивіться ж, не забаріться...

Але він таки забарився. Прийшов не ранком і не того дня, а за три тижні. Раніше до мене не пускали навіть дружину. Лікар вважав, що коли я ні з ким не бачитимусь і не розмовлятиму, то швидше одужаю.

Але він помилився. Мені потрібний був не спокій, а правда. Днями й ночами, особливо довгими задушливими ночами борсався я в ліжку, намагаючись дізнатися, що в моєму недавньому минулому було сном, що маревом і що дійсністю. Усе страшенно переплуталось.

Мені коштувало великих зусиль навести в своїх думках лад, самому, без сторонньої допомоги. Просив я лікаря допомогти дещо з'ясувати, та він, хоч людина і ввічлива, хотів заплутане перемотлошити ще більше. Запевняв мене, що мої думки не що інше, як фантазія, викликана хворобою. Справді ж Коля Брашко живе, працює і співає, а бригадира Луніна ніхто нікуди не забирав і він теж живе, працює і, можливо, співає, також як і вибійник Шубин почуває себе найкраще, перевиконує свою норму і напевне до жовтневих свят одержить премію.

І я зрозумів, що лікар, хоч і не хворий, а теж фантазує не менш за мене. Ніякого іншого вибійника Шубина на шахті нема, крім того, що я згадав його прізвище. А згадав не на те, щоб дізнатися, чи виконує він норми, лише для порівняння, хотів лікареві яскравіше довести, наскільки в голові в мене помішалось, що Шубин здається не менш реальною істотою, ніж Лунін, Брашко або десятник Ворона. Але лікар слухав мене з п'ятого на десяте і про кого б я не згадував, усі жили і співали.

І я сам, мов той, що зірвався із стрімкої гори в

глибочезне, куди не досягає денне світло, урвище і залишився якимось чудом в живих, дерся із скелі на скелю, знівечений і знесилений. І що вище підіймався, то робилось видніше, поки знову не дістався на поверхню життя і не побачив себе таким, як я є, де я є, і що зі мною було, і тоді відчув, що я вже здоровий. І коли я старанно відсіяв дійсність від снів і марева, то радістю не перейнявся.

З якого б боку не підходив до Іванового Кузьмичевого попередження, а факту не обійдеш — я таки перебуваю у відпустці. І події, хоч не в тій послідовності, як я припускав, розгортаються досить швидко. Іван Кузьмич випередив мене, він уже там, звідки якщо й повертаються, то не так хутко.

Поки я лежав у лікарні, мені здавалось, що сталися великі зміни і в шахті, і в селищі, і в усьому світі. Але прийшовши до мене, Мирошніченко розповів новини, і я переконався, що все, як було, таким і залишилось. Як і раніше, борються за виконання плянів, змагаються, відсталих б'ють, передовиків нагороджують, одержавши платню — п'ють "йоржиків" і "ведмедів", розчулившись — обнімаються й плачуть або озвіріло б'ються. Таке воно шахтарське життя. На бригадира, замість Луніна, начальник дільниці призначив Якіма Євтехова. Але Земляний не зважає на нове становище колеги і своїми сварками не дає йому дихати.

Ще розповів Мирошніченко, що Колі Брашкові шахтні організації справили бучний похорон з музикою, вінками і промовами. Називали його солов'єм соціалізму, що своїми піснями допомагав боротись за видобуток вугілля. А секретар комсомольського комітету, для надхнення випивши, забув, що перед ним труна з небіжчиком, випалив: "Так співай же, дсрогоий товаришу, робочому клясові ще голосніше і під твій чарівний спів ми добудуємо соціалізм". Секретар парткомітету Козлов, побачивши, що його помічник заїхав не туди, дав знати оркестрі, щоб грала, але і сумна музика не могла розвіяти веселого настрою шахтарів.

Дружина теж принесла деякі новини. Шахтком преміював мене до свят орденом на костюм, а мійому

Федькові, під час бійки хлопці розсікли брову і ходить він з перев'язаним оком.

— То все добре, — сказав я дружині. — Матиму в що одягнутись.

— А відносно Федька? — питала Дарка.

— Теж добре. Це йому наука. Іншим разом буде обережнішим.

Дружина хотіла, по ній бачив, рішуче непогоди-ся з моїм легковажним ставленням до важливої справи, та промовчала, розмову відклала на пізніше, як повернусь з лікарні додому.

— І те добре, — погодився в думці я з нею.

Виписали мене з лікарні і дали тижневе звільнення з роботи, щоб я набрався сил. Коли надокучило сидіти дома, никав я без ніякої мети, куди дивляться очі. Ходив і на кладовище, хотів відвідати могилку молодого мого приятеля. Та не знайшов її. Тільки клопоть червоної стрічки з чорними буквами: "Спи до..." ваявся ще біля розбитих худобою кількох куп свіжої глини. Швидко зникає слід по людині. Поки вона живе — її люблять або ненавидять, нагороджують або карають, а як помре вона, то живі до неї байдужніють, забувають, і хіба дуже близькі врядигоди, замріявшись, промовлять: "Коля мав солов'иний голос". Та невідомо, чи залишились у нього такі близькі, щоб згадували, і де вони є. А почнуться дощі, осяде розтовчена глина, зрівняється з поверхнею землі, заросте пізніше травою і не залишиться й натяку про те, що хтось жив на світі, мріяв про славу і що його любили. Була людина і нема її.

12. Тримайся, Григорію Колеснику!

Живі про живе й думають. Мене манило до себе поле. Нічого в ньому привабливого не бачив, але міг провештатись цілий день. Низько пливуть важкі осінні хмари. Летить ключ галасливих гусей. Під ногами шелестить суха стерня. Вискакує з-під ніг гладка миша. Сиротливо звішує голову забутий, виклюваний соняшник. Чіпляються за холоші штанів реп'яхи і собач-

ки. А ти ходиш і згадуєш щось далеке, давноминуле, бачиш себе молодим, сповненим сил, мрій і надій, згадуєш пережите, на те й пережите, щоб на нього оглянувшись, іноді радісно усміхнутись, іноді ж безслізно заплакати.

Скінчилась моя недуга, скінчилась і відпустка, надійшов час почати працю. Дружина облатала мій робочий одяг, я вигострив сокиру й пішов до шахти на цілу годину раніше. Мені хотілось послухати своїх товаришів, погомоніти з ними, хотілось робити. М'язи мої вимагали діла.

Але біля лямпової на мене чекав старий знайомий, та сама людина в шкіряному пальті, що забрала з собою Івана Кузьмича. Не дивлячись на короткотривале наше тоді побачення, він пізнав мене, взяв під лікоть, як парубок кохану дівчину, і повів за ріг лямпової. Ми вигідно розсілися в авті і за якихось двадцять хвилин були вже в місті, входили в двері довгого двоповерхового будинку. Вартовий з кам'яним обличчям мовчки відступив, перепускаючи нас до середини.

А вночі я вже сидів у кабінеті слідчого. Кремезний, з м'яким широким носом і великими доброзичливими сірими очима слідчий почаствував мене цигаркою і попросив вибачення, що він сам не курить. Раніше курив, але на вимогу лікаря довелось від цієї приємності відмовитись. Здоров'я треба шанувати, адже маєш тільки одно життя, і те коротке. Я закурив, і коли кільця запашного диму піднеслися вгору, слідчий тихо стукаючи тупим кінцем олівця по столу, казав мені:

— Ви, Колеснику, уже мали нагоду побувати в нашій установі і це полегшить нам знайти спільну мову і швидше порозумітись. Ви знаєте, яку вагу у нас має щирість і наскільки ускладнює становище арештованого його упертість або крутість. Людина ви не стара, маєте дружину й двох діток, любите свою родину і вам доцільно без надумувань, вагань і зайвих розмов викласти карти на стіл. Визнайте щиро, як це зробили ваші співники, свою провину, одержите невелику кару, — а я гарантую в такому разі своїм словом чести кару невелику — і відбувши її, ви знову з родиною, і

все тихо, лагідно, гарно. Ваше майбутнє у ваших руках. Якщо ж ви намагатиметесь удавати з себе, нічого-незнайку, то пеняйте на самого себе. У нас є досить способів примусити говорити навіть німого. Та все це я говорю між іншим. Сподіваюсь, що завдяки вашому досвідові і здоровому глуздові крайності ми обминемо. І ще про одне хотів попередити: ви не така велика риба, щоб я на вас витрачав багато часу. Що швидше кінчимо слідство, то краще мені і вам. Бачите, я з вами зовсім відвертий, у кішку-мишку не граюсь. А хочете, то в своїй відвертості піду далі. Можу в загальних рисах сказати, в чому ви й обвинувачуетесь. В деталі не вхожу, до них ми ще повернемося пізніше. Спочатку хочу схарактеризувати вас, Колеснику. Хто ви такий? Звичайний ворог радянської влади, такий же ворог, як і дехто інші з вашої шахти, і яких скрізь є покищо досить. Якби у вас була яка можливість, то ви всю радянську систему спалили б на вогні й розвіяли б на чотири вітри. А представників влади не допитували б так, як оце я допитую вас і не судили б за державними законами. Ні, ви живих дерли б на шмаття, вкидали б у колодязі, садовили б на палі, заливали б наші уста розтопленим оловом... Та на наше щастя, а ваше нещастя такої можливості ви не маєте і вимушені обмежуватись меншим. Об'єднуєтесь в добре законспіровані організації, маєте пляни своєї контрреволюційної, терористичної і шкідницької діяльності й ті пляни провадите в життя — вражаєте нас в найболючіші місця.

Будьмо конкретні, Колеснику, ваша організація поклала собі за мету залякувати молодь, — щоб не йшла працювати в шахти, і ви зліквідували найбільш видатного в селищі талановитого юнака, товариша Брашка. Ви хотіли зірвати плян видобутку вугілля. Для цього мали намір зовсім вивести надовгий час з ладу одну лаву, розумно підготували обвал і були певні успіху свого заходу. Але завдяки десятникові Крамареві, катастрофи не сталось, плян ваш не здійснився. Мені нема чого перечисляти всі факти вашого шкідництва і терористичної діяльності, ви й самі їх знаєте в такій же мірі, як і я. Міг би я ще розповісти, де ви збирались

на свої засідання, що обговорювали, хто був присутній, та це покищо нас не цікавить. Ваші співники, Колеснику, частинно вже тут. І вони зрозуміли, що тільки щирим визнанням полегшать свою долю? Вам вчитися у них не доводиться, ви так би мовити маєте практику. Яйця курей не вчать. Але прошу вас, Колеснику, не приплітайте, будь ласка, до своєї діяльності різні нісенітниця — Шубина, хвороби, сні тощо. Життя зробило нас матеріялістами і ми не здібні вірити в забобони. Містичні казочки розповідатиме своїм прийдешнім онукам. Так що майте це на увазі. Отже, Колеснику, розколюйтесь. Тепер слухаю я!

Мені стало зрозумілим, що Іван Кузьмич, як людина в тюремних справах не досвідчена, намагаючись рятуватися, відверто розповів про всі свої надійною спостереження, про всі наші розмови, не обминувши Шубина, сон, хворобу. Він, мабуть, ще не знає, що слідчий уже зачислив його в члени контрреволюційної організації. Він повірив обіцянкам і за свою щирість сподівається волі. Але ж бригадир помиляється. Події тільки починають розгортатися. На підставі зізнань бригадира і доносів інших людей слідчий створив першорядну справу. Його здібностям доводиться тільки дивуватися. Аби-хто такої справи не вигадася. Правда, йому заважають деякі нереальні явища. Та він настановлений прикласти всіх старань, щоб справа зробилася наскрізь реальною. Над цим він попрацює. А цікаво, кого ж він ще припише до тої організації? Двох членів замало. Ворону? Крамаря? Чи, може, Євтехова? Чи й зовсім незнайомих людей? Якщо сюжет справи вимагатиме того, то й Попов може опинитися в наших лавах. Все може статись. Несподіванок буде багато.

І подумав я:

— Тримайся, Григорію Колеснику!

І ще подумав:

— Чому я не глянув через вікно авта, коли проїздили повз мою хату? Може побачив би когось із своїх, Дарку або синів. Хлопці мої напевно були на вулиці. Отже хвилювався я. Це погано, що я хвилювався і не подивився. Хвилюватись мені не можна.

11

11

11

11

11

Непрошений гість

Брати Федоренки щасливо бійки уникли. А заносилося на гарну веремію. Усі підстави були на те, щоб Віктор пошпурив вазона в Іванову голову. Та Вікторова дружина владним вигуком примусила свого чоловіка схаменутись. А пізніше, уже в садку, у вечірній темряві, Іван великим зусиллям волі стримав себе, щоб з усього розмаху не затопити братові ляпаса.

Початку цієї оповіді треба шукати, як десь не дали, то в Прилуках, що у них був опинився Іван Федоренко.

Ніби й непогано йому повелось на новому місці, але різні перешкоди, і поважні і дріб'язкові, завалжали якийсь час відвідати батьків. І тільки коли вже оговтався якслід, поплавився, повернулася до нього колишня жвавість, урівноважився сяк-так душею, увійшов у свої береги, Іван вирішив, що в такому вигляді може показатись своїм рідним і знайомим із спокійною совістю, і написав батькові листа. Коротенького, лише повідомляв, що живий і здоровий, де тепер перебуває, дуже хотів би побачитись із всіма своїми і якщо вони не мають нічого проти, то він приїхати не забариться. Нетерпляче чекає на відповідь.

Та ні за перший тиждень, ні за другий відповіді Іван не одержав. І тоді він зрозумів, чому не відповідали йому на попередні листи.

Іван вирішив негайно ж їхати і переконатися в своїх припущеннях. Взяв на три дні відпустку, сполучив із четвертим, вихідним, і вирушив у дорогу.

І ось його старий знайомий, його друг дитинства, старий козарлюга — Дніпро, вайлуватو простягнувшись, вигріває під сонцем лишне тіло своє й привітно усміхається Іванові; мило хлюпочуть об узбережжя каміння шовкові хвилі кришталевої води; з матірною ніжністю кричать щось Іванові чайки; веселим дзеленчанням вітають його пустотливі трамваї; з пошаною до земляка верескливими сюрчками зупиняють міліціоне-

ри вуличний рух і показують рукою на гору, ніби Іван забув додому дорогу.

Ні, не забув Іван дороги, покvapливо йшов на свою вулицю, окслишню, найкpacу в місті.

Така ж вона, як була, і сім років і двадцять сім, скільки її пам'ятає Іван ще з дитячих років. Тиха й спокійна, хати одна від одної чепурніша, у дворах садки, обов'язково садки, вишні, бузок і знову вишні, а перед вікнами палісадники з квітниками. І не дарма вулицю їхню названо Зеленою, на одній перії два ряди акацій, зрідка врізноманітнених кленами або тополями, і на другій перії акації, клени й тополі, як дівчата-красуні. Навесні, коли покриваються акації цвітом, як молода шлюбною сукнею, тоді повітря від землі до самого неба насичене п'янкими пахощами, що від них мрійно паморочиться голова.

І люди на цій вулиці жили не звичайні собі люди, не такі, як живуть на інших вулицях міста. Кожен з мешканців Зеленої вулиці має золоті руки, — як не механік, то майстер, обов'язково майстер у своїй галузі, невтомний працівник, що любив свій фах і діло, і кожен з них шанований, і кожен шанує себе, як і старий Федоренко, Панас Прокопович Федоренко.

Свою хату побачив Іван ще здаля, не так хату, як ті дві тополі, височезні, мов дзвінниці, і затріпотіло в грудях його серце, а луна відбивалася в скронях. Хата міцна і велика, мов корабель, аж сяла побілена вапном, внизу підведена сажою; зачинені від вулиці віконниці недавно помальовані світлозеленою фарбою. У палісаднику, як і належить, квіти; уже зацвіли айстри, доцвітали чорнобривці, а матіола, та нічна фіялка, що молодих примушує швидше закохуватись, а старих згадувати про своє минуле кохання, уже зовсім пересохла, тільки стирчало пожовкле кучеряве бадилля. Під стіною вишикувались високі, під самі віконниці, мальви, кожен кущ з іншого кольору квітками — червоними, жовтими, рожевими, якими завгодно. Але Іванові ніяк не сподобалось, що у них ростуть мальви, навіть скривився, ніби відкусив шматок хліба, а він відцвілі аж гіркий. Обережно відчинив хвіртку. І знову не-

сподіванка. Тиша у подвір'ї неймовірна, як в льоху, наче тут людей взагалі не буває. Та куди не подивишся — чисто, ані листочка на землі, ані паперчика, дерева в садку пообкопувані, під деревами ослони, із садка віяло холодком, а десь сюрчав сердито цвіркун.

І хоч все було так, майже так, як і завжди, Іван переконався, що батьки його вже не живуть, тут господарює хтось інший. В тому сумніву не було. Мати їхня чомусь не любила мальв, презирливо називала їх не рожами, як треба б називати, а собачими рожами і ніколи б не погодилась бачити їх у своєму квітнику. Не видко у дворі і будки. Адже не дарма Іван з такою обережністю входив у подвір'я. Він не пам'ятає, щоб тут колись не було Цигана або Лютри. Злі, мов леви, пси — батькова пристрасть і втіха.

І тому, що Іван побачив мальви і на нього не накинувся запінений від люті Циган — у грудях ніби щось увірвалось, спорожніло. Блудний син повернувся додому надто пізно. Батьки його взяли від життя, що їм належалося, і дали життю, що змогли дати, і поступились місцем молодшому поколінню. Так воно й повинно бути, як міркувати абстрактно, але Іван не міг погодитись з тим, що так повинно було статись саме з його батьками, без яких він не уявляв собі цього подвір'я, хати, цього родинного гнізда — це здавалось йому недоречністю, непорозумінням, навіть несправедливістю. І кому ж вони залишили своє гніздо, хто тепер користується їхнім затишним кутком, що так дбайливо його відгородили від метушливого й галасливого світу?

Іван нетерпеливо підійшов до сінешних дверей і постукав кісткою зігнутого пальця по лункій дошці. Не чути нічого. Постукав ще раз, настирливіше. Зацокотіли в хаті дрібненькі кроки, рипнули двері.

— Хто там? — почувся із сіней жіночий голос, тоненький і збентежений.

— Громадяночко, я хотів щось запитати, — сказав Іван.

— То питаєте, — відповіла жінка, не відчиняючи дверей.

— Скажіть, будьте ласкаві, чи тут хтось із Федоренків живе?

Брязкнув засув — Іван його пам'ятає — міцний, як у тюрмі. Двері поволі, з рипінням почали відставати від одвірків і в щілину просунулась маленька чорнява з великими карими очима жіноча голівка.

— Я — Федоренкова. А що ви хотіли?

— Я теж Федоренко. Але за моєї пам'яті тут такої молодички не було.

— Я — жінка Віктора Федоренка. А ви хто такий?

— А я Іван, його брат.

— Ой Боже! — зойкнула молодичка і очі її зробились від здивовання й розгублености ще більшими. І раптом голівка зникла, двері захряснулись, грюкнув засув, зацокотіли закаблуки.

Іван засміявся. Бідна жінка від несподіванки втратила голову. Замість запросити Івана до хати — замкнулась. Цей її вчинок Івана не образив, можливо тому, що вона була не взагалі жінка, а дружина брата його. У батьківському гнізді живе своє пташеня.

Віктор летів по хаті, мов буря, аж у вікнах задзвеніли шибки. Тягнув за дверну ручку з такою силою, що дерево дверей рипіло, стіна тремтіла і якби він зрештою не здогадався відсунути засув, то мабуть витягнув би одвірки. З хряскотом розчинивши двері, Віктор плигнув з порога до Івана, схопив його однією рукою за шию, другою за поперек і міцно притиснув до себе.

— Та ти ребра мені поламаєш, — пручаючись, мовив Іван, бо й справді йому здавалось, що Віктор може розчавити його на вареницю.

Віктор не повів до хати Івана, а майже поніс. Іван із замилюванням дивився на брата, що його востаннє бачив ще підлітком, сім років тому, завжди попеченого на сонці, зашкарублого, з облізлим червоним носом, тонкого, як тичина, з неслухняним розкуйовдженим білим волоссям. А тепер він стояв, в самих коротеньких штанцях, статурний, м'язистий, з довгим руським чубом і вже ніяк не хлопчина, доросла людина, на ківголови вищий від Івана.

— Але ж тебе й вигнало! Як дуб! — милуючись братом, захоплено мовив Іван.

— А ти щось ніби поменшав, — поклавши важку, мов залізну, долоню на кістляве братове плече, казав Віктор.

Вони один одного оглядали, обмацували й весело теревенили, як і завжди буває поміж близькими людьми під час зустрічі, що давно не бачились.

— Але ж ти молодець! — щиро казав Іван.

— Ото вже й молодець, — задоволений похвалою, муркотів Віктор.

— А справді, молодець! — не вгавав Іван.

— А йди ти! — з удаваною прикрістю махнув Віктор рукою. — Треба, трохи одягнутися. А то так просто з ліжка до тебе почвалав.

Залишившись сам, Іван почав розглядатися навколо. Він тільки тепер побачив, що був у найбільшій і завжди найкраще прибраній кімнаті. Тут батьки частенько з різних нагод приймали гостей. Любив батько гостити людей. Все було так само, ніби Іван тільки вчора вийшов звідси. Ті ж меблі, старі, але міцні. Не любив батько нічого слабкого, кволого, недолугого. Кожна річ, ним зроблена або набута, повинна служити не менш як сто років. На стінах фотографії, безліч знімків. То вже материн клопіт. Усі до одної на своїх місцях, деякі пожовкли від старости. Навіть малюнок Святих Гір над Дінцем, як висів у кутку, так там і залишався, хоч уже й вицвілий, крейдяні шпилі настільки поруділи, що їх можна було сприймати за продовження монастирських гостроверхих будов.

І не тільки речі збереглися, здавалось, що й запах, якийсь особливий, притаманний лише їхній хаті, і такий рідний, був той самий.

Іван пройнявся приємністю бачити все на своїх місцях і дихати своїм повітрям. Якесь дивне почуття охопило Івана, те почуття, що спонукає людину одночасно сміятися і плакати.

Віктор повернувся одягнений, але босоніж, і саме тому, що він був босий, Іван у думці похвалив його

ще раз. Батько, вилитий батько, в усьому він наслідує старого.

Брати посідали. Дитячий запал, що опанував був їх в перші хвилини зустрічі, уже минув. Зав'язалась розмова поважна, звичайно, спочатку про батьків. Іван не помилився в своїх припущеннях. Батьки помиралі. Старий під час голоду, хоч їсти й мали що, навіть допомагали людям. Просто прийшла смерть, та й годі. Мати померла на рік пізніше. Посумували брати. Але що ж вдієш. Від смерті не втечеш. Сестра їхня, Віра, зразу ж, як кінчила десятирічку — вийшла заміж. За лікаря, короткозорого і дуже смішного, але симпатичного чоловіка. Живуть у Харкові. Віра пише, що вона щаслива. Брати поділились радістю за сестру свою. Федір в армії, летун, має орден за бойові заслуги на Хасані. Небезпечний фах собі обрав Федір, погодились брати. Марія уже має трое дітей. Петро десь на Херсонщині працює механіком в машино-тракторній станції. Згадали про всіх своїх близьких, згадали й про спільних знайомих.

— Так нас багато було, — розповідав Віктор. — А потім почали розлітатись — хто куди. Залишився я тут, слово честі здичавів би. Та на моє щастя довелось у Дніпрі жінку впіймати.

— Як це — впіймати? — зацікавився дивним братовим висловом Іван.

— Дуже просто. Як рибку. Пішов купатись, а там чую, на березі крик, вереск, лемент. Бачу, дівчата бігають, як очманілі, руками вимахують. Дивлюсь, щось у воді борсається. Випірне голова і знову під водою зникає. Я з розгону шубовсть, доплив до тієї голови та за патли її, та й витягнув на берег. А воно виявилось дівчам. Ну, а за місяць ми й побралися. І знаєш, не шкодую, що моя Пліточка не втонула. Я її Пліточкою прозвав. Гарну собі жіночку виудив. Огонь, не жінка. Усе в неї в руках горить. Та я так тебе й не познайомив з нею. Ей, Пліточко, ходи сюди. Швиденько, на одній нозі.

— Зараз, зараз, одну хвилиночку, — дзвінко відгукнулась Пліточка з кухні.

У кожному братовому русі, в інтонації голосу, в бажанні похвалитись, в добродушній іронії, в усьому Іван вбачав батькові риси. І тому Іван ще з більшою приємністю дивився на брата й слухав його.

Пліточка прискочила жвава, кругленька, з трохи примруженими хитрувато усміхненими очима.

— Ось вона, моя дружина, — із замилюванням, широким жестом руки показав на жінку Віктор. — Це не людина, а троянда. Трохи пахне, а дуже колеться. Це не людина, а кам'яна гора. Тільки до неї можна підходити, а вона до тебе — ніколи. Це човник. А я гребець без весла. І він пливе, куди хоче. І це Пліточка, славна рибка, що потрапила на мою вудку.

— Оце ти мене на те й кликав? — зашарілась Пліточка. — Тільки від діла відриваєш.

— Ні, не на те. Я хочу тебе познайомити з моїм найстаршим братом. Ось він, Іван Панасович, інженер-енергетик, гордість нашого роду і мій колишній опікун, що часом наминав мені чуба.

— Пам'ятаєш? — усміхнувшись, спитав Іван.

— Аякже! — голосно засміявся Віктор. — Гарний з мене бешкетник був.

Пліточка взялася рукою в бік, схилила трохи голову на плече й глузливо дивилась на свого чоловіка.

— А це, Іване Панасовичу, — так же урочисто, як і Віктор, мовила вона, — ваш братік, а мій ведмідь, що завжди спить і не може виспатись. Це хвалько, що всім хвалиться, аж захлинається. Це ледар, яких світ не бачив. І це безпорадна дитина, біля якої я повинна панькатися.

— А це пліточка, маленька рибка, — в свою чергу казав Віктор, — пліточка, що дуже часто перетворюється на зубату щуку і болісно мене кусає.

— Поскаржся, то і я почну скаржитись. Ти, лишень, розкажи братові, як ти йому листа писав, — докірливо, але з милою усмішкою мовила Пліточка. Ви знаєте, Іване Панасовичу, скільки я наполягала, скільки нервів попсула, намовляючи Віктора, щоб він написав вам відповідь. А він викручується, як в'юн. То голова у нього болить. То перевтомився. То треба йому чи-

тати свою дурну історію. То якісь матеріяли проробляти. То в газету носа встромить і спить. Такий активіст, що аж крутиться. А на листа часу немає. — Пліточка рвучко повернулась до Віктора. — Ну, виправдуйся, кажи, що я брешу, — з жартівливою задиркуватістю дивилась вона в його зніяковілі очі.

— А що ж мені виправдуватись? — трохи подумавши, мовив Віктор. — Іван добре знає, що значить ніколи. Він і сам за п'ять років тільки в останніх днях спромігся на листа.

— Я писав, і то не раз, — відповів Іван. — Та відповіді не діждався.

— А мати наша ждала вістки від тебе, — казав Віктор, ніби не дочувши братових слів. — Як собаки почнуть валувати, то вона й вибігає на вулицю. Стоїть, поки листоноша хати не мине. А тоді повертається сумна-сумна, іноді й сльози ковтає.

— А я ж писав, — ще раз сказав Іван. — Дивно.

— Дивно, — погодився Віктор.

І це останнє братове слово, вимовлене, як недовір'я, переконало Івана, що листів його таки справді не одержано. Тому тут і не знають, де він був, і це дуже добре.

Пліточка попросила вибачення й метнулась на кухню.

— Гарну рибку піймав? — усміхненими очима проводив жінку Віктор. — Дістається їй бідній. І хати доглядає. І на базар біжить. І в черги до крамниць. І на город. Та ще й Карасика набули. Синочка. Шкода, ще спить. Такий лопуцьок, в руках не втримаєш. Незабаром два роки. Лошак, не хлопець. Справжній Федоренко. Але я розбалакався. Все про себе, та про себе. А тобі не даю й слова сказати. Де ж ти тепер? Що робиш? Як живеться?

Але знову з'явилася Пліточка, запросила братів на перекуску.

Іван тільки тепер згадав, що від учорашнього вечора він нічого не їв. А Пліточка ніби здогадувалась про це, наставила на стіл стільки, що можна б нагодувати цілу бригаду лісорубів. І як все смачно пригото-

вано. Оселедчики з цибулькою, помідорами, помашені олією, политі оцтом, — самими пахощами наїстись можна. А що за ковбаса, справжня домашня, з часничком, сита, не ковбаса, а мрія. А сало яке, а хліб, а огірочки — не знаєш, що брати, розбігаються очі. Іван їв, та підхвалював, Віктор запрошував до чарки, Пліточка підсовувала тарілки, намовляла покуштувати то того, то сього, хоч гість і без намовлянь задніх не пас. Зрештою Іван відчув, що в шлунку його вже не знайшлося б місця і на одну горошинку. Він подякував господарям.

— А тепер ми й поговоримо, — злігши спиною до билець стільця, сказав Іван. — Ти щось питав мене, Вікторе, перед обідом, та я забув. Пліточко, ви мене обгодували. Їй-богу, дихати нічим. Трісну, як диня переспіла.

— Не тріснете. Іване Панасовичу, не бійтесь, — мовила усміхнена Пліточка. — А якби й стало лихо, то голку з ниткою знайдемо.

— То давай поговоримо, — сказав Віктор, відсунувшись від столу.

Але Іван не чув його.

— Гарного ви чоловіка маєте, Пліточко, — базікав Іван. — Він такий гарний, такий гарний..

— То ви хвалите, бо не знаєте.

— Хто? Я не знаю? — посоловілими очима дивився Іван на Пліточку. — Я все знаю, я все знаю, рибко. — І він чомусь погрозив жінці пальцем. — Я навіть те знаю, чого мені на руку сіла муха.

Він подув на руку й муха полетіла.

Іван раптом споважнів, щось напружено думав, але за мить його обличчя знову проясніло, на масних губах розплилася блаженна усмішка.

— А ти знаєш, хто така твоя жінка? — запитав він брата. І не цікавлячись відповіддю, казав: — Пліточка — лісова цариця.

— Чому — лісова? Вона й лісу не бачила, — мовив Віктор. — Хіба вже річкова.

— Лісова! Я знаю, що лісова! — наполягав на своєму Іван.

В його захмілілій голові народжувались такі химери, що, слухаючи гостеве варнякання, господарі реготались. Він цілком поважно доводив, що бачив Віктора з Пліточкою на димарі в Прилуках, вони там були у вигляді голубів, сиділи й цілувались, зовсім не переймаючись тим, що на них дивились люди. Ще якийсь дурень упхав до рота чотири брудні пальці й засвистів.

Іванів настрій змінився. Скривившись, він почав запевняти господарів, що вони вже Карасика не мають. Карасик був яблуком, висів на дереві, а необачний дядько не пізнав у яблуці хлопчика, зірвав і з'їв. Цей трагічний випадок трохи не довів Івана до сліз. Та на його щастя, очі йому все зменшувались і зменшувались, поки й зовсім не зникли під синюватими повіками, а голова, киваючи, схилялась до столу все нижче й нижче, поки не вперлася в стіл.

Взявши брата під пахви, Віктор відвів його до спальні й поклав на постіль. І за хвилину вже Іван хропів на всі заставки.

Усе тяжке, жахливе, нелюдське залишилося позаду. Потяг шалено мчав на захід. Пасажири, майже всі ще вчорашні в'язні, обдерті, обшарпані, виснажені, але оповиті радістю волі, голосно й безугавно гомоніли або співали.

Хлопці спритніші й очайдушніші, з кримінальних, встигли вже обжитися — мали речі і гроші, пили горілку, грали в карти, підносячи своєю лайкою й вигуками і без того піднесений настрій.

Іванові Федоренкові пощастило зайняти у вагоні дуже гарне місце, біля самого вікна. Він цілими годинами дивився у вікно, хоч нічого особливого і не бачив: дерева й дерева, вірніше — стовбури, що їх ще кілька днів тому треба було пиляти й вимірювати на кубометри. Але тепер тайга здавалась йому вже зовсім інакшою, вона вже не лякала своєю мовчазною суворістю, безконечністю і непрохідністю. Тепер вона розступалася, давала дорогу у світ, до сонця, до віль-

них людей. Вона вітала із щасливим звільненням і в той же час назавжди прощалась.

Іван був сповнений думок веселих, бадьорих, якщо взагалі все те, що клубочилось в його голові, можна б назвати думками. Воно скорше було подібне на пісню душі, на якесь дивне марення, що трапляється не кожній людині і хіба лише раз за все життя.

Часом Іванові хотілось побазікати, пожартувати і тоді він повертався до свого сусіда, чудесної вдачі людини, полтавця Гніденка. Маленький чоловічок, що його б можна увібгати у дві жмені, худий настільки, що від обличчя залишився самий гострий ніс, сива наїжачена щетина вусів і бороди та сірі жваві оченята, — того тільки й чекав, щоб із кимось поговорити. Він міг цвірінькати, як молоденький горобчик, без кінця, але його мова була беззмістовна, одноманітна і слухачів на його щебетання не знаходилося.

— Оце прийду я в своє село, — теревенив Гніденко, — а вже споночіє.

— А може й світатиме, — сказав Іван, усміхнено дивлячись на завзятого сусіда.

— Підійду я до своєї хати, — вів мову Гніденко, — і тихенько отак постукаю у вікно: тук, тук, тук.

— А з хати чийсь голос басом і запитає: "А кого там чорти притаскали?". — знову втрутився Іван, удавши, як саме гудітиме той бас із хати.

Гніденко аніяк не переймався заввагами.

— Ти слухай, Іване, як воно буде далі. Піліде жінка до вікна, а я їй і скажу: "Парасочко моя, відімкни двері, це я, Гаврило, чоловік твій"...

І він до найменших подробиць розмальовував майбутню зустріч з дружиною і дітьми, з родичами і знайомими, і все виходило лагідно, приємно і гарно, і Іванові хотілось, щоб усе так воно й сталося, як того собі бажав Гніденко, та певно так воно й станеться.

— Я за свою жінку не боюсь, — мабуть у відповідь на Іванів натяк, сказав Гніденко. — Якщо жінка любить свого чоловіка, то вона ніколи не зрадить його. А ти, мабуть, за свою жінку боїшся? Не бійся! Вона

жде тебе, Іване. Ох, як вона жде. Дні і ночі лічить, коли ти повернешся!

— Жінка не жде мене, — сказав Іван. — Та я й не боюся. Бо я неодружений.

— Та що ти! Не одружений!? — вигукнув Гніденко. Його очі вщерть були сповнені здивовання.

— Не одружений, дядьку Гавриле. Не встиг.

— Не встиг! Га! Отакої! А як же воно так сталося, що не встиг? — співчуваючи Івановому лихові, бідкався Гніденко.

— Ніколи було, дядьку. То в школі вчився. Там не женячка в голові. А скінчив школу — послали працювати на Урал. Два роки ішачив інженером на одній електростанції, в невеличкому містечку. Не містечко, а калабаня. Люди там злі, як чорти. Їдять одне одного поїдом. А електростанція ще краща. Чистісінько тобі розтеліпаний вітряк. З мене всі жили вимотав. Не знав я ні свят, ні вихідних днів. Аварія за аварією. А скінчилось п'ятьма роками. За шкідництво.

— Отакої! — від здивовання ляснув долонями Гніденко. — П'ять років! За шкідництво. А я три дістав був. Теж за шкідництво. За коней колгоспних. Передохли, як мухи восени. Забрано тоді людей з колгоспу більше, як подохло коней. То й мені три роки дали. Якось витримував. А п'ять не протягнув би. Та це нічого. Адже ми живі, правда? Живі, скажи Іване?

— Живі, дядьку Гавриле. І вже на волі. Додому їдемо, дядьку Гавриле!

— А до кого ж ти їдеш, як жінки не маєш, Іване? Без жінки людині їхати нікуди.

— Не турбуйтеся, дядьку Гавриле. Я маю куди їхати. У мене є батьки, брати, сестри. У Дніпропетровську. Дружня наша родина.

І Федоренко розповів, як він в таборі, підраховуючи ті дні й години, що ще залишались йому бути ув'язненим, склав собі плян на своє недалеке майбутнє, на перший час, як опиниться на волі. Плян дуже простий і цілком практичний. Полетить Іван додому, тільки додому, в рідне гніздо, де народився він і виріс. Там Іва-

на переодягнуть, позбудеться нужі, що повідалась у шкіру, відживиться, там він почує, хоч завжди й нашішкувате, але тепле батьківське слово, відчує материнну ласку, братерське співчуття, сестринну опіку. Це все у Івана було природньо пов'язане з розумінням волі, як розуміється дерево із шелестом листу, як розуміється квітка з тонкими її пахощами.

Гніденко уважно слухав і схвально похитував головою.

— Одно мене непокоїть, — казав Федоренко. — Кілька разів писав я з табору, а відповіді не одержав. Може з нашими щось трапилось?

— Не відповіли!? — здивувавшись, цмокнув синіми губами Гніденко.

— Не відповіли, дядьку Гавриле. Доки на волі був, то листувався з усіма родичами. А потрапив до табору, то всі, як змовившись, відцурались мене.

— Того не може бути, — казав Гніденко. — Твої листи в таборі покурили. А дома за тобою і досі тужать.

— І таке може статись, — непевно погоджувався Іван.

— Так воно і є, — палко запевняв Гніденко. — Так і є. Їжджай простісінько до своїх, і побачиш, з якою радістю тебе приймуть. Як блудного сина.

— Справді, я — син блудний. Сім років дома не був.

— Сім років, — повторив Гніденко. — Гарний шматок часу.

— Та й тепер їжджай і оглядайся. Обмеження маю, — додав Федоренко.

— Обмеження — дурниця, — сказав Гніденко. — А куди ж тебе? . .

— До Прилук.

— До Прилук. Гарне місто. Махорки там скільки хочеш. Отам уже накуришся. Одначе, хай вони скажуться ті Прилуки. Вони не втечуть. Паняй простісінько до своїх. Нехай хоч зашпори з душі відійдуть.

— І я такої думки, — сказав Іван.

А поїзд грюкотів залізними суглобами і летів на за-

хід. І кожна перебута у вагоні доба майже на тисячу кілометрів наближала пасажирів до їхніх хат.

У перші дні своєї подорожі ці пасажирів вважали увесь світ за своє подвір'я, а сонце за свою власність і готові були один одного обіймати і на віки-вічні брататися.

Та поволі і непомітно, з кожним днем настроїв їхній осідав, як осідає намул в скаламученій рибалками воді; люди починали себе бачити такими, як вони є, без ніяких уяв і намагались заглядати в своє майбутнє.

Цю зміну настрою і думок Іван помічав не так на собі, як на своєму супутникові, Гніденкові. Непохитний оптиміст робився зневіреним і в'їдливым скептиком. На якійсь станції побачив він дівчину, що ходила біля вагонів і, простягаючи до вікон голі тоненькі рученята, просила милостині. Хтось їй кинув білу монетку.

— Ти дивись, — штовхнув Гніденко ліктем Івана. — То тут є ще бідніші, як ми.

Побачив міліціонера на пероні, і на його адресу висловив прислів'я: за наше жито та нас і побито. Пройшла людина з портфелем, і цього Гніденкові було досить, щоб він знав, що в тім портфелі лежить кусень ковбаси, шматок хліба, півлітра горілки і списки неблагонадійних громадян.

Іван намагався не слухати Гніденка, хотів бути сам з собою, зосередитись думками, але супутник штовхав його, шарпав за одіж і примушував таки слухати.

Дальні пасажири, сірі аж позеленілі від утоми й міркувань, сиділи похнюплені тихо й напружено, мов у камері перед викликом на допит. Тільки кримінальники не вщухали день і ніч, все грали, пили, лаялись і галасували. Вони були вже дома.

До вагону набилось багато нових людей, з волі, почулись і нові розмови, про ціни, про крам, хвороби, про все те, що обсідає людину і вкорочує їй віку. У старенької жінки хтось витягнув з запазухи гроші. Вона банувала і крізь сльози розповідала, як їй на станції якийсь молодичок допомагав влізти у вагон і тоді, ма-

буть, він поцупив гроші. Слухачі співчували покривдженій жінці, скоса поглядали на переділи, де розважались блатняки, а веселим хлопцям байдуже було до баб'ячого клопоту, вони мали досить своїх справ.

Раптом серед кримінальних виникло непорозуміння, і вони почали битися. У своїх переділах їм було тісно, вони розбіглися по всьому вагону, насадили один на одного, гатили кулаками в пику, хапали з полиць скрині, клунки, валізи, все летіло на голови і здавалось, що від грюкоту, лайок, зойків і прокльонів вагон ось-ось розсиплеться на друзки.

Пасажири позбивалися купками в закутках, дехто навіть поліз під лави, і злякано й нашорошено спостерігали за баталією.

Бійка таки вщухла. Блатняки щось погаркали й знову сіли до карт, а пасажири почали розшукувати й збирати свої речі.

— А це як тобі подобається? — з ехидною, уже зненавидженсю Іваном усмішкою, запитав Гніденко. — Мені подобається. Так їм, шпакам, і треба, — з презирством дивився він на пасажирів, що мовчки нишпорили по вагону. — Скільки тут шпани? Півтора десятка. А цих? На порох шпану могли б стерти. Так ні. Тремтять та очима глипають. Як у колгоспі. І як скрізь. Ех, ви, люди. . .

Іван промовчав. Та й що він міг сказати? Одного тільки він собі бажав, аби швидше позбутися Гніденкового товариства. Не тому, що Гніденко плеще нісенітлиці, а тому, що Івана охопив такий же настрій і виникали такі ж думки і йому хотілось казати щось брутальне або посваритись із кимось. Гніденко на роз'ятрену рану сипав соли. За п'ять років ув'язнення в ув'язненні світ різкого контрасту — світ дня і ночі, світла й темряви, добра і зла, свободи і неволі. І ніч, темрява, зло й невєля. здавалось, зосередились тільки в табопі, а що знаходилося зовні — то було протилежне. Світ прикрасився. Світ перетворився на мрію. І ось він знову з'явився перед очима в усій своїй непривабливості, таким, як і був до Іванового ув'язнення, світ жорсткий, потворний, брудний і гнітючий. І сама собою прий-

шла думка, що нічого більш безглузлого Іван вигадати не міг, як їхати до батьків. Поки він тримається свого маршруту, то ще може почуватись певним, а варто збочити, то, як навмисне, причепиться якийсь лягавий і просто з мосту — на північ, в тайгу, догравати на баяні. Та хоча б випадково й дістався Іван до Дніпропетровська й прийшов до батьківської хати, а там чужі люди мешкають, про Федоренків навіть не чули. Що тоді робити? Та якби й з батьками все було гаразд, то як Іван може показатися на рідній вулиці, де кожне, від старого до малого, його знає, в такому гидкому вигляді — обдертий, брудний, схудлий, ніби з хреста знятий, завошивлений. Адже Іванова мати, як і кожна мати, пишається своїми дітьми, вона певно не раз розповідала сусідкам і знайомим, що син її — інженер, працює десь на Уралі. Скільки гірких сліз виплаче мати, побачивши убогого сина. І як тяжко буде батькові дивитись на сина — каторжанина. Старий бо пишається, що має купу дітей і всіх вивів у люди. Ні, Іван не має права потикатися додому, поки себе не причепурить трохи. Треба таки їхати, куди призначено, до Прилуків з її чудовою махоркою і всіма іншими принадами.

І за те, що вимріяна воля утратила веселкові барви, зблякла, посіріла, і за те, що Іван не може їхати до рідної хати, і за обікрадену бабу, і за шаленство кримінальників, і за свій поганий настрій, за головний біль Іван сердився тільки на Гніденка, ніби цей чоловічок був втіленням зла. Іван не міг на нього ні дивитись, ні слухати і вже нічого собі не бажав, аби тільки швидше дістатись до Москви, а там якось сховається або втече.

Але Гніденко і в Москві тримався Івана так пильно, що довелось їхати й останню тисячу кілометрів разом. Він ніби випробовував Іванів терпець або божеволів. Його фіялкові губи тремтіли, тіло сіпалось, підхоплювався, сідав і все бубонів, а полові оченята визирали з-під лоба злі, як у роздратованого кнура. Його Парасочка, до якої він на початку подорожі так ніжненько промовляв, тепер перетворилась на зрадницю. Параска мало писала. Гніденкові мало переказувала грошей,

а кум Федір ще й раніше залицявся до неї, тож не може бути, щоб Параска не піддалася. А голова колгоспу який! Він з'їсть Гніденка з тельбухами, знову за щось запроторить його і не на три, а на п'ять років і тоді Гніденкові жаба циці дасть. Він картав дружину, дітей, кума Федора, усіх, кого міг згадати, лаяв, погрожував і несподівано запитав Івана:

— А скажи мені, чоловіче добрий, звідки ти знаєш, що з моєї хати до мене не жінка відгукнеться, а чоловік? І басом. Не якнебудь, а басом?

Іван бачив перед собою вибалушені очі навіженої людини і на мить розгубився.

— Дядьку Гавриле, — не жартуйте зі мною, — сказав Іван, відчуваючи, що йому кров гарячою хвилею вдарила в голову.

— Ти не вибріхуйся! — аж шипів зі злости Гніденко. — Ти щось знаєш про жінку. Кажи!

Крапля слини бризнула в Іванове лице. Він схопив Гніденка за барки й пожбував його на підлогу.

У переділі сиділо двоє людей — огрядна жінка з горбатим носом, що безупинно витягала з торби коржики й жувала, та її хирявий чоловік, що куняв. Вони трималися подалі від брудних пасажирів. І коли Іван кинув Гніденка й нагнувся зразу ж, щоб його підняти, то жінка так зарепетувала, ніби її різали. Торба впала на підлогу, коржики покотилися.

— Гвалт! Гвалт! Убивають.

Сонного чоловіка підкинуло на ноги, він поперед себе махав руками, мабуть думав, що хтось на нього нападає, і боронився. Позбігалися люди.

— Вони билися! — показала жінка пухлим пальцем на брудних пасажирів.

— Громадяночко, заспокойтесь, — сказав Іван. — То вам приснилося.

— Ходімо, Борю, ходімо, — потягнула жінка свого очманілого чоловіка. — Вони й нас уб'ють.

Люди розійшлися по своїх переділах.

Тільки тепер Гніденко утихнув. Позбирав на підлозі коржики і мовчки хрумкав. Заспокоївся й Іван. Гнів його перетопився на жаль. Хотілося сказати Гні-

денкові щось втішне, приємне і цим вибачитися перед земляком.

Росія вже залишилася позаду. Потяг мчав українською землею. Так, це вона, батьківщина. Показалися хатки, облуплені, з обскубаними стріхами, не білені, подібні до в'язнів, але свої, рідні, близькі; кучерявилися занехаяні садки; бігала на вигоні замурзана дітвора; на тину сидів півень, лопотів крилами, витягнувши шию, мабуть кукурікав. У полі якось попросторішало, а повітря линуло в розчинене вікно якесь особливе, солодково-запашне, і сонце гріло тепліше й ласкавіше. Все тут не так, як на чужині, і все зворушує душу й прискорює биття серця.

— Дивіться, дядьку Гавриле, — збуджено й лагідно мовив Іван, забувши про недавню сутичку. — Це ж ми дома.

Гніденко підступив до вікна й ухопився двома руками за спущену вниз раму. Вітер куйовдив йому пасма сивого волосся. На порепаних губах захолола усмішка. З очей покотилися одна за одною сльози, заплутуючись у бореді, як ранішня роса в густій отаві.

Дорогою, що тягнулась побіч залізниці, йшли жінки, в біленьких хустках, всі босоніж і махали пасажирам руками. Показався ще один гурт жінок, можливо молодші, бо співали. А за дорогою росли буряки, миготіли зелені рядки, пописані потом на сторінці поля, тягнулися вони вдалечінь і зливалися в суцільне й безкрає зелене море, що називається життям.

Гніденка щось розсмішило, він м'явся й боязко позиравав на Івана; кортіло щось сказати гостре, але боявся.

— Радгосп, — бовкнув він тільки одно слово, мабуть вмістивши в нього всі свої думки.

— Тут ще якось можна крутитися, — відгукнувся Іван. — А ви, дядьку Гавриле, нічим не переймайтеся. Ось побачите, у вас дома все як слід. Все буде, як ви спочатку казали. Постукаєте у віконце і жінка з радощів заплаче, і обніме вас, поцілує.

— Що правда, то правда, — замріяно мовив Гніденко. — Заплаче. І поцілує. А ти, Іване, до Дніпропет-

ровська все ж не їжджай. З вогнем жарти погані. Паняй просто на Прилуки.

І вони в Харкові розпрощалися, як гарні приятелі, що доля їх звела до купи на кільканадцять день, а потім роз'єднала й спрямувала кожного на його власну химерно заплутану стежку.

**

Прокинувся Іван і не міг зрозуміти, де він. Йому зразу здалося, ніби був в електростанції й на роботі заснув, навіть виразно чулося гудіння моторів, одноманітне, що навіває сон. І від цієї думки зірвався на рівні ноги й винувало розглядався. І тоді тільки збагнув, що він у братовій спальні і згадав, як тут опинився. Зніяковілий пішов на світло, що пробивалося крізь нещільно зачинені двері. У кухні Пліточка годувала дитину.

— Пробачте мені, — сказав він, мнучись. — Я, мов свиня, нажерся, напився, та ще й до вашого ліжка втаскався. Навіть не роздягнувся.

— То нічого, то байдуже, — із звичайною чарівною усмішкою мовила Пліточка. — З дороги трохи спочити не зашкодить.

— Ей, брате, ходи сюди, — гукав Віктор з кімнати. Іван ще перепросився й пішов до брата.

— Що? Трохи перекуняв? Сідай, та випий пива, — зустрів його Віктор. — А я сиджу й нудьгую. А ти й хропів! Мабуть добре таки втомився.

— І втомився, і горілка своє зробила. Я вже забув, коли й пив.

— Отакий ти. Зіпсувався зовсім. А часом випити не зашкодить. Голову провітрює краще як протяг. Тож давай пивця хильнемо.

Вони пили просто з пляшок. Іван ковтав гіркувату рідину з пожадливістю. І незабаром відчув, що мотори його в голові зупинились, уже не гуділи.

— А тепер ми й поговоримо, — відставив пляшку Віктор.

— Авжеж, — сказав Іван. — Сім років не бачились, то є про що поговорити.

— Повинно бути, — підсунувся із стільцем ближче до брата Віктор. — А ти мені так і не розповів, де ти, як ти, що ти. . .

— Тепер я в Прилуках, що ти й з листа мого знаєш. Перевівся з Уралу. Живеться так собі.

Іван замовкнув. Що казати? Правду? А чи її тут потрібно? Хто такий Віктор? Брат? Цього не досить для відвертості. Іван не завинив перед Віктором ні в чому, але викрившись, треба виправдуватись, доводити, що ти не палив електростанції і що ти взагалі не віриш байкам про шкідництво. Люди розумніші від того, як їх показується в обвинуваченнях. Щирість зведе розмову на манівці або на політику. Краще покищо промовчати й бути тим, за кого тебе приймають.

Віктор, вичікуючи, дивився на брата і, не розумів, чому він мовчить.

— Оце й усе? — здивовано спитав Віктор.

Іван схаменувся. І хоч за свого буття на Уралі докладно описував у своїх листах про все, що не стосувалось роботи — про тамтешніх людей, про їхнє життя і звичаї, про погоду, про своє здоров'я, — для матері спеціально, — але тепер Іван все переповідав з більшими подробицями, навіть вигадав якісь перешкоди, що їх довелось перебороти, аби дістатись на Україну. І розповідь вийшла можлива. Принаймні, Іван не помічав, щоб Віктор запідозрював брехню.

— І оце бачиш, брате, — казав Іван, — три десятки років, та ще й з гаком, я на світі пробайдикував, а ще не встиг навіть одружитись. Все ніяк не зберусь. І, правду кажучи, дуже тобі заздрю.

— А ти ходи купатися, — засміявся Віктор. — Або знаєш що, брате? Давай ми тебе одружимо. Пліточка знайде тобі таку жіночку, що на руках носитимеш.

— Та хіба ж руки на те, щоб жінок носити? — пожартував Іван, але чомусь подивився на свої долоні.

— Інколи не зашкодить, — подав Віктор братові пляшку з пивом. — А взагалі треба сказати, що ваша братія не вміє жити.

— Яка це наша братія? — здивувався Іван.

— Ти пробач, — відчувши свою нетактовність, ска-

зав Віктор. — Це я мав на увазі начальство всяке. Одного жінка зраджує, у другого — втекла, у третього — лютує, бо втекти нема з ким. А чого це все робиться так? А того, що чоловіки крутяться в своїй роботі, як муха в окропі. Наш головний інженер, Кудрявцев, Анатолій Олексійович тільки за місяць дізнався, що його жінка кинула і з кимось виїхала із міста. Та що й казати. Ти краще знаєш. Отож і тобі того треба боятися, звичайно, як одружишся. Як, до авта вже доскочив? — ніби між іншим запитав Віктор.

Іван у душі посміхнувся.

— До авта мені далеко, Вікторе. Сподіваюсь, ти швидше доскочиш.

— Мели, Іване, доки вітру стане! Мені авта не треба. Поспішати нікуди. Ми — люди маленькі. Виконуй норми і на зборах руки підіймай. До речі, подивись, якого я патефона дістав. Премія.

Віктор хутко підійшов до столика й поклав руку на зелену коробку.

— Дуже гарний струмент. Може б заграти щось?

— Заграй, якщо хочеш.

Заспівала Петрусенко зворушливу пісню.

— Защо тобі дали? — кивнув Іван головою в напрямку патефона. — Стахановець?

— Ого! Ще й який. — Токар-фрезерувальник. Бригадир і таке інше. Менше як на сто двадцять процентів не даю. Соціалізм будуємо, Іване.

— Це добре, — похвалив Іван. — Треба будувати.

— Уже на кількох обласних нарадах був. Сподіваюсь і в Москву поїхати.

— Так, так, — кивав головою Іван.

Петрусенко скінчила співати. Віктор зупинив патефон, і, знову сівши біля Івана, розповідав про свій цех, про змагання, норми і розцінки, сипав, мов із торби, цифри, називав прізвища, вимахував довгими руками і все допитувався: може не віриш? Про нього навіть і в заводській газеті часто пишуть і фото було вміщене на першій сторінці, поруч із знімкою Стаханова.

Іван слухав брата з такою увагою, ніби того тільки й приїхав, щоб дізнатися, чи немає в місті якогось

іншого Віктора Федоренка, що прославився перевиконаваннями норми. Іван сподівався, що Віктор таки вичерпається, йому забракне назв та цифр і він мусітиме замовкнути, або хоч виснажитися. Але успіхи його були незчисленні і сили невичерпані.

— Досить Вікторе, — підвівся Іван з пляшкою в руці. — Випиймо за твої успіхи. Ти справжній будівник соціалізму. На таких, як ти, тримається вся країна. Я певний, що ти далеко підеш. Звичайно, якщо міліція не затримає. То хай живе!

Іван ковтнув пива й сів.

— Мене не затримає! Хай живе! — пригубився й Віктор. — А тобі що побажати?

— Побажай мені щасливого улову.

— Пліточку чи щуку?

— Аби не сомиху.

Іван уже блукав по кімнаті, оглянувши фотографії, перешукавши музей дрібничок, розставлених на комоді, потім підійшов до етажерки з книжками, взяв у руки історію партії; книжка новенька, ніби й нечитана, але на деяких сторінках рядки попідкреслювано олівцем.

— Вивчаєш? Чи вже скінчив?

— Де там скінчив, — скривився Віктор. — Жую, як теля ганчірку, а проковтнути не можу.

— Зуби добрі маєш. Жуй, брате!

І хоч вони вже немало перебалакали, але Іван не розумів брата цілком і не знав, як з ним триматися. Стахановець, бригадир, активіст, вивчає історію партії — це ще ніякі ознаки душі, це все шкаралупа. А під нею що? Іван вирішив запитати Віктора про голод.

Ця думка виникла у нього не випадково. Про голод він намагався розпитувати своїх нсвонабутих знайомих у Прилуках, але ніхто докладно й виразно йому не сказав. Люди полохливі, але менш хитрі зніяковіло згадують про свої пильні справи й тікають. А сміливіші й хитріші починають читати лекцію з політграмоти або теребенити щось подібне на газетну статтю, написану з обов'язку, аби відбутися чергу на сковзську тему. Але ж Вікторові тікати нікуди. Якщо не захоче бути щирим, то залишиться або зовсім не розмовляти, або

шукати рятунку в газетних статтях. Ану ж покажи себе, Вікторе, який з тебе політик! Щирости чомусь Іван від брата не сподівався.

— Так воно, так, — перегортаючи сторінки книжки, казав Іван. Потім кинув книжку на етажерку й підступив до Віктора.

— До нас на Урал, брате, доходили чутки різні про голод. Жажливі чутки. Не хотілось вірити. Але факта не обминеш. І ти навіть про голод згадував. А ніхто мені до ладу не розповість, що тут трапилось. Я розумію, час тепер такий, що ліпше язика свого тримати припнутим. Але ж ми з тобою, брате, віч-на-віч. Може б ти мені щось розповів? Звичайно, якщо хочеш.

Віктор подивився в очі братові так благально, ніби своїм поглядом хотів сказати: всього я міг від тебе сподіватись, тільки не такого паскудства. Він зам'явся, засовався на стільці й, витягнувши шию, заглядав поза Іванову постать, до дверей, що вели на кухню, либонь шукав порятунку у жінки. А Пліточка десь забарилася. Вона частенько вибігала на поріг, щоб послухати бесіди братів, але тепер її не видно. І переконавшись, що йому ніхто не допоможе, а Іван стоїть над душею й чекає, Віктор рвучким рухом голови закинув назад чуба й ніяково посміхнувся.

— Мабуть, думаєш, чому я мовчу, — почав він. — Я не дивуюсь, що тобі ніхто доладу ще не оповів. Про голод треба казати або дуже багато, або нічого. На довгі розмови тепер люди неохочі. А я тобі розповім! — сам себе підбадьорюючи, голосніше й упевненіше казав Віктор. — Був, брате, у нас голод, і то страшний. Переїли люди все, що можна було упхати в пельку. У нас із двору навіть Кавказа вкрали. І як ухитрилися його забрати — збагнути не можу. То не собака був, а люципер. Тільки батька до себе підпускав, і більш нікого. Та й біля батька стоїть, лащить, хвостом махає, а очі червоні, кров'ю налиті, злі, ось-ось кинеться на груди. Одначе, голодуючі люди знайшли як приборкати Кавказа. Або ідеш, бувало, на роботу, а мертвяки лежать під будинками, жовті, розпухлі — минаєш,

відвернувши голову. Бачив я одного разу, взимі, три вантажних авта з мерзлими трупами. Складені, як дрова, метрів на два заввишки, а зверху затягнуто брезентом, щоб дорогою не розгубились. На розі вулиці, біля трамвайної зупинки стояв величезний натовп робітників. Усі мовчки й похмуро сумними поглядами проводжали моторошний вантаж. Круто розвернулось одно авто й зникло в бічній вулиці, за ним і друге. Третє трохи відставало від передніх і шофер, мабуть не бажаючи відстати ще більше, на скруті замало зменшив швидкість. Він не врахував, що вулиці були вкриті ожеледдю. І задні колеса йому кинуло вбік з такою силою, що мотузки, які з'єднували брезент з бортом враз потріскались і трупи, як колоди, посипались на робітників. Мертві й живі перемішались й котилися по бруку. Хто й далеко стояв, однаково втекти не зміг. Мертвяк здоганяв його й збивав з ніг. Я прийшов до пам'яті під дверима крамниці. Бачу себе — сиджу, простягнувши на пішохід ноги, а впоперек моїх ніг лежить гола дівчина, років восьми, може, вишкірила на мене ріденькі зуби й дивиться виряченими скляними очима. Я так злякався, що не пам'ятаю, як схопився на ноги й побіг додому. Тиждень у ліжку пролежав. Усе мені та дівчина ввижалася.

Віктор тяжко дихав, ніби щойно прибіг від тієї трамвайної зупинки. Іван ніби закам'янів, на його блідому обличчі самовільно здригався нерв.

— Жахливо було все те бачити, — вів мову Віктор. — А ще страшніше побачив я в селі. Після голодної зими і весни хліб, що вродив, убирати було нікому. Закривали тоді в містах установи, зупиняли цехи в заводах і службовців та робітників відвозили в села на косовицю. Потрапив і я до Горілої Клуні, здається. Уяви собі, брате, таку картину. Стоїть село, звичайне наше село. Хатки, садки, криниці з журавлями. А вулиці позаростали бур'янами. Лобода, щиріця, будяки під пахви людині. І тихо-тихо. Не набіжить на вулицю дитина, не побачиш на присьбі дідуса, не загавкає на тебе собака, не заспіває півень, навіть горобця не побачиш. На все село ні одної живої душі. І хоч вгорі сяло

сонце, здавалося, що ти опівночі потрапив на кладовище...

Десь узялася Пліточка, трохи ніби заклопотана, з двома подовжніми брижиками межи крутими бровами, але усміхнена.

— Що ви завели сумної. Наче вам нічого веселішого не залишилось. Що було — минуло. Живі про живе повинні думати, — сказала вона, дивлячись на свого чоловіка.

— Ой, ні, Пліточко, — схвильовано мовив Іван. — Такі події забувати не можна. Труп, трупи й трупи. Якби скласти їх до купи, то по мертвих тілах можна б вилізти до неба, до самого Бога й запитати: защо ти нас караєш?

Іван казав так розчулено, що чоловік із жінкою недоумкувато переглянулися.

— А як же ви реагували? — вступив він свої помутнілі очі у Вікторів вид. — Що ви робили?

— Хто це — ви? — обережно запитав Віктор.

— Ви, всі — робітники, службовці, партійні й профспілкові організації, ви, мешканці, міст, що їли селянський хліб і з голоду не вмирили.

Гострий тон, що чувся в Івановій мові, починав Віктора дратувати.

— Якщо ти хочеш зо мною розмовляти, то сідай, — показав він на стілець. — І будемо балакати спокійненько-лагідненько.

Іван відступився від брата й сів.

— Отак і гаразд, — з іронією похвалив Віктор. — Тепер я можу тобі відповісти.

— Ану вас, завели катеринку, — махнула рукою Пліточка і пішла до кухні.

— Поперше, брате, прошу тебе не вдавати, ніби ти щойно з місяця вправ і нічого не знаєш. У нас є тільки "ми", а хто не належить до нас, той ворог наш. Це ти знаєш краще, як я. Подруге, ми робили те, що вимагали від нас верхи. А потрете, місто само жило надголодь. Якби наші пайки були на всіх, то людей вимерло б ще більше.

— Але невже не можна було знайти інших шля-

хів, щоб уникнути цієї страшної катастрофи? — питав Іван, обхопивши руками похилену голову.

— Ні, не можна було, — упевнено відповів Віктор. — Під час голоду я запитував себе так само, як оце ти запитуєш мене. А пізніше, як усе минулося, переконався, що партійна лінія непомильна. Щоправда, людей загинуло багацько. Але коштом їхнього життя здійснилась ідея колективізації селянства. Розумієш, ідея! Найдорожче нам слово. Найсвятіше, я сказав би, слово! Ми — люди, тільки смертні люди, сьогодні тут, а завтра нас уже нема ніде. А ідея, вона вічна, ідея невмируща.

Іван мигцем подивився на брата й побачив самозадоволену пику агітатора, що під час снідання доводив байдужим робітникам про неіснування Бога. І як же Іван помилився, знаходячи в братові батьківські риси! Старий, хоч і любив часом похвалитись, але хвалився тільки своєю роботою, і то вмійучи, з тактом. Зате ж умів шанувати працю інших. Перед добрим майстром він перший з повагою скидав шапку, перший вклонявся. А цей хіба скине? А ставлення до людей? Іван певний, що батьки його ділилися з голодними селянами останнім шматком хліба. А цей не полілється! Йому ідея дорожча за людей. Розмовляти з Віктором недоцільно. Ніякі аргументи його не переконують. А сперечатись ще й ризиковано. Однак Іван не втримався, щоб не зауважити:

— Ти, як бачу, теоретично підкований на всі чотири. Але я тих ідей, заради яких невинно вимирало людство, розуміти не можу.

— Не людство, а частина людей, — поправив Віктор. — А людина — це така істота, що її не треба ні сіяти, ні жати. Сама виросте. Як гриб.

— То й хай росте, — з удаваною байдужістю, сказав Іван і пілвівся. Хотів накрутити патефон, переглянув кілька платівок і відійшов. Навіщось поштовхав кулаком у спиння великого фотеля, що в ньому інколи батько любив смоктати люльку. Помацав пальцями масний листок пишної елеандри, що вигналась трохи не під стелю. Заглянув у блакитні черевички, що на оз-

добу висіли на стіні. Він намагався чимось відвернути свої думки від брата і не міг. Гірка грудка застрягла йому в грудях. Відчував, що наговорить Вікторові якихось дурниць, що їх не треба б говорити. Намовляв себе бути стриманим і одночасно шукав, чим би можна братові дошкулити, побавитись з ним, як бавиться дитина з кошеням, не зважаючи на те, що тваринці боляче і вона жалісно м'явчить. А коли Бог хоче покарати людину, то відбирає у неї розум. Іван подивився на фіранку, і одразу у нього було вже те, що він шукав.

— А чи не помічаєш ти, Вікторе, в своїй хаті деякі недоречності! — тримаючись за фіранку, запитав Іван.

— Які саме? — стежачи за братом, сказав Віктор.

— Нічого ти не бачиш, Вікторе, — докірливо мовив Іван. — А треба б придивитись.

— Та що таке? — починаючи турбуватись, спитав Віктор.

— Як це — що таке? — підвищив голос Іван. — Ти задумався над тим, де ти живеш? Ні, не думав ти, Вікторе!

— Та кажи ж, що трапилось, — насторожено й стурбовано запитав Віктор.

— Не розумієш? А це що таке? Га? — провів Іван пальцем навколо себе.

Віктор вибалушив очі й дивився, куди показав брат, але нічого негожого не помічав.

— Погані твої справи, Вікторе, — ходячи із закладеними за спину руками, мовив Іван. — То послухай трохи мене. З нашої сьогоднішньої розмови у мене склалась про тебе думка, як про людину нову, сучасну, із загартованою ідеологією й цілком витриманими поглядами. Я вже тобі казав і ще раз повторюю, що ти маєш великі шанси піти далеко. І підеш. Але в дальній твій путь треба вже готуватись тепер. Треба позбутися всіляких дрібнобуржуазних звичок, що ми до них при звичаїлись із дитинства. Треба вирватись із міщанської стихії, яка нас ще оточує. Треба готувати себе на повновартісного громадянина майбутнього суспільства. В першу чергу ми повинні оглянутись назад і уважно придивитись до наших батьків, хто вони бу-

ли і що нам прищепили. Хто ж такі були наші батьки, питаю тебе, Вікторе? Пролетарі? Так, відповідаю я. Батько наш був пролетар. Але пролетар особливий, не звичайний. Він ще за старих часів належав до упривілейованої касті робітництва, що за ідеал свого життя вважала щастя родинне з власною хатою, садком, затишком, спокоєм, квіточками, вазончиками, дрібничками всякими. А суспільні інтереси, їх обходили найменше. І здається, що батько наш був пролетарем тільки вісім годин на добу. Поки працював у заводі. А вступивши в своє подвір'я, він відразу перетворювався на звичайнісінького міщанина, нічим не ліпшого і не гіршого, скажімо, від того Коляди, що до революції на нашій вулиці мав крамничку.

Іван ходив з кінця в кінець кімнати, вдаючи з себе схвилюваного й навіть обуреного і висловлював свої жовчні мудрування, навмисне не дивлячись на брата. Як дошкуляти, то дошкуляти!

І він своєї мети досягав. Віктор уже почервонів, як мак, і з-під лоба, по-бичачому, стежив за Івановими тонкими ногами, що нерівно чимчикували по хаті.

— Навіщо ти все це городиш? — намагався якомога лагідніше вимовляти своє запитання Віктор. — Чим завинив перед тобою батько? Що ти хочеш від мене?

— Батько перед нами нічим не завинив. І я нічого не хочу від тебе. Я тільки хочу звернути твою увагу на те, що тобі не личить жити в цій міщанській, дрібнобуржуазній обстанові.

— А це чого ж? — поволі підводився Віктор. — Що тут тобі не подобається? Яке тут дрінобуржуазне міщанство? — Голос його на кожному слові підвищувався й звучав усе суворіше.

— Яке тут дрінобуржуазне міщанство? — із саркастичною усмішкою мовив Іван. — А це що таке? — підбіг він до олеандри. — А це що? — показав столик з вазонами квітів. — А це? — приступив до комоди й ткнув пальцем на дрібнички, збирані матір'ю протягом усього її життя. А це? А це? А це? — ходив Іван по кімнаті й зневажливо таврував вказівним пальцем речі.

Віктор теж підійшов до столика з квітами, взяв невеличкий вазон, як кулак завбільшки, в руку й приглядався до шишкуватого в гострих колючках кактуса так уважно, ніби хотів переконатися, де ж в ньому сидить оте дрібнобуржуазне міщанство.

— Або фотографії! — улав Іванів зір на стіну. — Ну, скажи, будь ласка, що це тут, музей чи виставка? Із стін на тебе дивляться якісь одоробала, що не мають у суспільстві ніякої ваги. Що то за пихатий тип з попівською бородою і тарганячими вусищами? Герой праці? Стахановець? Вождь? Письменник знаменитий?

— А ти й не знаєш! — відгукнувся Віктор. — Це ж наш дід. Прокіп Мануйлович.

— Гриб! — коротко й легко визначив Іван. — На смітник! До чорта, геть! Все геть. Познімай, потопчи, понищ! На стінах повинні бути портрети вождів, а не вусаті діди з бабами та Святі Гори! Діаграми! Плякати! Гасла! На столі газети й брошури. Так повинна виглядати хата комуніста... Так треба...

І саме тоді, як Іван в своєму напучуванні доходив кульмінаційної точки, він не міг бачити, що в кількох кроках за його спиною Віктор, з обережністю мисливця підносив від себе руку з вазоном. Ще мить і вазон вліпиться в братову потилицю.

— Вікторе! — з раптовістю постріла пролунав Пліточчин голос, разом і переляканий, і благальний, і вимогливовладний, що вихоплюється з грудей тільки в матерів, коли бачать вони свою дитину на останній межі небезпеки.

Іван здригнувся. Він думав, що трапилось щось надзвичайне й несподіване. Але нічого не сталося. Віктор стояв і задумливо длубав пальцем землю у вазоні, що його тримав поперед себе, Пліточка привітно до Івана посміхнулася; її дугасті чорні брови високо піднялися на лискучий лобик.

— Вікторе! — сказала Пліточка ще раз. — Не брудни рук. Слухай ото уважніше, що брат мовить, та бери собі на розум.

А тоді до Івана:

— Шкода, Іване Панасовичу, що я запізнилася,

всього не чула. Але й те, що почула, мене дуже зацікавило. І я з вами погоджуюсь. Справді, що таке річ? Я думаю, що кожна хатня річ має полегшувати людині життя, сприяти приємному спочинку і створювати бадьорий, життєрадісний настрій. А все, що не дає користі людині — геть, геть і геть. Нічого зайвого. Практичність в першу чергу. Так я вас зрозуміла, Іване Панасовичу?

Віктор відповісти завадив.

— А ти що маєш в кімнатах? — спитав він Івана. — Брошурки? Діаграми?

— Все тільки найпотрібніше, — сказав уже без запалу.

— Знаємо ми вас... — схопив Віктор пляшку й перехилив над склянкою.

Але пляшка була порожня. Він поставив її знову на стіл так незграбно, що вона перекинулась набік, покотилась і, впавши на підлогу, з брязкотом розлетілась на скалки.

— Кажуть, посуд б'ється — щастя буде, — засяла усмішкою Пліточка. — Ох, а мій же Карасик там сам господарює, — згадала вона й прожогом кинулась до кухні.

Віктор схилився збирати скалки.

Іван відійшов у куток до вікна й сів у батьків фотель.

Батько спочивав у цьому фотелі, а син його, Іван, заховався від сорому. І навіщо він витівав оту безглузду гру? Потішитись хотів з братової недоумкуватости, а сталось, що сам у дурні пошився. Іван назвав у думці Пліточку хоч і без злости, чортовою кицькою. Розумне й хитре створіннячко. З якою вона легкістю погодилась з Іваном, та ще й від себе додала те саме, що міг, а не доказав Іван. І в той же час думала про нього: та й дурень же ти, Іване Панасовичу, учений дурень дипломований. Чортова кицька! — ще раз лайнув її Іван. Але тут побити йому вже нічого. Хату рідну побачив, з братом набалакався, братовій себе показав, і досить, можна й ноги на плечі, та й далі. Одне, з Віктором треба розійтись по-доброму. Хай він тут со-

бі перевиконує норми, підносить на зборах руки, підганяє інших, на то ж він і в партію поліз. Та який би він не був, а все ж Федоренко, рідний брат, і зустрів Івана по-братньому.

Упоравшись із пляшкою, Віктор накрутив патефон. Здійнялася родинна сварка між Карасем і Одаркою, бучна, із слізьми, але весела. І теж без брехні не обійшлось. Клята брехня! З нею мабуть людина народжується на світ.

— А постав, Вікторе, улюблену батькову — голосно гукнув з кутка Іван.

— Батькову улюблену? — повернувся від столика з патефоном Віктор. — “Блажен муж”? На жаль, не маю.

— Не обов’язково — “Блажен муж”. Батько любив і “Стоїть гора високая” — відповів Іван.

Батько справді любив співати “Блажен муж”, але ж платівки такої ніколи в домі не було і Віктор навмисне згадав цю пісню, щоб шпигнути Івана.

Іван думав, яким чином йому злагодити свої відносини з Віктором, як викликати його на розмову, без політики, без партійництва, щоб кожен з них почував себе вільно й весело. Але на всі Іванові намагання брат лише відмугикувався. Так тривало, аж поки не прийшла Пліточка із сином, кругленьким, міцним, з рум’янцями на щоках. М’якенький носик скопився задеркуватого догори. Вона підвела хлопчика до Іванових колін.

— Оце, Карасику, твій сердитий дядько Іван, що сварить твого тата. Подай ручку дядькові, привітайся.

— Я — іван-покиван, а ти карасище, — проспівав дядько й простягнув до хлопчика руку. — Здоров був, козаче! Ти не дивуйся, що я кричу. Всі Федоренки горлаті.

Хлопчик заховав руки за спину й з цікавістю розглядав незнайому йому людину.

— Не даєш руки? І не треба. Тепер набувати знайомих небезпечно. Шкода, я не знав, що у мене є такий малий родич. Може б здогадався тобі гостинця при-

везти. Наприклад, махорки прилуцької. Чи ти ще не куриш?

— Подивилися б, як він накурив у кухні, поки я тут була. Не менш як кіло борошна в повітря розвіяв. А сам стоїть білий, як мірошник, тільки оченята блищать.

— А ви мені віддайте цього мірошника, — сказав Іван, милуючись постійною Пліточчиною усмішкою. — А собі іншого набудете.

— Це, Іване Панасовичу, щось подібне на експлуатацію. Одружуйтесь, то своїх матимете.

— Такого одружиш! — несподівано втрутився в розмову Віктор. — Молодим не одружився, а тепер і поготів. Перебиратиме, як стара жидівка курей на базарі.

— Одружусь! — завзято вигукнув Іван. — Знайдіть мені дівчину таку-сяку, не зовсім погану — і я вже одружений. У Прилуках, якщо хочете повірити, взагалі дівчат немає. Всі до одної повиходили заміж.

— Так таки всі до одної? — кокетливо схиливши голівку, питала Пліточка.

— Як віником вимело! — запевняв Іван.

— Ото пошесть! — дивувалась Пліточка. — Чи чуєш, Вікторе? Як ти дивишся на Лиду Різниченкову? Не була б вона до пари Іванові Панасовичу?

Чи й справді захопився Віктор ролею радника в сватанні, чи з яких інших міркувань, а пішов і собі в куток до брата.

— Лідка? — сказав він. — Лідка — гарна дівчина. Тільки, здається, вона дуже високої думки про себе. Пишається вродою своєю. І до того ж перебірлива.

— Що ти розумієш у дівчатах, — зневажливо махнула Пліточка засмаглою рукою. — Знаю я твої смаки.

— Це ти так кажеш, що з тобою побрався? — засміявся Віктор.

— Кажу, бо знаю за ким ти упадав, поки мене не впіймав.

— І не упадав ні біля кого. А шукав серед дівчат на тебе схожу, — ласкаво, по-котячому промуркотів Віктор.

Пліточка кинула на чоловіка невловимо-швидкий, як блискавка, погляд палкої вдячності. Віктор відчув на собі промінь її погляду і від приємності посміхнувся.

Їхнє кохання, що вони не вміли й не хотіли приховувати, виразно кидалося Іванові в очі, викликаючи у нього дивне почуття в якійсь мірі подібне до заздрости, а може ще більше, до ревнощів. Не дивлячись на Пліточчине до Івана упередження, як йому здавалось, він не міг на неї дивитись без замилювання.

Розмова про можливе Іванове одруження захопила всіх, перетворившись на напівжартівливу, напівповажну родинну нараду. Пліточка була і головою наради і головним промовцем. З поважним виразом свого усміхненого личка вона висувала імена кандидаток, на дружину Іванові, обговорювала кожну дівчину з усіх боків, знаходила гарне й погане в ній, щоб потім перейти до іншої. Оля Петрович, на її думку, вродлива дівчина, але з вітром в голові. Маруся Насонова з тих, що закохується в якогось парубка щосуботи. Віра Чугун — гарненьке дівча, та вже пізно, має нареченого, Надя Ківш — музикантка. Музикою живе й дихає. А чоловік їй потрібний на те, щоб хати доглядав та дітей бавив. Ще друга Лідка є, що на Амурі живе — не дівчина, а писаночка, та затуркана злиднями. І невідомо, чи розписатись може.

— А ти все ж відносно Лідки Різниченкової рознюхай, порадив дружині Віктор.

— Я маю її на увазі, — сказала Пліточка. — Але з нею справа складна. Треба дещо з'ясувати.

— Але ж ви, Пліточко, вимогливі до людей, — сказав Іван. — Янгола шукаєте. А не знаєте кому. Може б мені саме чортиця якась більше підходила до пари.

— Я не знаю? — здивувалась Пліточка. — Іване Панасовичу! Та я тільки глянула на вас, і з першого ж погляду побачила, який ви є. Без жартів кажу, я б могла бути ворожкою. Ось дайте мені вашу руку і я вам всю правду скажу. Вродливий, русявий, щастя ви не маєте, але воно шукає вас, вставайте до-схід-сонця й дивіться одним оком через праве плече в лівий бік...

— одномоанітно зацокотіла вона, імітуючи голос ворожки.

Всі весело й дружньо засміялися, навіть Карасик, що вже призвичаївся до Івана й уважно перевіряв його кишені.

І вечір минув тихо, приємно й непомітно. Пліточка побажала надобраніч. Понесла сина й свою усмішку в спальню.

Івансі ще спати не хотілось. Його настрої піднісся в такій мірі, що згодився б сидіти хоч і до ранку. Захотілось піти в садок. І запропонував братові.

— Авжеж, — залюбки погодився Віктор. — Ти йди, а я трохи затримаюсь. З жінкою дещо перебалакаю. Господарські справи, знаєш. Я не забарюсь. Іди, та лоба не набий. Ніч дуже темна.

**

І справді, яка ж вона темна ніч! Низько навислі над землею хмари, освітлені вогнями міста були подібні на величезні кучі старого різнобарвного ганчір'я. А на землі все, що було хатами, деревами, перетворилось на скелі, ніби Іван потрапив у гірське безкиддя. Тільки тополі стояли, мов привиди, з простягненими в чорних рукавах цупкими руками, що кожної миті могли схопити людину в обійми, притягнути до свого тіла й висмоктати з неї кров. Від такого порівняння, Іван посміхнувся. Це щось подібне на дитяче сприймання дійсності. Він помацки дійшов до дерев, знайшов ослін і всівся. Над головою зашуміло листя. Знайомий шелест. Скільки до нього прислухався Іван, будучи хлопчиком! Упевнений був, що листя між собою розмовляє. Інша річ, коли вітер. Тоді листя шумить. А без вітру воно говорить своєю дивною мовою, нікому не зрозумілою. Та хіба само листя, все, що є на світі, повинно розмовляти. Хоча б і паротяги на станції. Аби якийсь загудів, зразу ж почнуть до нього відгукуватись інші, мов півні. Або й трамваї. Скільки їх бігає в місті, і всі дзвонять, брязкотять, дзеленчать, дзявкають, як ті собаки по дворах, коли зачують на вулиці листоношу чи старця. То трамваї перекликаються, кожен дає вістку

про себе, де він є, а може про щось і розповідає. Листяний шепіт викликав у Івана й іншу згадку, як він перевтілювався. Лягав у цьому ж садку горілиць — а садок тоді був молоденький, дерева росли ріденько — лягав і дивився в небо. А вгорі дуже-дуже високо пливали хмари, з білими будинками, білими церквами, білими деревами. Ціле місто, тільки без людей, бо ніхто й ніколи туди не дістанеться. Але Іван діставався. Він перетворювався на невеличку хмаринку, не більше, як пушинка, і швидко злітав до снігового міста на хмарі. Отам уже він чого тільки не витворював. Плигав скільки завгодно, перекидався через голову і ні трішки не забивався — м'якіше, ніж на перині. І ніхто за те не нагрімає, навіть мама, якби й побачила. Подорожував Іван на хмари частенько, і ніколи та вправа йому не набридала, бо там можна було робити все те, що забавалося дома.

Пам'ятав Іван, та чи й забуде коли, багато дечого із свого зеленого дитинства, — як ходив із юрбою хлопців купатися в Дніпрі, як цілими днями блукали в степу, як виливали ховрашків, як каталися в товаровому вагоні потяга, як з хлопцями збиралися тікати з дому на війну — все те в пам'яті тримається, ніби щось важливе й потрібне в житті, а справді важливе й потрібне, те що чув, вичитав, навіть пережив — в'яне, мов у сухій вивітреній землі рослина, перетирається на порошок і розвіюється назавжди, ніби не чув, не знав і не переживав.

А трамваї і тепер дзвонять у місті, на долині, перегукуються і паротяги, але дзвінки й гудки — суворі, нетерплячі, вимогливі, подратовані — і в уяві виникають напівсонні водії, що раз-у-раз поглядають на годинника й дивуються, чому так повільно рухаються вказівки.

На вулиці почулися кроки, повільні й тягучі, ніби йшла дитина, взувши батькові черевики, або плентався хтось з роботи докраю стомлений.

Розчинилися сінешні двері. В електричному освітленні показалася кремезна Вікторова постать.

— Ей, Іване! — гукнув Віктор з порогу. — Де ти є? Ще не заснув бува?

— Ще ні. Ходи сюди, — відгукнувся Іван.

Віктор збився із стежки, заплутався в гіллях і сердито вилаявся.

— Ото штука! — сміючись, сказав Іван. — В своєму дворі заблуdivся.

— Трохи ока не виколов, — мурмотів Віктор. Він намацав ослін і сів. — А я затримався трохи. Сім'я, брате. Ото й ти, як одружишся, то набереш клопоту. А тепер уже не відкрутишся. Пліточка не дасть тобі спокою і в Прилуках. Так воно, брате.

І він голосно зареготав.

Іван зрозумів, що Віктор має намір і далі продовжувати теревені, аби уникнути поважної розмови. Іван не має нічого проти.

— А я тут на самоті згадував своє дитинство, — сказав він. — Блаженний час минув. Рожеві мрії, небесні уяви. Як сон.

— Рано, рано, брате, оглядатись, — мовив Віктор. — Треба дивитись вперед. То наш батько часом від думок сльози витирав. Але ж у нього все було в минулому. До речі, про батька, Іване. І про цю хату. І про себе. Ти, здається, не куриш?

Віктор засвітив сірника. Темрява злякано шарахнулась в густе галуззя дерев. Сизі кільця тютюнового диму грайливо покотилися над головами. Сірник упав на землю, але не погас, язичок вогника коливався в усі боки, шукав щось лизнути своїм гарячим гострим кінчиком.

— Отже про батька, Іване, — сказав Віктор, коли знову потемніло. — Як ти його не називаєш, а він любив нас усіх, для нас життя своє витратив і навіть тяжко хворий, перед самою смертю думав про нас. Покликав він усіх до себе в кімнату. А тоді тільки тебе вдома не було. Покликав і сказав: "Провікував я вік, діти мої, а нічого не набув, нічим обділити вас. Одну тільки хатину і маю. Залишаю вам цю хату і робіть з нею, що хочете. Найлегше поділитись — це хату продати. Та якщо послухаєтесь моєї ради — не продавайте хати.

Залишіть її так, як вона є, хай буде всіх і нічия. Ви порозлітаєтесь у світи, а невідомо, кого яка доля стріне. Придивіться, що робиться скрізь. А що як, не дай Боже, опиниться хтось із вас у тяжкій скруті? Куди він дінеться? Хто його пустить на квартиру? І буде тоді ця хата благословенним пристановищем, і дякуватиме він усім вам і згадає добрим словом мене й матір вашу. Отож ще раз прошу вас — намагайтесь утриматись від продажу". — Отаке, брате, нам батько заповів. І ми погодились з ним. Живу я тут на правах сторожа або доглядача. Все з жінкою зберігаємо, пильнуємо, нічого не рушимо. А як хтось із наших з'явиться, то ми охоче поступимось. Передамо все до трісочки. Це я кажу тобі, Іване, щоб ти знав батькову волю. На всяк випадок. Ти ж мене розумієш.

— Розумію, брате, розумію, — вихопилось у Івана з уст. — І дуже тобі вдячний.

Голос його помітно тремтів, як у людини, що намагається стриматись від плачу. Іван ніби сам тільки що стояв біля смертного одра й чув батьків заповіт, сповнений турботи за майбутнє своїх дітей. А Віктор зміг переповісти батькові слова з батьковою інтонацією, і це ще більше підсилило враження. Іван відчув до Віктора близькість серця свого, братерську теплоту й не хотів вірити, що Віктор може бути якимсь іншим, ніж тепер. Він хоч і незрівноважений, легковажний, мінливий у настроях, але він більше, як хтось інший з їхньої родини подібний до батька. І сама доля призначила йому залишитись господарем цього невеличкого майна й продовжувачем федоренківського роду та носієм його традицій. Іван вірив, що, коли він розповість братові, де він був останні п'ять років, коли він признається, що виконує на фабриці дуже скромні обов'язки — він кресляр, і працювати інженером уже мабуть ніколи не доведеться, — то Віктор збагне його трагедію і поставиться до нього із розумінням та співчуттям. Щирости хотілося Іванові, тієї щирости, що зогріває душу.

— Ти повчав мене, Іване, як жити, — відкинувши від себе недокурка, мовив Віктор. — Та чи я сам не

знаю того? Знаю, але я зв'язаний. Я б давно плюнув на цю фортецю середньовічну. Мені в першу чергу дадуть квартиру з ванною, з паровим ogrіванням, з водою і з чим завгодно. А на кого ж покину цей ковчег? Напризволяще? І як би я тоді міг дивитися в очі братам — сестрам? Чи похвалив би ти мене, Іване, коли б оце прийшов до своєї хати, а тут мешкають якісь чужі люди? Ні, я на сваволлю не піду. Ніколи не піду.

Віктор, мабуть, хвилювався; знову лапав кишені, шукаючи цигарки — уже забув, що недокурки ще й досі чадів на землі.

— Ти мені пробач, Вікторе, — мовив Іван. — Я наплів був нісенітниць. Але розумій їх, як жарти. Лише жарти. Невдалі, брутальні, образливі, але жарти. Мені соромно перед тобою, брате. Я тебе тільки тепер як слід зрозумів. Душу твою побачив. Глибоку, людяну душу. І не знаю, брате, чи захочеш і ти мене зрозуміти, так, як я тебе...

Віктор несподівано засміявся, гучно, і мабуть, роблено. Його сміх неприємно, як гострими пазурами, продер по Івановому тілу.

— Залиш, брате, — прогудів Віктор, — Ми й так один одного добре зрозуміли.

— Як хочеш, як хочеш, — збентежився Іван. — Він відчув, що Віктор не має до нього довір'я. — Але ж я хотів тобі дещо про себе розповісти.

— Маєш час. Устигнеш, — відмагався Віктор. — Ми ще про головне не скінчили. А ти за душу хапаєшся. Одне я вже тобі сказав, як стоять справи з хатою. А тепер вважаю за свій обов'язок про дещо тебе попередити. Звичайно, воно тебе може й не торкатись. Ти був за горами, за долами. Але тінь може де завгодно досягти. Особливо ж тінь нашого дядька, Прокопа Прокоповича Федоренка. Ти, мабуть, здогадуєшся, в чому справа?

— Арештували? — сухо спитав Іван.

— Напровесні цього року.

Нічого несподіваного у цій неприємній вістці Іван не дочував. Можна хіба дивуватись, що дядько Прокіп міг якимось чудом затриматися на волі аж до цьо-

го року. Своєрідна і розумна він людина, а до того ж залюблена в землю до втрати глузду. Прокіп Прокопович мав таку ж, якщо не більшу, можливість, як і його рідний брат, а Іванів батько, Панас Прокопович, ще в юнацьких роках влаштуватись на заводі, набути гарний фах і, можливо б велося йому в місті значно краще, ніж у селі. Але господарства свого злиденного він не кинув, пояснюючи свою впертість тим, що на світі є тільки два чинники, без яких людина не може існувати — це хліб і слово. Під словом він розумів усе нематеріальне — релігію, науку, мистецтво, і всі їхні розгалуження. До слова і його носіїв він ставився шановливо, вважав провідників, професорів і мистців за обранців Божих, але ж і селян ставив на один рівень, бо й селяни виконували такі ж функції, — вони давали людству хліб, рівноцінний слову. І та певність своєї високої місії, як селянина, тримала Прокопа Прокоповича на кількох десятинах землі, що ледве прогодовували його родину. Ще до колективізації всі діти розсіялись по всіх усядах, залишилась біля старих тільки одна дівчина, Мотря, що мала суху праву ногу і без милиці не могла зробити кроку. Робітників, як і взагалі мешканців міста, дядько Прокіп недолюблював, називав їх людьми з вихолощеною душею, одначе свого брата відвідував частенько, і тоді вони відокремлювались у садку або в батьковій кімнаті, пили чай з холодною м'ятою і без кінця розмовляли. Відокремлювались, щоб ніхто їм не заважав і не чув їх, особливо Іванова мати, дядькова братова; вона не розуміла міркувань Прокопа Прокоповича, вважала його за якогось сектанта, і мала підозру, що він хоче повернути її чоловіка на свою богопротивну віру. Зате батько зустрічав брата як найдорожчого й наймилішого гостя. Дядьків приїзд був для батька святом і він по-святочному одягався, просвітлявся внутрішнім світлом і на кілька день робився молодшим на багато років.

І вже за одне те, що батько любив дядька Прокопа, переймався до нього повагою і Іван. Інколи йому доводилось розмовляти з дядьком. Слухаючи його думок, що дядько висловлював їх легко й швидко, ніби

заздалегідь знав, про що небіж питатиме й приготував відповіді, Іван вбачав у ньому і глибокого мислителя і наївного дивака, як це зрештою й буває серед незвичайних людей. Міркування його були дивовижні, несподівані своєю новизною і часом навіть приголомшливі своєю незаперечною логічністю. До кожного життєвого прояву він ставився так, ніби той прояв виник на те, щоб дядько обміркував його, зробив свої висновки і висловив їх людям, незалежно від того, як їх сприймуть — вороже чи прихильно.

І тепер, почувши від Віктора про те, що дядька заарештовано, Іван не здивувався. Такі люди, як дядько Прокіп, владі не бажані. Влада вимагає виконання, а не мислення. Мислити ж є кому й без нього.

Іван бачив в уяві дядька, зігнутого, з похиленими широкими плечима, ніби завжди руками тримався за чепіги, бачив його великі сірі, простодушні очі, його високе чоло й блискучу рожеву лисину, згадав його рівний, спокійний голос, що вирікав істини, і Іванові зробилось ніяково, ніби він у якійсь мірі був причетний до дядькового нещастя, чи принаймні не схотів запобігти тому нещастю.

— Яка шкода! — повернувшись до Віктора, схвилювано мовив Іван. — Дядько Прокіп — це ж своєрідний Скворода. Дай такій людині освіту, і ми б мали визначного філософа.

— Не дав Бог жабі хвоста, а то б вона всю траву потолочила, — глузливо сказав Віктор. — Досковоротився наш дядько. Дивуюсь, що мало йому дали. Він і десяти років вартий.

— А чого ти з такою злістю про дядька говориш? — вражений братовим тоном, запитав Іван. — Дядько Прокіп — чудесна людина, а до того ж і наш кривий родич. Такими людьми треба пишатися, а не зневажати й ганити.

— Таких родичів треба обходити десятою вулицею, щоб не зустрітися, — упевнено відповів Віктор. — Ти знаєш, що то за тип? Ти знаєш, що він народив?

Віктор запалив цигарку. І поки горів сірник перед його обличчям, Іван устиг помітити, що у брата були

збуджені злі очі. "Чого він лютує?" — подумав Іван і спитав: — То що ж наш дядько наробив страшного?

— Ще й під час колективізації баламутив селян своїми ідіотичними міркуваннями. Баламутив, поки побачив, що непереливки, а тоді тихенько з жінкою, кривою донькою і коровою втік до радгоспу. Там мав когось знайомого, чи не директора. Дали йому притулок, і сидів би собі тихенько. Адже знає кіт, чиє сало з'їв. Так ні, і в радгоспі за старе взявся. Горбатого могила виправить. Почав агітувати проти радянської влади. Дзуськи! Всьому буває край! Носив вовк, понесли й вовка.

— Але ж, Вікторе, це ж самі голі слова та прислів'я, — підвищеним голосом сказав Іван. — А де факти? Що погане зробив дядько?

— Ти питаєш про факти? — grimнув Віктор. — Я дядькової спілки не тримався. Тому фактів не маю. Мені досить і того, що дядько одержав п'ять років. Дурно не дадуть!

— Отакої! — мимохіть вихопилось у Івана. Це вже занадто. Якби такі нісенітниці висловлювала людина випадкова, незнайома, тоді б Іван ще б завагався, як її назвати. Може та людина була до безглуздя наївна або жила в своїй норі, як щур, і не помічала, що навколо діється. Але ж Віктор і не надто наївний і, тим паче, не щур, а він, мов циркова мавпа, що може собі дозволити тільки те, що вимагає від неї дресувальник. І від такого порівняння Іван засміявся, спочатку тихо, ледве чутно, а далі все голосніше, ніби його тіло лоскотав хтось пір'їнами; його сміх, схожий на ридання, розкочувався по саду, і десь у відповідь кілька разів гавкнула собака.

Віктор відсунувся від брата, вражений його несамопитим, хворобливим сміхом.

— Іване! Іване! — загукав він зворушливо.

Іван вгамувався.

— Пробач! Це нерви, — сказав він. — Це наслідки пережитого.

Зашуміли на вулиці тополі так раптово, ніби зало-

потіла крилами згряя наполоханих голубів. Здійнявся вітер.

— Буде дощ, — промовив Віктор.

— Хай іде, — відгукнувся Іван. — Але ти не маєш підстави ставитись так до дядька Прокопа. Припусти собі на хвилину, що наші сьогоднішні розмови хтось підслухав і доніс певній установі, та ще й із коментарями й своїми додатками. І ми гарантовані п'ятьма роками мінімум на кожную голову окремо. Агітація. А хіба ми агітували один одного? Ні, брате, агітація — поняття розтягне. Ти ж знаєш нашого дядька не менше як і я. Він усе своє життя шукав пояснень різних явищ, шукав сенсу, істини.

— То й знайшов! — зловтішно засміявся Віктор. — Катюзі по заслугі. Такі люди на світі не потрібні. Вони у нас плутаються між ногами. Заважають. Хай доживає віку на півночі. Там просторіше.

Іванове тіло почало тремтіти від холоду, а може хвилювання. Хотілось сказати Вікторові щось зневажливе, щоб він побачив себе, хто він є і як до нього ставиться рідний брат.

— Ти... ти жорстокий! — захлинаючись повітрям, вигукнув Іван.

— Я? Жорстокий? — спокійно спитав Віктор. — Помиляєшся! Якби я був жорстокий, то повинен би заявити кому слід про свого дядька. А я цього не зробив.

Підхопився з ослону й Іван. Він пошепки, ледве чутно спитав.

— А може зробив?

— Ні, ні, — сміючись, сказав Віктор. — Я ж фактів не мав. А заява без фактів нічого не варта.

— А якби мав?

— Тоді подивився б, що робити.

Іван був певний, що доніс куди слід не хто інший, як тільки Віктор, і вхопився двома руками за гілку, щоб не затопити братові ляпаса. Почав накрапати дощ, краплі, б'ючись об листя, дзвеніли, мов металеві. Загудів паротяг так гучно, ніби підкотився нечутно під самі ворота. Хтось поспішно йшов вулицею, чулося три ритмічні кроки, ніби людина була тринога.

— Оце вже й дощ, — лагідно мовив Віктор. — То підемо спати. Мені рано на роботу. Ще завтра набалакаємось.

— На жаль, ми вже не побачимось, — сказав Іван. — Завтра о другій дня я їду.

— Та що ти, Іване! Так швидко? Хоча б на день залишився, — намовляв Віктор, але з такою байдужістю, що Іван зайвий раз переконався в слушності свого рішення.

Віктор довів Івана до батькової кімнати, попрощались, потиснули взаємно руки, Віктор пообіцяв написати, як стоятимуть справи з підшукуванням нареченої, просив Івана не цуратись, частіше листуватись, обмінялися люб'язностями — і на тому розійшлись.

Спекавшись брата, Іван полегшено зідхнув.

Він похапливо роздягнувся, покидав одержу жужом на підлогу, погасив світло й укутався ковдрою з голловою, ніби ховаючись від усього того, що залишилось по той бік укривала.

Ніч, здавалось, не мине ніколи.

У віконниці дряпався гострими пазурями дощ, набридливо й настирливо, як кіт, що нашкодив і втік, а тепер, після довгого блукання чужими задвірками, повернувся голодний, змерзлий і проситься, щоб його пустили до хати. Інколи чути було скрегіт трамвайних колес об рейки, інколи вимогливо трубіло авто, шуміли на вулиці тополі. Найкраща нагода, щоб спати. Але Іванові не спалось. Він думав, і думки його були злі, як оси, що літали навколо їхнього зруйнованого гнізда. Думки його були сумні, як квиління пташки, що прилетіла з хробачком у дзьобику й побачила порожнє гніздо — якийсь хижак позабирав її дітей. Думки його були схожі на хмари пізньої осені — драглисті, безладні, нудні й поквалливі, що сунули, одна одну випереджаючи, кудись в далечінь, в безвість.

Іван осуджував свого брата, докоряв йому, сварив його, але і в осуді, і докорах, і картанні його відчувався жаль і співчуття, як жаліють і співчують людині,

що через свою необережність зазнала непоправного нещастя. У певних умовах Віктор міг би бути добрим майстром, добрим чоловіком своєї дружини, добрим батьком своїм дітям, поважав би себе, шанував би інших, набирався б життєвої мудрости, навчився б об'єктивно дивитися на життя, розумів би, що таке зло, а що добро, що корисне, а що шкідливе, де кінчається людське, а де починається Божове, що можна робити, а чого не можна, і тоді б він із огидою і жахом дивився б на ту людину, яка наважилася б із спокійною совістю виправдувати загибель мільйонів трудівників, або яка принесла в жертву своєму божеству рідного лядька. Так, Прокопа Прокоповича зрадив Віктор. Він руки свої закривавив рідною кров'ю.

— "Що вони зробили з людиною, що зробили!" — думаючи про брата, кидався, мов хворий, у ліжку Іван. А дощ дряпався у віконниці щораз настирливіше.

Старі Федоренки жили для своїх дітей. Навчали дітей тільки гарного, нічого поганого й самі не робили. Іван згадав, як він, ще хлопчиком буди, якось повертався з батьком додому з церкви й побачив на хіднику новеньку копійку, що сяла проти сонця, як золота. Він шарпнувся, хотів підняти привабливу монету, але батько нагнутись не дав. Мовчки витягнув з кишені п'ятака й поклав на Іванову долоню. А тоді сказав: "Тобі грошей треба? Бери. Це наші. Учись, синку, поважати себе. На чуже не зазіхай, а своє шануй. Чуже добро користи не принесе. Як виростеш і захочеш щось мати, то раніше — зароби. Жебраки, нещасні люди, кланяються таким же, як і вони, людям, за копійку. Але жебраки заробити не можуть. Злидні примушують схилити голову. Жебракам можна просити. Але кланятися нам гріх і сором. А якби ти підняв копійку чужу, то ти б раніше їй вклонився. Чи не смішно, га? Копійці кланятись!" — Батько так засміявся радісно, ніби й дійсно, якби він не стримав, то Іван зробив би щось погане, піднявши монету. Але ніколи вже Іван чужого взяти б не зміг.

— "А як же виховуватиме Віктор свого Карасика?" — думав Іван. — Якщо Віктор міг зрадити дядька, то

синок не заважається відправити до білих ведмедів у гості свого батька“.

І на цю зловіщу думку Іван навіть посміхнувся. Та уявивши табір, де люди позбавлені всього людського, де люди втрачають усе, навіть бажання жити, уявивши кістяки, обтягнені жовтою шкірою і обмотані ганчір'ям, Іван злякано почав відганяти від себе страхітливу з'яву. Ні, він не може бажати братові такого лиха. І почав вишукувати все, що могло в якійсь мірі його виправдати. Віктор ще не все своє гарне втратив. З якою чутливістю він розповідав про голодний час. А яке тепло відчувалось у його словах, коли казав про останню батькову волю. Або про братів і сестер. То не Віктор мовив, то душа його промовляла, закута в клітку, мов зозуля прокувала звідти.

Але Іван знав, що і осуди і виправдування його поверхові, все ж брата він не зрозумів, як не зрозумів, та й не хотів, зрозуміти його Віктор, і ліпше взагалі не морочити собі голови, а добре виспатись, та й повернутись до своїх Прилук.

А сон не приходив і здавалось, що голова йому розбукла, зробилась великою, як камера, а біля тієї камери повільно ходить вартовий і чути його кроки, чути, як брязкотять підкови його чобіт. Потім почало Іванові здаватися, що ніби хтось ходить на горищі. І згадка про горище відвернула думки його. Колись там він переховував свої колекції, зібрані за дитячого віку, — засушені метелики, камінці, листя, папірці з цукерок, а пізніше, в дні революції летючки, відозви, заклики, оголошення, накази і навіть брошури й газети, надруковані на синьому й жовтому папері. Всі свої колекції Іван дбайливо запаковував, об'язував шнурками й вішав на бантинах. Чи висять його пакунки й досі? Цікаво б подивитися на свою дитячу пристрасть. А серед літератури з революційних часів, мабуть, є щось і вартісне, таке, що місце б йому в музею, а не на горищі. Ранком Іван перевірить. Як воно все виглядатиме з віддалі вісімнадцяти років?

Іван помітив сіру смужку між віконницями. Почало світати. І тоді він заснув, а як прокинувся, то в кім-

наті було вже видно, дощ не торохкотів, а тополі на вулиці шуміли ще дужче, ніби вітер намагався повірити їх з корінням. Одягнувшись, Іван пройшовся по кімнатах. Не було нікого. У кухні стіл був накритий поверх посуду обрусом, а на обрусі лежав папірець, списаний рівненькими рядками виточених букв: "Іване Панасовичу! Тут, на столі, Ваш сніданок. Господарюйте самі. Я з Карасиком пішла на роздобутки, по крамницях. Сподіваюсь на дванадцяту бути дома. Прошу Вас дуже, не залишайте хати, поки ми не повернемось, бо можуть нас обібрати злодії. А також хочу ще раз побачитися з Вами. Разом пообідаємо. Пліточка".

Саме годинник із гусячим сичанням хрипко вибив дев'яту годину. Цілком зрозуміло, Іван чекатиме на Пліточку. На саму згадку про цю милу жіночку з її незнаючою усмішкою, з її хитруватو примруженими карими очима Іванові стало приємно і він теж усміхнувся. З Пліточкою Іван поговорить одверто. Розповість і про себе, і висловить, хоч і неприємну їй, свою думку про брата.

Їсти не хотілось. Іван ще трохи походивши по кімнатах, надумав таки полізти на горище. У коморі піднявся сходами до ляди й відкинув її. Ляда впала з таким грюкотом, ніби вибухнула давно набита рушниця. На горищі відразу було майже темно; два віконця в причілкових стінах не могли освітити як слід просторе приміщення. Але очі поволі при звичаювались і перед Іваном виникало речей все більше й більше, — стояли скрині, старі меблі, рами й одвірки із старої хати. що її колись батько розібрав ще не за Іванової пам'яті, висів навіть хомут, хоч батько ніколи коня не мав, з кутів визирали пляшки й пляшчинки, віджили чайники, виварки з подіркованими ржою боками, вазони, стоптані черевики й інший мотлох, збережений з давнього часу невідомо нащо. Усі бантини були обвішані лантухами, торбами, вузликами і пакунками, що звисали, мов плоди з гілля. Іван перешунав усе, що висіло на бантинах, і руки його натрапляли то на квояче пір'я, то на якісь трави для пахощів, трави для ліків, чайні трави, відчували на дотик ганчір'я, насіння, але не могли

знайти того, що шукав, — колекцій його не було, ані камінців, ані куль, а головне зникла література днів революції, що вабила до себе передусім.

Він перевіряв кожен клунок і кожен вузлик, від першої з двору й останньої від вулиці бантини.

— Нема, — сказав Іван вголос, ніби перед кимось виправдувався.

Ще б можна було покопатися в скринях і криньках, але вже не хотілося, надто багато порохів. І раптом Іван здригнувся. Поміж дерев'яччям, що захарастило увесь куток горища, він побачив два величезних черевики і заголені ноги людини. Жахом пойнялося його обличчя. Під дровами лежить заховане мертве тіло. Не міркуючи над тим, звідки тут міг узятися мертвяк, Іван тремтливими руками жбурнув додолу двері з одвірками, і перед ним з'явився курінь, чи навіть кімнатка з ліжком і стільцем, а на ліжку напівлежала, обіпершися на лікоть людина, що витягнула поперед себе довгі ноги, жива людина з гарбузоподібною жовтою головою, цілком голою, без найменших ознак рослинності. Очі тієї людини сміялися, ніби вона грала з Іваном у піжмурки й заховалась у таке містечко, де була певна, що її ніколи там не знайдуть, але Іван таки знайшов і тепер доведеться Іванові ховатись, а людині тій розшукувати його. Який же ти й спритний, — казали її очі, дивлячись на Івана, — і тут мене викрив!

— Дядьку Прокопе! — пізнав Іван у тій людині свого рідного, оплакуваного в душі і обжалуваного дядька, і від несподіванки позадкував, ніби якстій зіткнувся з упирем.

Дядько Прокіп звівся зручніше, адже не випадає перед гостем розкинутись, як десь під копицею; він спустив ноги з ліжка й пообсмикував закочені халосі штанів.

— Прощу сідати в моїй господі, — показав він поглядом на стілець.

Іван не сів, а ніби зсунувся спиною по дошці. Він зрозумів усе, що відбувалося в цій хаті, всю глибочинь братової трагедії, його переживання, що приховувались натягненою на себе машкарою блазня. Якби Іван

знав, де Віктор працює, то злетів би з горища й подався до нього, щоб обняти його й сказати три слова, тільки три слова: "Брате мій рідний!"

— Оце ми з тобою, Іване Панасовичу, і погомонимо про людину, — схрестивши руки на грудях й дивлячись ясними, мудрими очима на небожа, мовив дядько Прокіп. Очі його оживляли завмерлу пожовклу шкіру обличчя, що давно не було під подихом свіжого повітря і променями сонця. Дядько був подібний до тепличної рослини, або вірніше, він був подібний до самого себе, до в'язня. — Учені доводять, що людина колись була звичайнісіньким звірем. Нехай воно й так. І що людина перетворилася на людину, завдяки тому, що навчилася орудувати каменем. Нехай воно й так. Людина розвинулася настільки, що опанувала землю і повітря, воду і надра, і намагається заволодіти всім небом із сонцем, місяцем і зорями. І це так. І що більше людина розвивалася і що більше проявляла свої здібності, то далі вона відходила від звіря. Відходила, але не відійшла. Вона пізнала любов до ближнього, вона відчула в собі відразу до крові, вона виплекала в собі почуття краси, і здавалося, коли б людина і далі себе едосконалювала, то звір у ній був би убитий остаточно і вона б перетворилася на ідеальну істоту, якою ми собі уявляємо янголів. Далеко ще до того було. Дуже багато ще є залишків звірячости. Всілякі убивства, як на війнах, так і в підвалах або на рогах вулиць, потім грабунки, крадіжки, жадоба, ненависть, злість, заздрість і навіть ревності — це все не янгольські пристрасті, це все — ознаки звіра. Але людина прямувала вперед, сама собі вишукуючи напрямок, на її думку, доцільний і непомильний. Дійшла вона до нашого часу і почала розглядатися навколо, сама себе запитуючи: а куди ж далі? І погляд її зупиняється на гарній лощині, зарослій м'якою травою. Навколо нетрі, скелі, хащі, а поміж тим усім лощина. Людина звертає до неї й мандрує собі, не помічаючи того, що лощина та не що інше, як стара дорога, поросла травою, що ледве приховує сліди ніг. Людина крокує, але куди? Назад, у прірву, в свою первісність. І звір підніс свою голову, звір спонукав

людину поважати силу і нехтувати духа. Все, що було створене проти звіра, людина почала нищити й топтати. Їй уже не потрібна ні релігія, ні церква, ні мистецтво. Вона покищо визнає науку, та й то лише ту, яка скріплює сили, а поборює духа. І вже людина відмовилась від любови, вона збайдужніла до крові, вона втратила почуття честі й совісти. І за кількасот років усі здобутки загинуть, а вдосконалення зітруться і до хижаків долучиться ще одна відміна дикого двоногого звіра, що називався колись людиною. Так може бути.

— А може й не бути? — спитав Іван.

— Може й не бути.

— Бог?

— Якщо він не відцурався нас.

— А це може бути?

— Бо людина себе уявила богом.

— То до кого ж нам звертати очі? До диявола?

— Звір, що в людині, і є диявол. Хто тільки на себе покладається, той покладається на свого звіра. Він опиниться в прірві.

— А де ж порятунок?

— В поверненні назад. І той шлях виведе вперед.

— Одначе, дядьку Прокопе, ви — атеїст. Тому ви й занепали на душі.

— Я людина, що хотіла вбити в собі звіра. Але звір мене переміг. У цьому я щойно переконався.

І дядько Прокіп двома руками підняв кусок залізної рури, що лежала на підлозі біля ліжка.

— Я хотів, Іване Панасовичу, тебе убити, — сказав він спокійно.

— Ви? Убити? — засміявся Іван. — Не вірю.

— Невір'я теж ознака звіра.

— А що ж вам завадило торохнути мене? Передумали?

— Не мав нагоди.

— А за що, дядьку?

— За те, що в мені пробуджено звіра. А звір інакше не мислить: хто-кого.

Дядько Прокіп кинув руру додолу і встав з ліжка, височезний, згорблений і незграбний, справді схожий

на вбивцю, але в счах його світилася дитяча невинність. Іван не йняв віри дядьковому твердженню про замах.

— То ходімо, — сказав дядько Прокіп. — Затримувати тебе не буду. Речей я не маю ніяких.

— Де це ви поспішаєте? — спитав Іван.

— На своє місце, — відповів дядько Прокіп.

— Місце ваше зайняте, — сказав Іван. — Пізно.

— До тюрми і на той світ ніколи не пізно.

— А ви запізналися, дядьку Прокопе. Гарне було містечко, у куточку, стіни щільні, снігу не надувало, грубка близько. І влежане так, що дошки блищать, як дзеркало. Ще й досі кістки болять, — помацав свої боки Іван.

— Де ж це так? — зморщившись, спитав дядько Прокіп.

— Новотамбовський поправно-трудоий табір НКВД, Комсомольськ, на Далекому Сході.

— Ти там був хіба?

— П'ять років, як один день. Стаття 58-а, шкідництво. Ще й трьох місяців не минуло, як повернувся. Так що моє місце зайняте кимось іншим. А навіщо вам на чуже зазіхати? Сидіть тут, дядьку, і не рипайтесь.

Дядько Прокіп пильно подивився в усміхнені Іванові очі, потім сів на ліжко й промурмотів:

— Стовпотворіння вавилонське і змішання язиків.

— Здається, дядьку, ми з вами знайдемо спільну мову, — підійшов до нього Іван і поклав йому на плече руку. — Я також нічого не розумів, поки вас не побачив. Ходім, лишень, до кухні та поснідаємо.

Дядько ніби завагався, але усміхнувся із своєї нерішучості і пішов слідком за Іваном.

І за столом Іван щирою оповіддю про себе розвіяв усі дядькові сумніви й настроїв його на відвертість. Сьорбаючи з горнятка чай, дядько Прокіп казав про те, як його забрали до тюрми й примусили підписати, що хотів мати слідчий. Підписав дядько протокол зізнань аби від нього відчепилися. Він зневірився в житті й хотів умерти. Нічого собі не бажав, тільки смерті і, влучивши мить, плігнув їй назустріч, в обійми. Але сталося неймовірне. Тікати з тюрми є тисяча можливос-

тей, а втекти — ні одної. Та смерть від дядька відмовилась, взяла його за руку, вивела за браму й пустила в місто. Жадна куля навіть не дряпнула, хоч свистіло їх над головою багато. Це не можна пояснити щастям або долею, це — приклад можливого в неможливому. З Харкова до Дніпропетровська йшов ногами, живився городинсю та зерном з колосків і якось дістався до Віктора. Тут прийняли дядька тепло й співчутливо, переховують уже більше як місяць, замовили йому документи, і як тільки він матиме папери, подасться на Донбас, або й далі — до Каспійського моря, і доживатиме віку, як Бог наказав.

— А тут раптом від тебе лист, — витираючи рукавом сорочки спітнілу червону лисину, казав дядько Прокіп. — І наробив же ти переполоху, Іване Панасовичу. Що рсбити? Вікторові хочеться, щоб ти приїхав. Але ж я в хаті. Куди мене діти? Припустили, що ти в Прилуках великий начальник і можливо тебе попереджено про мою втечу. Про те, щоб ти мене побачив і мови не було. Викриєш мене — і всі гуртом загинули, навіть маляти не пощадають. Пліточка радить Вікторові, щоб писав тобі листа, ніби він виїздить на місяць до Криму, в санаторію. А як і за місяць документів не буде, тоді що? — питає він. Радились, гаршкались, сварились, та й вирішили нічого не писати, поки я не виїду. А на всяк випадок, якби ти з'явився несподівано, Пліточка виробила плян, як тебе зустрічати і як з тобою поводитись. Ох, Іване Панасовичу, ти не знаєш, що то за жінка. То така пройда, що світ не бачив. Козак, не баба. Отаман. А за мною побивається, як за рідним батьком.

І дядько Прокіп від захоплення Пліточкою надумався випити ще одну склянку чаю.

— За один вечір обернула Віктора на комуніста. Таку тут політику розвела, що хлопцеві тісно в хаті стало. Підготувала Віктора не менш, як на комісара. Навка пішла йому на користь. Учора шкварив, як пописаному. Ото тільки на голоді трохи заплутався. Забув, хто він такий, і давай правду різати. А Пліточка зирк на нього — і пішло колесо крутитися в другий

бік. Насміявся я вчора з вас, братів, Іване Панасовичу. Сиджу в коморі, дивлюся крізь щілинку і за живіт тримаюся. Ото, думав, обводить Віктор навколо пальця Івана. А виходить і Іван дурня клеїв. Замішання язиків уже сталося. Підождемо, як завалиться вавилонська вежа.

— А цього всього могло б і не бути, — сказав Іван. — Я завинив. Було б мені зразу ж, тільки в хату — і душу свою розкрити: я такий і такий, брате. Хочеш знатися, то приймай гостя, а не хочеш, то допобачення. А я вдався на штуки. Кат-зна-шо! Тепер хоч у сірка очей позичай.

— А тобі б одразу ж і повірили, як повірив і ти мені, ніби я тебе вбити хотів. А я ж і залізяку показував. Речовий доказ. А ти що показав би? Воші, мабуть, вивелись, а документи шанують тільки в селах, як папір, бо нема в що загортати махорку. Пліточка думала, що ти захочеш бути з Віктором щирим і намовляла його не піддаватись на відвертість. А взагалі, Іване, винних шукати в цій хаті не доводиться. Вони в іншому місці. Над світом запанувала чорна лжа.

І дядько Прокіп повернувся до своєї теми про людину — звіра, але Іван ніби й слухав, а не чув. Він уявляв собі, яка здивована буде Пліточка, як оторопіє Віктор і як пізніше їм усім буде весело, бо всі почуватимуть себе такими, як вони є, без удавань, щирими людьми.

І від тієї уяви Іван задумливо, мов у сні, посміхнувся.

— Та досить вам, дядьку Прокопе, про тих звірів. Поговорімо про людей. Не такий страшний дідько, як ввижається.

А коли прийшла Пліточка з міста й дізналася про все, то спочатку заплакала, потім засміялася і, обнявши Івана за шию, міцно його поцілувала. А Віктор, повернувшись із праці, почухав потилицю, плюнув на підлогу й розтер черевиком. Пліточка вдала, що не бачила, а може й справді не помітила, та й що варта пляма на підлозі в порівнянні до знайденої своєї рідної людини.

А світ такий гарний...

1. Сліпий кут

Андрій Середа стояв на порозі нового життя, треба тільки відчинити двері і ввійти в нього, мов у нову хату. Парубок мав намір одружитися з Настею Кривозубовою.

Знав цю дівчину ще з дитинства, бо й жили трохи не по-сусідськи, і ходили разом до школи. Потім, як почав працювати на цегельні, інколи бачив її в головній конторі — сиділа схилена за столом, підраховувала робітникам платню. Така ж сама, як і в шкільні роки, незграбна, худенька і бліда, солом'яної барви волосся недбало скуйовджене, сірі, ніби полинялі, очі чомусь ховала від людей, наче соромилась зустрічатися з чужими поглядами.

За такими доньками своїми матері вболівають, з досвіду знаючи, що доля їхнім дітям нічого гарного не обіцяє.

Знала і Настя свої вади, але одне діло знати, а друге — примиритися з тим, що тобі двадцять два роки, а до тебе ще жоден парубок з поважними намірами не підходив і ніхто про твої почуття не здогадується, ніхто не бачить, що з твоїм серцем робиться, чого воно прагне.

Та досить було сліпому випадкові одного вечора звести Андрія з Настею, щоб вони незабаром міцно здружилися, покохалися, а за кілька місяців їхньої дружби — і свідчилися.

Відтоді дівчина розквітла, все в ній змінилося. Очі їй поголубіли і сміливо дивились на людей, і щічки порожевіли, і хода вирівнялась. Настя дуже радо погодилась бути Андрійовою жінкою, він здавався їй кращим за всіх, навіть не помічала, або не хотіла помічати, його дещо незвичні вуха.

А ті Андрійові вуха були його нещастям, великі, настовбурчені вперед і майже завжди червоні. Ще в школі діти прозвали його Вуханем і прозвище не забулось і досі.

За те, що Настя не помічала в Андрія ніякого ганджу і покохала його, відповів і він їй такими ж палкими почуттями, і їм залишалось тільки одружитися.

Але цей поріг, як виявилось, переступити не легко.

Справа в тому, що Андрій мав батька і матір, і сестричку Ганнусю, і всі вони сподівалися, що їхня родина збільшиться на невістку. Такої ж думки притримувався і їхній син, а Ганнусин брат. Хата їхня велика, родина спокійна, дружня і відходити від батьків було б чистим безглуздом.

Та іншої думки трималася Настя. Вона мала тільки матір, стареньку, проте жваву жінку, Митрівну, що все своє життя провела на базарі. Митрівна перекупувала у селян всілякий харч, а потім перепродувала мешканцям свого містечка, особливо тим, які любили довго поспати і тому втрачали можливість купити поживу з перших рук. Ремесло перекупки Митрівні і подобалось, і приносило їй деяку користь. Ще як Настя була маленькою, Митрівна змогла побудувати власну хату, простору й довговічну, в ній і живуть мати з дочкою.

Коли селяни перестали возити на базар своє добро, бо й самі перетворилися на колгоспних наймитів, Митрівна не розгубилась, а тільки в торгівлі спустилась на щабель нижче — продавала на розі головної вулиці смажене насіння. Люди базікали, ніби Митрівні часом постачали цей крам робітники з олійниці і в такий, не зовсім дозволений, спосіб збільшували свою платню, а торговці — прибутки.

Материна комерція Насті не подобалась, соромливо обминала ту частину вулиці, де Митрівна відміряла людям склянкою насіння. А поза тим вони жили в злагоді, Настя любила матір свою і вважала б себе злочинницею за саму думку покинути її, залишити стареньку напризволяще й піти назавжди до Андрія. Найкраще було б, як би Андрій перейшов мешкати до них.

І ця, здавалося б незначна перешкода, перетворилася в величезну проблему. Ніякі Настині заходи, починаючи від ревних сліз, благань і умовлянь, і кінчаю-

чи погрозою, що вона зможе з розпуки заподіяти щось страшне, Андрія не захитали.

— Ти мене, бачу, не кохаєш, — крізь сльози мовила Настя.

— Та кохаю ж, провалитися мені на цьому місці, — клявся Андрій.

— А чому ж не йдеш до нас? Якби любив, то пішов би.

— А хіба любити можна тільки в вашій хаті? Я, наприклад, люблю тебе і тут, — і він обцілював Настю, пригортав до себе, а вона припадала до нього.

Їхнє кохання зупинилось на півдорозі — від одиначтва відійшли, а до подружжя не дійшли. Ця непевність не псувала їхніх взаємин. Завжди вечорами зустрічалися, в неділі разом відвідували то Андрійових батьків, то Настину матір, і в обидвох хатах на них дивилися, як на наречених.

У глибині душі Андрій почав схилятися до думки, що Настя має слушність, кинути матір вона не може. Але йти йому на становище приймака не хотілося до смерті. Принаймні до весни туди не піде. А за цей час може щось і зміниться.

Весна ж прийшла і нічого не змінилося. Зате Андрій помічав, що він змінюється сам. Раніш, поки не мав Насті, керувався лише своїми бажаннями і своїми думками. Захотів піти кудись і пішов, надумав щось зробити і зробив. А тепер виринали питання: а що скаже Настя? Треба з нею порозумітися. І ця зміна його не тільки не зв'язувала і не пригнічувала, а приємно втішала. Такі і повинні бути взаємини між чоловіком і жінкою. Він уже бачив себе зразковим сім'янином.

— Ти нічого не матимеш проти, якщо я іноді піду на річку порибалити? — запитав одного разу Андрій Настю.

Звичайно, Настя не мала б нічого проти, якби Андрій захотів і на місяць вилізти, аби повернувся цілий і неушкоджений. Вона і собі просилася піти разом, та Андрій відрадив, бо рибальство — справа не жіноча, сміятимуться люди.

Після повені, коли вода в річці впала до нормального свого рівня і зробилася прозорою, Андрій кілька вечорів працював на березі — готував собі місце. Вирубав лозу, позгрібав хамиззя, вирівняв площу, посипав піском, навіть, наскільки міг, розчистив дно від мулу.

У суботу нерви Андрієві були напружені. Запитливо поглядав на небо: яка видасться на завтра погода. Усе ніби заповідало годину. Тепло, тихо, повільно плывуть у небі сиві хмари, без особливого усердя кумкають жаби, як завжди, безтурботно співають пташки.

Під неділю Андрій майже не спав, боявся проспати, тоді б осоромив себе перед справжніми рибалками. Хотів вийти з дому о другій годині, але не дочекався, забрав приладдя і подався на півгодини раніше. Ще під хатами закохані пари обнімались, перешіптувались, про щось домовлялись — і не могли домовитись.

— А моя Настуся спить оце і сни мріє, — уявивши дівчину сплячою, думав Андрій.

Прийшов він на своє рибальське місце дуже рано, зорі сяли повним квітінням, але на сході, край неба, прорізувалась біла смужка світанку.

Вода у річці стояла непорушна, чорна і, здавалось, тверда, мов кам'яна. Верби на протилежному березі були подібні на величезних тварин, що посхиляли голови і пили воду. Блимнув між лозами вогник, потім почувся старечий кашель, певно якийсь рибалка закупив.

Закурив і Андрій. У цьому вологому і свіжому повітрі, насиченому пахощами трав, дим видався особливо духмяним і солодкуватим.

Деся сердито крякнула ворона, а може, зпросоння зелена жаба, зацвірінкали польові горобці, у заростях попискували очеретянки, хрипкувато, але сміливо і бадьоро заспівали шпаки, піднявся ввись назустріч сонцю жайворонок і від радості заливався сміхом, а соловей, наче хизуючись перед пернатими побратимами, розсівав перли звуків таких чудових, що навіть рибал-

ки, байдужі, крім риби, до всього, на мить затамовували дихання і замріяно зводили очі до неба.

Усе виднішало і Андрій бачив, як над водою здійснюються хмаринки сивих, кучерявих випарів, випливають на берег і з'єднуються з поволокою туману, навислою над лозняком.

Розмотував на вудлищах волосінь Андрій повільно, але руки від хвилювання тремтіли. Серце його сповнилось урочистим священнодійством.

Усі п'ять гачків, один по одному, сідають на дно, п'ять поплавців нерухомо стоять у воді, за всіма пильно стежать рибальчині очі.

Зовсім близько гучно плюснула вода, покотилися хвилі, загойдалися поплавці.

— Сом, мабуть, розгулявся, — подумав Андрій.

І знову тиша, спокій і напружене пантрування. Один поплавець захитався, рибалка схопив вудлище, чекав відповідного моменту підскнути рибу, що ходить навколо принади і ніяк не зважиться її схопити. Поплавець заспокоївся, мабуть, пустотлива верховодка зачепила його хвостом, злякалась і втекла під латаття.

І раптом Андрій бачить, що крайній поплавець зник під водою, Андрій шарпнув вудлище і відчув тягар. Попробував тягнути до себе. Риба упиралася, йти не хотіла, збивалася до очеретів, іноді її чорна спина показувалась зовні, там вода закіпала ключем. Тоді Андрій попускав волосінь, але цілковитої волі рибі не давав, знову намагався підтягнути до себе. Інколи здавалося, що риба вже зовсім знесилена і покірно йшла, куди її тягнули. Але вмить вона блискавично кидалась убік з такою силою, що Андрій аж заточувався. Йому вже здавалось, що він з рибою не упорається, вона таки зірветься. Все ж намагався перехитрити її. І він таки переміг. Риба без спротиву далася підтягнути до берега, Андрій занурив у воду сакву й двома руками викинув на берег величезного золотого лина, важкого, як порося. Таких линів Андрій ще не бачив.

Обережно вклав лина до кошика, уважно прив'я-

зав покришку, поставив у воду і сів на своє місце, задоволений першим успіхом.

У вербах закувала зозуля.

— Про що її запитати? — замріяно думав Андрій.

Як малим був, то питав у зозуль, скільки йому років. Інколи вгадували. Тепер не вгадає, не вистачить голосу докувати до двадцяти трьох. Хіба дізнатись, скільки сьогодні навудить рибин?

Андрієві захотілось заспівати пісню і він почав мугикати "закувала та сива зозуля", але так тихо, що й сам не чув свого голосу.

А зозуля відлічить кілька разів, спочине і далі лічить.

Але Андрієві вчулося, що голос у зозулі якийсь дивний, ніби вона починає кувати по-своєму, а кінчає сичевим плачем. Андрій нашорошився. Таких дивних зозуль йому ще не доводилось чути. І раптом він усмінувся. То ж луна відбивається у глинищі.

І хоч він зміг пояснити дивне явище з зозулиним куванням, та все ж на душі залишився, мов намул, сум. Як навмисне, риба більше не клювала. Промені сонця зісковзнули з протилежного крутого берега, упали на воду й засяла вона, мов спалахнула вогнем.

Андрій пошкодував, що не взяв з собою Настю. Оце б вони сиділи поруч, про щось розмовляли б, про своє гарне, радісне майбутнє, їм, коли вони удвох, ніколи не нудно. Чи може б піти берегом, знайти якогось рибалку, покурити з ним, потеревенити?

І ніби на Андрієве бажання, мов із землі виріс біля нього рибалка з вудлицем на плечі.

— То що, не клює? — із сміхом спитав він Андрія.

У того рибалки напевне не клювало, на довгій шворці, прив'язаній до гудзика піджака, висів один нанизаний засохлий окунець.

Андрій упізнав у рибалці свого давнього знайомого.

— Де ти взявся? — схопився він на ноги. Де ти був? Я тебе сто років не бачив!

Вони міцно стисли один одному руки. Андрій помітно зворушився, ніби випадково зустрів найкращо-

го друга, що зник був безслідно. А справді ніколи вони не дружили, хоч і вчилися разом у семирічці; навпаки, ніхто так не дошкуляв у школі Андрієві, як цей Михайло Шпак.

В'юнкий, неугавний у витівках і бешкетах, Михайло вчитися не хотів, майже у кожній класі сидів по два роки. Дігнав його Андрій у п'ятій класі і всю зиму мусів ділитися з ним сніданками, як це робили й інші учні, підгодовуючи ненажерливого і вимогливого на голову вищого цибаня. Але подачки нікого не рятували від лящів, штовханів і буханців. Школярі терпіли, бо мусіли, а вчителі все прощали Михайлові, як сироті і майже безпритульному хлопцеві, якого школа оберігала від злочинства.

Багато мав від нього прикрощів Андрій. Михайло прозвав його Вуханем і при першій нагоді, які траплялися дуже часто, хапав за вуха і крутив з такою силою, що дивно, як їх не повідривав. Андрій, із слізьми на очах, відчуваючи свою безсилість, обіцяв у душі, колись, як виросте, помститись на Михайлові за всі кривди, образи і біль, що зазнав від нього.

І цю злу мрію носив у собі, поки не скінчив школи. А потім все старе обтерлося, здрібніло, здавалось дитячими пустощами і розвагами. Та й Михайло десь зник з міста. Про нього можна б цілком забути. Згадував Андрій тільки в тих випадках, коли хтось із шкільних товаришів, за старою звичкою, жартом називав його Вуханем. Не любив Андрій свого прозвища.

Дуже змінився Михайло, навіть тяжко пізнати. Ніс його довгий згорбився, підборіддя видовжилось, уже непомітно жвавих рухів і можна б було подумати, що з моторного хлопця виріс вайлуватий, до всього байдужий чоловігач. Але його темнокарі очі залишилися такими ж, як і раніше, бистрими, пронизливими, неспокійними й недовірливими; очі людини, що може рішитись на все, така людина здібна на героїзм і на злочин.

Андрій, за своєю вдачею добродушний і незлопам'ятний, поставився до Михайла з щирою приязню.

— На мисливця і звір біжить, — кинувши на землю вудлище, мовив Михайло. — А мені треба було з

тобою побачитись. Дещо з'ясувати хочу. То давай тут і поговоримо.

Вони посідали, Андрій на своє насиджене місце, а Михайло на пісок.

Дмухнув ледь відчутний вітрець, по воді покотилися густі хвиляки, заколивалися поплавці і тоді ж один пірнув, вплив на поверхню, ліг на воду і знову зник. Андрій шарпнув вудлище. В повітрі затріпотів смугастий окунь.

Андрій обережно і небагато відкрив покришку на кошику і вкинув рибину. Стурбований лин почав пучатися і кошик хитався й плигав.

— Подивись, якщо хочеш, якого я лина виудив, — з приємністю мовив Андрій. — Не лин, а кабан.

Михайло повільно повернув голову, глянув на кошик, але не підвісся. З цього Андрій зробив висновок, що з Михайла рибалки не було і не буде.

— Де ж тебе вітри носили? — упоравшись з вудлищем, запитав Андрій.

— Щастя свого шукав, — холодно відповів Михайло.

— І, очевидно, не знайшов? — усміхаючись, запитав Андрій.

— Якби знайшов, то не повернувся б до цієї ковбані.

— Якої ковбані? — не зрозумів Андрій.

— До цієї зачуханої Кіндратівки, — із злістю мовив Михайло.

Він усердно відсовував від себе закаблуками пісок, чимсь був заклопотаний, щось мав на думці.

— Ти десь їздив, світа бачив, — казав Андрій, скося стежачи за Михайлом. — А тут все по-старому. Місимо глину, робимо цеглу. Тихе наше життя, наче оце вода в річці.

— Кіндратівка — це ковбаня, — повторив з притиском своє порівняння Михайло. — Рікою можна виплисти до моря. На простір! У всесвіт! А з ковбані нікуди не дістанешся. Обростеш мохом, закаляєшся болотом і ждатимеш, поки тебе чорти візьмуть. Тут місце тільки жабам та жабоподібним людям.

— І ти приїхав до цього кіндратівського акваріюму на екскурсію? — обережно кепкував Андрій. Розмова зацікавила його так, що він забув пантрувати поплавців.

— Гірше, Андрію, — зморщившись, мовив Михайло. — Я хочу перетворитися на жабу. Так, це правда! — запевняв він, ніби й сподівався, що Андрій не повірить його дивним намірам. — Це правда свята. Я уявляв себе акулою і поплив з Кіндратівки шукати свого океану. П'ять років плавав. Набув собі фах теслі і волочився з будівництва на будівництво. Скрізь бував — на Кавказі, звідти на Урал, потім на Далекий Схід. І куди не піткнешся — те саме. Бараки з блошицями, їдальні з нудкими юшками, прораби, наряди, норми, виконання й перевиконання, доганяння й перегоняння, а справжнього життя нема ніде. За час блукання душа моя вивітрилась і спорожніла. Мені вже здавалось, що я животію на світі тисячу років. І я зрозумів, що я не акула, і мені не треба океанів, а звичайнісенька жаба, що потребує тихої, спокійної ковбані. Прибоїв оце сюди місяць тому. З чим виїхав, з тим і повернувся. У кишнях віють вітри, віють буйні...

Михайло набрав жменю крем'янів, задумливо по одному кидав у воду.

Андрій перевіряв на гачках принаду і міркував, чим би допомогти невдасі, що так нещасливо кінчив свої мандри. Доведеться позичити йому грошей, та може й одержину якусь дати.

— І ось я знову в Кіндратівці, — стверджував незаперечний факт Михайло. — І хочу вкорінитися тут, в цьому глинястому ґрунті. Конкретніше — хочу одружитися.

— То чого ж! Шквар! Катай! — захоплюче вигукував Андрій, а сам думав, що дрібною позичкою не відбудешся, на весілля треба грошей багато.

— На те я хотів тебе бачити, — підсовуючись ближче до Андрія, казав Михайло. — Знайшов я підходящу дівчину, та їй голову морочить один парубок, у кохання з нею бавиться.

— А ти відбий, — із сміхом порадив Андрій.

— Не можу, — відповів Михайло. — Відбивати, не однаково, що красти або грабувати. Я беру тільки те, що мені дають. Отож я і прошу тебе, Андрію, віддай мені Настю по-доброму, відступися від неї, забудь про неї.

Від несподіванки Андрій зблід, очі його витріщились, він ледве спромігся запитати:

— Як це — віддай?.. Як це — відступись?..

— Дуже просто, — підсунувся Михайло ще ближче до розгубленого Андрія. — Ти зрозумів, що твоя плянета не в Кривозубів. Забудь туди дорогу і кінець. Я запевняю тебе, що Настя твоєю не буде. Та вона тобі й не до пари. Ти парубок, хоч куди, справжній бельведер. А Настя — тараня, облізле курча, каракатиця. Поживеш трохи з нею, і кинеш. Не витримаєш. . .

— То мені не до пари, а тобі саме якраз? — призириливо дивлячись на Михайла, мовив Андрій. Він уже оговтався, вуха йому почервоніли, сидів увесь напружившись, кожної миті міг плигнути на Михайла. А той ніби нічого й не помічав.

— Порівняв мене з собою! — казав Михайло спокійно, журливим тоном. — Подібна свиня на коня. Я ж — ніщо! Волоцюга. Жаба. Ні, гірше, мікроба безпритульна. А ти, Андрію, зваж ще й те, що ваше кохання однаково скінчиться нічим. Настя до тебе жити не піде, а тобі переходити до Насті чисте безглуздя. Її мати — п'яничка, пліткарка й скупівниця крадених речей. Чиїм вона насінням торгує — всі знають. Рано чи пізно, а до тюрми Митрівна вскочить, як щур до клітки. Ще й тебе за собою потягне.

— А тебе б не потягнула? — злісно питав Андрій.

— Мені скрізь однаково, хоч і в пекло згоден, — казав Михайло. — Запевняю тебе, що я беру Настю з розпуки і безнадійности, як кару собі за невміння жити. Тож прошу тебе ще раз, відступися від Насті, не завдавай собі зайвого клопоту.

Андрій зірвався на ноги розлючений, від обурення увесь тремтів.

— Падлюка ти! — хрипко вигукнув він. — Мерзотник! Геть з моїх очей! А ні, то я тебе. . .

Його очі шукали на березі каменя.

Михайло повільно підвівся, вибив із штанів порох і потім спокійно сказав:

— Я відкрив перед тобою душу і наміри. А ти, бачу, нехтуєш старими знайомими. Що ж, тепер слово за мною. Коли я прошу і мені відмовляють, то я сам беру. Бувай і допобачення!

Він підняв вудлище і спроквола пішов стежкою поміж лозами.

— Щасливої дороги! — крикнув йому вслід Андрій і дивлячись ще довго в той бік, де хиталося в повітрі понад лозами Михайлове вудлище.

Андрій пошкодував, що не затопив Михайлові в пику і не вкинув в воду. Хай би трохи поплавав, раз себе вважає за жабу. Босяцюга! Десь вештався п'ять років, повернувся голий, як бубон, дітись нікуди, то на Настю зазіхає, у неї бо хата є. Еге ж, так ото Настя і кинеться в його обійми!

Але нова думка викликала в Андрія голосний сміх. Як же він не міг здогадатися раніше. Це ж ясно, що Михайла підслано. Намовив його удати себе за суперника не хто інший, як Митрівна, щоб налякати Андрія утратою Насті і тим спонукати швидше одружитися. Хитра витівка, ніде правди діти.

Сонце вже підбилося під обідній пруг і пражило нестерпно, мабуть, перед дощем.

— Оце й накувала мені зозуля новину, — думав Андрій, змотуючи вудлища.

Повертався він до міста заспокоєний і в гарному настрої. Пішов просто до Насті. Митрівна вдень ніколи дома не сиділа. Йому кортіло про все, що відбулося на річці, розповісти своїй дівчині. Та, поміркувавши, вирішив стриматись. Лише, ніби між іншим, запитав Настю:

— А коли це тут був Михайло? — і глянув їй глибоко в очі.

— Михайло? Який це Михайло? — замислилась Настя. — Може якийсь з олійниці?

— Де він працює, я не знаю. Михайло Шпак, що з ним у школі вчився. Здоровило такий, забіяка.

— Я тут його ніколи не бачила, — широко мовила Настя, — І взагалі після школи я ніколи Шпака не зустрічала. Мабуть, десь виїхав. А чому ти про нього згадав?

Не чекаючи на відповідь, Настя знову взялася зіскрибати з лина луску.

— Розумієш, Настусю, я посварився з Михайлом Шпаком. І тепер можу сподіватися від нього прикращів. Він — людина підступна і мстива. Не було б дивним, як би він удав, що закохався в тебе, почав би, чогось доброго, залицятися, щоб пустити в цю хату чорного kota.

— Щоб між нас перебіг? — зраділо засміялась Настя. — О, ні, Андрійку, того не буде ніколи.

І кинувши в миску рибину, з роставленими брудними руками підбігла до Андрія і припала йому до грудей. Йі Андрій має ревності, отже кохає.

Виглядало, що все гаразд.

2. Акула в ковбані

Заспокоївся Андрій Середя передчасно. Він таки помилився в своїх припущеннях. Ніхто не підсилав до нього Михайла Шпака. Михайло діяв на власну руку, і в своїх, а не Митрівни, інтересах.

Інша справа, що надібав він Андрія на березі річки не за пляном, передчасно, тому й довелося вести розмову, відповідно не підготувавшись і наговорити деяких недоречностей, особливо про ту акулу, що уподобнював її з собою. Та й з жабами сталося не зовсім гаразд. Можна б вигадати щось дотепніше і більш переконливе. Але нехай! Загадку загадано. І того вже досить. Буде над чим Андрієві морочити свою голову. Не подобався лише Михайлові самий тон розмови. Побоявався, щоб у Андрія не склалося враження, ніби Михайло хотів розжалити його і щоб Андрій зробив ласку, відмовившись від Насті.

За свою можливу хибу Михайло обсилав себе деякими лайками, іноді складеними з чужих слів, що па-

м'ятав їх багацько і любив вставляти в розмову, де треба і не треба, за своєю вподобою.

А чи треба взагалі було розмовляти з Андрієм на цю вразливу тему? Михайло вважав, що треба. Кажуть, ніби в тихому болоті чорти водяться. Андрій — цяцінка-хлопчик, але ж і горобці, буває, сердяться. З несподіванки міг би наробити гармидеру. А перехід дівчини з рук до рук повинен відбутися тихо і спокійно, один покинув, другий підняв. Так принаймні має здаватися людям.

Дійшов Михайло до думки одружитися з Настею Кривозубовою зовсім недавно, тиждень тому, побачивши її на вулиці поруч з Андрієм. Михайлові вистачило двох днів, щоб зібрати потрібні відомості про наречених, від задоволення він ляснув пальцями і сказав:

— Настя належатиме мені. Я забираю її з усім реманентом — з хатою і мамунею. І то не менш, як на два роки.

За два роки він сподівався свій простий, а в той же час і складний плян, здійснити. Йому треба вступити до партії. Якби не виїздив з Кіндратівки, то дістав би партійний квиток на перше своє бажання. Адже більш пролетарське, як у нього, походження тяжко й уявити. Мати померла, як ще малим був, а може — й наклала на себе руку, бо завжди п'яний батько катував її нещадно. Пізніше й батька забрали до божевільні, вивезли чи то до Маріюполя, чи то до Харкова. Зостав Михайло, як той будяк, без нічийого догляду. Добрі люди з хати не виганяли, а харчувався в школі, бо там весело, не холодно і не голодно.

Але книжки читати Михайло любив, особливо пригодницькі, про подорожі, описи далеких країн, і він уявляв світ чарівної краси, благоденства і безтурботності, світ простору, гір, лісів, неозорих морів і океанів.

І по закінченні семирічки, за перші ж зароблені на цегельні гроші двадцятилітнім юнаком вирушив у подорож. П'ять років провів у мандрах і переконався, що світ, хоч і справді гарний, та не для всіх, а для тих тільки, хто має гроші. А щоб мати гроші, треба мати гар-

ну посаду, а щоб мати гарну посаду, треба бути власником партійного квитка, того талісману, що перетворює мрії в дійсність. Скільки б не поставив на будівництвах риштовань, скільки б не гехкав сокирою, однаково нічого не зміниться, перебиватимешся від платні до платні, а кінчитися або пиятикою, або тюрмою за злочин. У Михайла інколи закрадалась небезпечна думка пограбувати касира, що привозить гроші на будівництво, чи у великому магазині обчистити касу. Але дорога злочинця його не приваблювала. Він хотів легально користатись земними благами, що до них можна підступити з партійним квитком. І Михайло його набуде. А тоді вже знатиме, на яку стати. Покищо ж усі зусилля — на одержання чарівної червоної книжечки.

З цією метою Михайло і повернувся до Кіндратівки; влаштувався на одній з цегельнь столяром, ремонтував форми, а примістили його спати в гуртожитку з обов'язковими блошицями, смородом і брудом. Побутові незручності треба терпіти довгенько, але шкурка вичинки варта, принаймні, він бачив, чого домагається, як бачив у майбутньому і кінець своїм терпінням.

Щасливі ідеї, говориться, виникають несподівано. Чому Андрій Середа має одружитися з Настею, а не Михайло? Пощо годувати собою блошиць, як можна спати у власному чистому ліжку, у власній хаті? Митрівну доведеться спровадити до тюрми або спроторизувати — влаштувати до контори прибиральницею абощо. Комуністові не личить мати тещу-перекупку. Настю відгодує Михайло, щоб не торохкотіла кістками, і на перший випадок буде можливою. А в подальшому самі обставини покажуть, що з нею робити. Андрія треба одружити з якоюсь іншою дівчиною, а якщо буде дуже комизитись, то запроторити його на північ.

Усе добре обміркувавши, Михайло почав активно діяти.

Одного, досить таки гарячого, дня Митрівна сиділа на розі центральної вулиці міста, під стіною їдальні Донхарчпрому й посоловілі очі вп'ялила у свій кіш з насінням. Більше дивитися нікуди. Вулиця порожня.

Надійшло те безчасся, коли хатні господині, відбазарювавши і набігавшись по крамницях, дома варили борщі, а робітники допрацьовували останню годину дня. Ранішня торгівля кінчилась, пополуднева ще не почалась і Митрівна, розімлівши на осонні, куняла, а щоб хоч трохи очунятись, припадала спраглими устами до пляшки з теплою водою. Висидіти день біля коша ввійшло Митрівні в обов'язок і вона виконувала його стоїчно.

Уже перегукнулися на цегельнях гудки, показалися і перші робітники, що тягнули забруднені глиною ноги до своїх домівок. Саме коли Митрівна витирала хусткою огрядне, почервоніле, з бородавкою на м'якому закопиленому носі, спітніле обличчя, до коша підійшов робітник, на рідкість не в глині — його штани і черевики були притрушені тирсою.

— Чи дозволите, тітонько, покуштувати ваше насіння, яке воно на смак? — запитав той робітник з такою ввічливістю, що Митрівна зацікавилась подивитися на покупця уважніше і підвела очі. Перед нею стояла поставна молода людина, левно нова в Кіндратівці, бо сталих мешканців міста вона знала всіх, принаймні на вигляд.

— У мене не насіння, а горіхи, — за професійною звичкою хвалила Митрівна свій крам. — Прошу, покуштуйте!

Покупець повільно нахилився, взяв у пучку кілька насіннин, укинув у рот, розлуцив їх, зосереджено і повільно розжував зернятка і поплямкавши губами, зробив висновок:

— Це не насіння, тітонько, а нектар, — говорив він улесливо, — це райський нектар. Насипайте, мені, Митрівно, повні кишені.

Можна б подумати, що після таких похвал покупець забере півкоша насіння. Але кишень він мав тільки дві, та й то в одній виявилась дірка. Одначе цей конфуз не принизив його в очах Митрівни, покупець їй сподобався.

— Так, тітонько, — мовив він, лузгаючи насіння. — Я пів світа об'їхав, їв башмалу, урюк, мускат, кизіль,

горіхи, що ростуть на дереві, горіхи земляні, а нічого кращого за соняшникові зернята не знайшов, особливо, як вони так гарно підсмажені, як ваші.

— А чого ви півсвіта об'їздили, дозвольте вас запитати? — з жіночою цікавістю дізнавалась Митрівна.
— Мабуть, службу таку мали?

— Ні, тітонько, — прицмокуючи губами, уквітчаними лушпинням, мовив покупець. — Це глибока психологія й експеримент. Перед тим, як одружитися, я вирішив побачити світа, які є люди і природа, що є гарного і поганого.

— І вже одружилися? — поквапилась запитати Митрівна.

— Не встиг ще. Недавно тільки скінчив порожування. Але одружусь обов'язково, аби наглядів собі дівчину з відповідним характером. Характер жінки, Митрівно, це альфа і омега, характер — найдорожчий скарб.

— Еге ж, ваша правда, — погоджувалась Митрівна, та згадавши, що їй, як матері своєї на виданні дочки, не личить з чужим молодим чоловіком, який шукає дівчини, обговорювати дразливі питання, тому й змінила розмову.

— І щось гарного бачили на світі? Чи скрізь однаково?

— О, тітонько! Як же так однаково! — казав покупець, ні на мить не зупиняючись лузгати насіння, його щелепи працювали безупинно, як жорна. — Однаково ніде не буває. Візьміть для прикладу цю Кіндратівку. Невеличке місто, але й тут багато різноманітності. Над річкою цегельні та глина руда і люди там самі роблять. Середина міста, куди не подивись — як не установа, то крамниця, службовики ходять з портфелями, а собаки й не побачиш. Зате околиці в садках і солов'ї співають, а собак — не розминешся. А світ значно більший від Кіндратівки. І чого тільки в ньому не побачиш! Якщо в вас не заважатиму, то дозвольте мені присісти біля вас, он на цю цеглину і я дещо розповім докладніше.

Митрівна не лише дозволила, але й застелила цег-

лину хусткою, проявляючи до молодії вихованої людини виїняткову пошану.

Покупець примостився, кинув у рот пачку насіння і сказав:

— Для нашого ближчого знайомства хочу вам, Митрівно, відрекомендуватися. Я вас знаю, а ви мене забули, бо за п'ять років дуже змінився. Моє прізвище Шпак, Михайло Шпак, син усім недоброю славою відомого Кузьми Шпака.

— Шпак? Михайло Шпак? — пильно вдивляючись у парубка, мовила Митрівна: — Боже! Як же я не пізнала! Мати! Оленка! Вилитий в Оленку, царство їй небесне. Як дві краплі води.

І Митрівна приклала до зволожених очей хустку.

І тоді тільки між ними розпочалась справжня розмова. Було про що їм поговорити. Сиділи, поки й не смеркло, а наговоритись не могли. Коли вже головна вулиця обезлюдніла, згадали, що треба йти додому. Михайло доніс кіш з недопроданим насінням до самої хати, подякував Митрівні за миле товариство, висловив кілька компліментів, пообіцяв при нагоді ще до неї завітати, і на тому розпрощався.

Митрівна залишилась своїм новим знайомим зачарована.

— Які є гарні молоді люди, — думала вона про Михайла Шпака, мимоволі порівнюючи його з майбутнім зятем, Андрієм, і порівняння виходило не на його користь. Андрія вона недолюблювала за те, що він байдужий до неї, не проявляє належної теї пошани і поваги, не поговорить ніколи, прийде до хати, то ніби ласку робить. Якби її сирітка не вродилась ніжненькою — Настю вона вважала за ніжну сирітку — то мурмила б того й до порогу не допустила. Але що ж зробиш, треба терпіти. . .

Складалось і в Михайла гарне враження про Митрівну. Таку бабу налігати буде не тяжко, облутає її Михайло по ногах і руках.

За кілька день після знайомства він знову сидів біля Митрівни і знову точилась гутірка до смерку. А відтоді вже зустрічалися вони, як друзі, розпитуючи одне

одного навіть про такі подробиці, як кому спалося і що снилося. Митрівна вірила у віщі сні і залюбки дошукувалась їхнього значення. Михайло проявляв у розтлумачуванні снів неабиякі здібності.

Митрівна здогадувалась, чого до неї уचाщав Михайло Кузьмич. Звичайно, його не насіння смажене приваблювало і не теревені її, а дочка. Закохався в Настю. Не спроста ж він то скаржиться на свою самотність, то висловлює погляди на родинне життя, практичні, здорові погляди. Ох, те кохання, до чого воно людину не доведе! Митрівна не мала б нічого проти, щоб Михайло позалицявся до Насті. Може б Андрій, учувши суперника, поквапився б з одруженням. Вона запрошувала Михайла до себе в гості, але він відмовлявся, обіцяв відвідати іншим разом, либонь соромився. Які ж смішні закохані люди! Щоб надати йому сміливости, Митрівна скаржилась на Андрія, казала, що відволіканням шлюбу він томить дівчину, сушить її, розхитує їй нерви, та й взагалі невідомо, чим воно все кінчиться.

Михайло чемно вислухував балакучу жінку, але мовчав.

Якось Митрівна похвалилась, що її молодята на наступну неділю збираються поїхати до Слов'янська, погуляти там на курорті. Михайло вирішив, що час підходити до мети ближче. В неділю рано здаля стежив за Митрівниною хатою і коли побачив, що Андрій з Настею подались у напрямку залізничної станції, увійшов в подвір'я й постукав у вікно. Митрівна від несподіванки зраділо звела руки і метнулась до дверей.

— Пробачте, що несвоечасно, — вибачився Михайло, переступивши поріг.

Митрівна хутко застелила стіл свіжим обрусом, заторохтіла тарілками, а Михайло, попросивши дозволу, пройшовся по кімнатах. З кожного куточка і від кожної речі віяло охайністю, затишком, жіночою дбайливістю, тут є те, чого прагне потріпана його душа. А до того ж і простір! Одна велика кімната і три менших. Покищо Митрівну доведеться примістити в сумежній із кухнею, що служить тепер за комору, Настя перейде

в материну, а собі уподобав Настину, з вікнами на вулицю.

Кінчивши внутрішні оглядини, Михайло вийшов на двір. Жодна дрібничка не випала з-під його уваги. Пошкрябав нігтем дошки дверей, торгав віконниці, перевіряв паркан, заглянув у повітку, задуманий, постояв біля воріт. Досвідчене око теслі знаходило недоліки, Михайло докірливо хитав головою.

Митрівна нашвидкуруч приготувала стіл, за який не посоромилася б посадовити і найлютішого свого ворога, не побоялася б осуду. Попросивши Михайла до першої чарки і хильнувши сама, Митрівна запитала:

— То як вам сподобалась моя хата?

— Гарна хата, — закусуючи, похвалив Михайло. — Як дзвін. Вистоїть для вас, дітей ваших, онуків і правнуків. Але не в докір будь сказано, занедбана. На двох віконницях петлі попсулися, паркан розсипається, лата відстала, дванадцять черепичин розколені. Нема господаря. . .

— Нема господаря, — вслід за Михайлом повторила Митрівна, зідхнувши, і вже хотіла прикласти хустку до очей, та роздумала. — Нема, та чи й буде? Той Андрій такий недбалий, такий байдужий, такий собі, що Боже мій, милосердний, — не находила вона і слів потрібних на осуд свого майбутнього зятя і засмучена налила в чарки настойки.

Михайло хотів зхитрувати, не допити всієї горілки, щоб вести розмову на свіжу голову, але Митрівна стежила за ним. Довелось допити чарку до дна. Настойка нагадувала товчене скло, змішане з тертим перцем. У горлі й шлунку Михайлові шкребло залізними шітками.

— Мені, Митрівно, в якійсь мірі дивно слухати все, — гасючи в собі пожежу квашеними огірками, мовив Михайло. — Жінка ви розумна і практична, а в справі одруження своєї доньки, поплили за течією.

— Дорогенький мій, Михайле Кузьмичу, — віддихавшись від настойки, що забила була Митрівні дух, казала вона. — Я все бачу, а нічого не вдію. Не я ж бо заміж виходжу, а Настя. Та й Настя невинна, бо вона

закохана. А хто кохає, той робить не те, що треба робити.

— Нонсенс, Митрівно, тисячу раз нонсенс, — піднесено вигукнув Михайло. — Я теж закоханий, як то-реадор, а дурниць не роблю. Я не бігаю слідком за Настею, не благаю її, щоб покинула Андрія і побралась зі мною. Я дотримуюсь такої думки, що в першу чергу долю дітей своїх повинні вирішувати батьки. На те вони і мають розум, і досвід. А діти, особливо на відланні, керуються лише почуттям. Почуття ж це такий коник, що на ньому далеко не заїдеш. Тому тепер і розлучень багато. Жили — не жили, а дивись, уже й розбіглися. Оце ж, Митрівно, я й пришов до вас, як до рідної, і за порадою, і за допомогою. Прошу вас дуже, прошу вас уклінно, як матір мудру і розсудливу, зробіть так, щоб ми з Настею побралися. Жити не можу без Насті, не можу, не можу, Митрівно...

Михайло промовив так чуло, що навіть потер кулаками очі, ледве стримав у собі ридання. Митрівна хоч і сподівалась почути щось подібне, але тепер видивилась на нього помутнілим поглядом, їй паморочилась голова.

— Де ви раніш були, Михайле Кузьмичу, — з жалем, ледве чутно мовила вона, затуливши обличчя хусткою. — Тепер пізно, дуже пізно, Михайле Кузьмичу...

— Тепер саме якраз! — ляснув долонею об стіл Михайло. — Андрій вашої Насті не візьме. Вона йому не потрібна. Побавиться ще якийсь час, та й кине. Що ж з того, що платитиме аліменти. Гроші — грішми, а життя зіпсуйте, бо з дитиною Настя пропаща. Загіне дівчина, а провина впаде на вас. Носитимете гріх у душі своїй до самої смерті. Схаменіться, Митрівно, ще не пізно, подайте мені руку і давайте спільно рятувати вашу дитину, а мою любов дівчину.

Замість подати Михайлові руку, Митрівна голосно заплакала. Вона переконалась, що Настя загине і не знала, як допомогти їй.

— Золотенький мій, Михайле Кузьмичу, — хлипаючи, тужно виспівувала вона, — ви ж такий добрий,

ви ж такий сердешний, зробіть, будь ласка, щоб вони побралися...

— Я вам кажу — стрижене, а ви мені — кошене, — сердито мовив Михайло. Якщо бажаєте своїй дочці щастя, то не рюмсайте, а давайте справу обмірковуємо спільно. Ось випийте на заспокоєння нервів.

Митрівна випила і їй полегшало. Михайло випив і йому погіршало. Жінчина впертість виснажувала його терпець.

— Хіба ж я не хотіла б мати вас, Михайле Кузьмичу, за зятя? — сумно питала Митрівна. — Я дуже б хотіла. Але ж Настя мене однаково не послухається.

— Послухається, Митрівно, — напосідав Михайло. — Треба лише довести їй, що вона помиляється. Її щастя не там, де Андрій, а там, де ви і я. Житимемо гуртом, Митрівно, як одна душа, тихо, мирно і лагідно. Ми доведемо з вами, Митрівно. Аби захотіли. Ви ж — мати. Настя вас любить. І полюбить мене. Тільки обережненько треба поводитись, Митрівно. Крапелька за крапелькою пускати Насті правду в очі і вона прозріє.

Багато вони випили настойки, багато говорили, а ні до чого певного не дійшли. Митрівна була впевнена, майже впевнена, що її молодята на курорті таки домовляться про день шлюбу і хай собі беруться та й живуть. Інша справа, якби не домовились. Тоді б Митрівна подумала, на яку стати. Тоді б вона могла радити Насті звернути увагу на Михайла Кузьмича. Але тільки порадити. Все інше залежатиме від нього. Зуміє привабити до себе дівчину, то буде його, а не зуміє, то хай не гнівається.

Михайло сподівався від Митрівни більшої до себе прихильності і хоч не остаточної, а все ж певнішої відповіді. Та поміркувавши, вирішив, що від старої вимагати більшого не доводиться. Він не вірив у швидке одруження Андрія з Настею. Завтра Митрівна переконується, що у наречених змін ніяких не сталося. А тоді можна ще трішки полоскотати їй нерви. Як не крутила б, як не вертіла б, а незабаром Андрія вона таки нажене.

На тому Михайло віддав Митрівні надобраніч. Уже

на вулиці, ще раз подивився на хату. Гарний будиночок, вартий заходів. Але тіснуватий. Акулі з кобликами в ньому не вжитись.

3. Сила природи

Кмітливі мешканці Слов'янська не тільки побудували на березі солоного озера курорт, щоб виганяти зі своїх кісток ревматизм, але й збагнули, що природні обставини курорту допомагають позбутися ще однієї хвороби, і то більш дошкулюючої.

Чесць такого важливого відкриття не належить чаклунам медицини, а простісенькому народові; ба, лікарі й дотепер докладно ще не дослідили, в яких органах тіла гніздиться та дивна хвороба. Самі ж хворі запевняють, що вона смокче їм серце, інші кажуть, що вона роз'їдає їм печінку, а ще інші вказують на таке конкретно неокреслене місце, як душа.

Знавці цієї недуги — знову ж таки не лікарі — дійшли до висновку, що природні обставини курорту не виліковують вражених недугою сердець, печінок і душ, а прискорюють процеси, що в тих органах відбуваються, як прискорює одужання, прикладена до чиряка, печена цибуля.

Скільки в тому правди, а скільки припущення — перевірити тяжко. Але факт залишається фактом, що кожного дня, особливо в неділі, спеціальний потяг щогодинно привозить з міста до курорту повнісенькі вагони пасажирів і висипає їх на стаційну платформу, мов горох із мірок. Не побачиш там нікого на милицях, нікого не виносять санітари на ношах, ні в кого не вкутані марлею або вовняними хустками руки.

Зате серед пасажирів, що виходять із вагонів, побачиш юнаків і юначок із замріяними очима і засмуктаними коханням серцями; побачиш мовчазні й насуплені подружжя з роз'ятреними сваркою печінками; побачиш самотню постать кандидата на самогубця, що не може зважитись накласти на себе руки; побачиш розтратника державних грошей, що чекає на ревізію; по-

бачиш задуману постать людини, що передчуває свій арешт, але не знає, коли і за що її заберуть; навіть побачиш дідуса й бабусю стареньких, яким би хотілося відчувти себе молодими...

Матінка-природа нікого не підводить, треба лише покійно довіритись їй, як сліпий довіряється на свого поводиря, і вона доведе тебе до бажаної мети, допоможе позбутися всіх скорбот і болячок, незалежно від того, де вони цупко угніздилися.

Звичайно, серед відвідувачів курорту переважна більшість була закоханих всілякого віку, обох статей і в різних стадіях своїх почуттів. Усі закохані, як слов'янці, так і ті, що мешкають за десятки кілометрів від того славного міста, вважають за свій обов'язок відвідати курорт хоч раз, як правовірний мусульманин -- Мекку, а побожний християнин -- Єрусалим. Хто із західних донбасівців не був на слов'янському курорті, про того безпомилково можна сказати, що він по-справжньому ніколи не кохав.

То хто ж здивується, побачивши Андрія Середу і його подругу, Настю Кривозубову, десь у тінявих алеях курорту або на березі озера. Наречені згайнували там цілісенький день, з ранку до глухої ночі. Який чудовий парк на курорті! Скільки тих дерев по-солдатському підстрижених і по-парубоцькому кучерявих! А скільки квітів на клюмбах! Скільки затишних куточків, де можна заховатися від небажаних підглядювань! Скільки там затінку, холодку і сутінку! Ніде так виразно себе не відчуєш, як у слов'янському парку, що ти не якась непомітна і нікому непотрібна комаха, а справжня людина, для якої Бог створив світ. І відчувши це, захочеться тобі говорити щось гарне, незвичне, щоб мова твоя була подібна на урочисту пісню. І Андрій говорив, бо не міг мовчати, а Настя слухала, бо не могла не слухати.

Водив парубок свою дівчину по всіх закутках парку, дихали, скільки хотіли, запашиим повітрям, сиділи на березі озера й дивилися на купальників, двічі пили в будках содову воду, слухали біля естради музику симфонічної оркестри.

Сонце підбилося до найвищого свого пругу, постояло на місці, замислившись, що ж робити далі, та й покотилося швиденько до обрію. Помітила Настя, що день минає, а вона навіть не натякнула Андрієві про пекучу й невідкладну справу, і настрої її раптом змінився. Андрій нічого не помічав, голос його безтурботний дзвенів весело й чисто.

— Ось стоїть сосна, — рухом руки, гідним артиста, показав він на дерево.

— Стоїть, — без особливого захоплення погодилась Настя.

— Стоїть сосна, може сто років, а може й двісті. Вершом своїм вона досягає неба, а могутнє коріння її п'є джерельну воду в глибоких верствах землі. Що пережила і що перебачила ця сосна! Як би вона могла розповісти все те нам, то стояли б ми під цим деревом і все слухали б і слухали до самої старости. . .

Насті не вірилось, що сосна вплирається в небо, не вірилось, що під коріннями є якісь джерела, а стояти тут, витріщивши очі, до старости, її аніскільки не спокушало.

— І ніколи б не одружилися, — скрушно зідхнувши, сказала дівчина.

Андрій не почув її слів, повів дівчину до галявини, зарослої блідою папороттю.

— Чи знаєш, моя люба Настусю, що це за рослина? — запитав він патетично.

Настя знову зідхнула і нічого не сказала.

— Ні, ти не знаєш, Настусю, цієї рослини. Це папороть. Справжня папороть, що приносить щастя тому, хто побачить її квіти. Може нам, Настусю, доля призначила зірвати вогненну квітку? Давай, пошукаємо, Настусю!

І Андрій, із вправною обережністю городника, двома руками розгорнув широке листя куша. Але довелось із жалем переконатись, що доля чомусь квітів папороті не приготувала. Тоді Андрій запропонував дівчині відвідати ще і старезного дуба з цілющою корою.

Настя нікуди вже йти не могла, підломлювались но-

ги. Наречені посідали на землю, густо всіяну глицею і старанно взялися за пиріжки, що їх носила в валізці Настя. Поетичний настрій не покинув Андрія і за їжею.

— От ми одружимося, Настусю, — мовив він, — і діждемося собі донечки...

Від цих слів Насті відразу полегшало на душі. Нарешті хоч тепер Андрій заговорив до діла. Але не сподобалось дівчині, що вона матиме донечку. Нащо? Щоб до двадцяти двох років потерпати, чекаючи на якогось парубка? Та ще добре, як тій донечці трапиться хтось подібний на Андрія. А як ніхто не трапиться? Ні, Настя на дочку не погодиться. Вона хоче мати сина, одного, двох, хай скільки завгодно, аби були хлопці.

— У нас буде син, — рішуче сказала дівчина.

— Я хочу мати донечку, голубочку, — тим же мрійливим голосом мовив Андрій. — Донечку у блакитній суконці і з рожевою стрічкою в шовковому волоссі.

Він уже давно мріяв про сина, а казав про дочку, щоб зробити Насті приємність. Йому не вірилось, щоб котрась жінка не хотіла дівчини.

— Тільки син! — на своє наполягала Настя.

— А як буде дочка? — не без лукавства спитав Андрій.

— То й живи зі своєю дочкою, — надривно вигукнула Настя. — Живи хоч із верблюдом, а мене не муч. Зірви собі донечку на вербі. Їх там цього року рясно вродило. Донечку йому треба, а одружитися не хоче. З таким кавалером болячки не набудеш, не то дітей. Годі, Андрію! — щосили ударила дівчина кулаком по своєму коліну. — Або ми негайно беремо шлюб, або... або...

Довести до кінця мову Настя не спромоглась — завадили сльози. Плакала вона по-дитячому, з рюмсанням і голосінням.

Андрій сторопів. Він погоджувався на все — на негайний шлюб, на сина, погоджувався жити в тещиній хаті, аби заспокоїлась Настя.

На такі благання зглянулися б і мовчазні дерева бо-

ру, тож не дивно, що дівчина, стримуючи хлипання, запитала:

— А ти не дуриш мене?

— Чи я тебе коли дунив! — запально вимовив Андрій. — Моє слово тверде, як камінь.

Спала журба з серця дівчині, вона замовкла.

— Хіба ж так можна, Настусю, — легенько докоряв Андрій свій наречений, що вже причепурилась і горнула до його плеча. — Чи я собі ворог? Чи я тобі ворог? Я ж тобі тисячу разів казав, що хто спішить, той людей смішить. Куди нам квапитись? Тобі не хочеться жити з моїми батьками, а я не можу жити з твоєю матір'ю. . .

— То ти не хочеш? — сахнулась Настя від Андрія, і в її очах загорілися мстиві вогники. Тож знай!

Вона повкидала до валізки пирожки, що їх ще не встигли доїсти, схопилась рвучко на ноги і пішла, куди очі дивляться. Андрій поспішав за нею, намагавсь уговтати обурену дівчину.

Настя уперто мовчала.

День угасав. Сонце, за далекими горами, знайшло собі затишну ущелину і вклалося на спочинок, а в парку вже сяли його тимчасові заступники — електричні лампи. Люди, ніби зрадивши, що позбулися такого всевидючого свідка, як сонце, ще більш повеселішали, скрізь чувся гамір, сміх, вереск і спів, а з естради музика заохочувала гуляльників до нових пустощів.

Рівно опівночі гуляння в парку кінчилося. Повільно посунулись до потягу закохані пари з заспокоєними серцями — вони незабаром візьмуть шлюб; балакаючи повертались додому розсварені подружжя — вони помирились; майбутній самогубець відмовився від своїх жажливих намірів; розтратник заспокоїв себе думкою, що злочину його не викриють; людина, що очікувала арешту, вирішила здатись на волю Божу, і якось воно буде; дідусь вів свою бабусю, підкрутивши сиві вуса, а помолоділа бабуса слинила кінчик пальця і непомітно проводила ним по своїх колись таких гарних бровах. . .

Велику силу має природа, особливо в умовах

слов'янського курорту. Людину вона перетворює до невпізнаности, зцілює душу й тіло, змінює і думки її.

Але не завжди. Принаймні природа нічого не допомогла Насті спонукати Андрія до одруження. Непевність, якою була, такою і залишилась. Повертались наречені до своєї Кіндратівки в такому настрої, ніби під час купання у них покрадено одержу. Настя, зібгавшись навіть, ховалася за сторчма поставлену на коліні валізу. Бідна дівчина не знала, що дома вона зазнає ще більших прикрощів.

Андрій думає, що Настя з утоми куняє, то й шепотів їй на вухо щось подібне на казку про їхнє спільне променисте майбутнє життя. Та дівчину казки не цікавили. . .

4. Вимушений герць

Коли самотня людина знечев'я перед заходом сонця блукає десь по луках і чує, що навколо неї гудуть хрущі, скрегоцуть коники, брешуть запізнiлi бджоли, сюрчать цвіркуни, рохкають жаби, усе невидиме створіння нагадує про своє існування — тоді людина впадає в меланхолію, думає про щось абстрактне, високе і незбагненне розумом. Тоді людина мріє, снить на яві, вона зачарована, її нема на землі, як нема і самої землі; все перетворюється на рожеву уяву, повну благоденства. Щасливий той, хто може таким себе почувати.

Але тричі нещасний той, хто сидить на вулиці біля коша з насінням і від думок йому гуде в голові оркестра, складена з усіх створінь, включно з хрущами, кониками, бджолами, цвіркунами і жабами.

Митрівні здавалося, що вона втрачає тямку, бо ніяк не могла вирішити, як їй бути, як поводитися. Ще ввечорі пекла Насті пиріжки, готувала наїдки, споряджала дочку на курортну прогулянку, сподіваючись, що після поїздки наречених треба буде справляти весілля.

Як би не ставилась Митрівна до свого майбутнього зятя, та хіба вередує голодний сухарем, коли не має хліба? Михайло Кузьмич у рахубу не входив — він був

пасажиром, що причвалав на станцію, коли на вікні ка-
си вже висіла табличка з надписом: Квитки випродано.
Запізненому пасажирсві нічого не залишається, як по-
махати хусткою вслід останньому з червоним світлом
вагонові.

Але своїми ранішніми відвідинами і пропозицією
усунути Андрія, а взяти в зяті його, Михайла Кузьмича,
він довів Митрівну до нервового потрясіння. Що вона
має робити? Звичайно, якщо Настя повернеться з ку-
рорту і скаже, що справу поладовлено, то значить уже
пізно, потяг пішов уперед, і Михайло Кузьмич може
махати хусткою. А як потяг і далі стоятиме на запасній
колії, і Андрій продовжуватиме марудити Насті голо-
ву порожніми обіцянками-цяцянками? Вихід один —
Андрія треба нагнати.

Легко сказати — нагнати, а тяжко здійснити, знаю-
чи, що Настя захоплена Андрієм до краю і на зміну на-
реченого не погодиться. Саме це й хвилювало Митрів-
ну, тому і грала їй в голові оркестра, складена з диво-
вижних музикантів.

Якось відбувши свій торговий обов'язок, Митрів-
на повернулась додому і зразу ж взялася лікуватись.
Вона мала лік власного виробу і за власною рецептою,
що допомагав від усіх хворіб — горілка, настояна на
цілющих травах, як деревій, полин, звіробой, зубрівка,
м'ята, чебрець та на деяких коріннях, що їх призначен-
ня, крім Митрівни, мабуть, невідоме нікому.

Пила лік свій Митрівна спроквола, з таким розра-
хунком, щоб вистачило його до доччиного приїзду. За
кожною чаркою легшало їй у голові, веселішало на сер-
ці, набиралась впевнености, що вона з Настею порозу-
міється.

Настя прийшла пополудні, посіріла, з позапада-
ними лицями і загостреним носом. Мати зразу побачи-
ла, що дівчина не в настрої. Настя не скидала з себе
одежі, а рвучко здирала, від блюзки відскочив гудзик
і, заторохкотівши, покотився під ліжку, черевики один
за одним полетіли в кутки хати...

— То що всно? — обережненько, ніби й несміливо
запитала Митрівна.

— Нічого, — явно не бажаючи вдаватися в балачки, видушила з себе відповідь Настя.

— Я так і знала, моя голубонько, — з жалем говорила Митрівна. — Та що від нього можна й сподіватися, як воно ні риба, ні м'ясо. Бовдур якийсь на ногах. Ех, доню, доню, яка ти необачна, трохи не зіпсула собі життя...

Настя схилювшись над залізним тазом, умивалася холодною водою.

Митрівна відчувала, що ліки їй допомогли, бо вела мову так спокійно, ніби ніякої гризоти не мала. Вона скаржилась на жіночу долю, на те, що кожен хоче з тобою побавитись, мов із лялькою, а потім кине і забуде навіть, як тебе звали. Мало, дуже мало, є чоловіків, що по-справжньому можуть цінити й шанувати жінку. Але є...

Митрівна вперлась ліктями в стіл, а на долоні поклала м'яке підборіддя.

— Знаю я одного молодого чоловіка, Настусю, що ж то за людина, що за людина... — і Митрівна, прижмуривши очі, млісно зіхнула. — І розумний він, і хазяйновитий, а що вже красивий, то твій Андрій, порівнюючи з ним, лопух, або і взагалі ніщо.

Настя не слухала і хотіла була йти до своєї кімнати, але мати її затримала.

— А ти не поспішай. Доню, послухай трохи мене.

— Ви, бачу, мамо, випили щось, то будете балакати до ранку.

— Хоч і до ранку, та до діла, моя голубко, — лагідно говорила Митрівна, — хочу доказати про того молодого чоловіка.

— А нащо він мені здався?

— Ніколи не хештуй, донечко, чоловіками. — повчально говорила Митрівна. — Особливо тими, що тебе кохають.

— Мене кохають? — здивувалась Настя. Їй здавалось, що її ніхто не кохатиме, крім Андрія, бо вона вже майже замужем і повинна належати тільки йому. Та хто ж наслідиться зазіхати на чужу жінку?

— Кохає, Настусю, та ще як кохає! Він готовий молитися на тебе, він цілує сліди ніжок твоїх.

— Певно хворий на-голову, — зробила висновок дівчина.

— Отут ти й помилилася, моя пташечко. Розуму в нього на десятьох вистачить. І я тобі раджу, Настусю, придивися до Михайла Кузьмича. Ти його полюбиш не менше, як і він тебе. Розумієш куріпочко, куди воно хилиться?

І Митрівна багатозначно захихотіла.

Настя згадала: колись попереджував її Андрій, що Михайло Шпак може вдавати себе за закоханого, щоб попсути нареченим їхні відносини і тим за щось помститися на Андрієві. Запитала матір, яке у того красуня, Михайла Кузьмича, прізвище.

— Прізвища у людей різні бувають, — обережно підготовляла дочку Митрівна, боючись, що Михайлове прізвище може їй не сподобатись. — Я знала такого чоловіка, що його кликали Передериматнею, знала Стервака, знала Убийбатька, а у Михайла Кузьмича прізвище співучої пташки, Шпаком він називається.

— Мені все ясно, — виструнчилась Настя. — Ні про яких Шпаків я слухати не хочу.

— А про кого ж ти б слухала? — втрачаючи терпець, мовила Митрівна. — Може, про отого кожана вухатого?

— Прошу, мамо, не ображати Андрія, — суворо заявила Настя. — Він мій наречений.

— А я прошу не ображати Михайла Кузьмича, бо він буде моїм зятем, — вимогливо проказала Митрівна.

— А я й не знала, мамо, що ви ще одну дочку маєте, — глузливо засміялась Настя.

Митрівна розсердилась. Хотіла підвестися, щоб зручніше було відчитувати Насті, але ноги задубіли, не слухались, і тіло м'яко впало на стілець.

— Насте! — погрожуючи пальцем, казала вона. — Попереджую тебе! Раз і назавжди! Викинь із голови пришилепкуватого Андрія. Иди заміж за Михайла Кузьмича!

— Як ви полюбили того Шпака, то й виходьте за нього. А мені він потрібний, як прищ на носі.

— То в тебе вистачає сорому казати мені такі дурниці? — все більше розпалюючись, репетувала Митрівна. — Я знаю, що з тобою робити, і ти мене не повчай.

— І я знаю, що з собою робити, — відповіла Настя, з іронічною усмішкою на устах. — І ви мене не повчайте.

— То я мати тобі, чи не мати? — вигукнула обурена Митрівна.

— Вам краще знати.

— Еге ж, мені краще знати, — злісно мовила Митрівна. — Так ото послухай, що я скажу. Якщо, не дай, Боже, я того бахура здібаю в хаті, то кочергою поперебиваю йому клешні, а як біля хати, то виллю з вікна на його голову відро окропу. Щоб його й ноги тут не було.

— Це ви про кого, мамо, про свого Михайла Кузьмича? — кепкувала Настя.

— Це про твого виродка вухатого, — скоромовкою торохкотіла Митрівна, — про шахрая, грабіжника, спокусника й перелесника, а ім'я його я й не хочу вимовляти, щоб не паскудити собі язика.

— Хай буде й так, — з легкістю, навіть весело, ніби зрадівши такій розв'язці, мовила Настя. — То й моєї ноги тут не побачите.

— Іди! Іди хоч зараз. А я візьму собі комірником Михайла Кузьмича. Він мені буде за сина. Іди, та коли повернешся, хотіла б я знати. І чи пустимо ми тебе до хати, ще невідомо. І з чим повернешся? З синочком, чи з донечкою?

— Тільки з синочком, мамо!

Втративши рештки терпцю, Митрівна схопила зі столу пляшку й хотіла пожбурити в дочку. Настя прожогом ускочила до своєї кімнати і захряснула двері. Пляшка в заляклій руці повисла в повітрі, Митрівна побачила, що там було ще досить зеленого ліку, налила півчарки і хапливо випила.

Обидві жінки не спали до самого ранку. Так гостро вони ще не розмовляли ніколи. Та це й не розмова,

це словесний герць, що трохи не перейшов на вжиття холодної зброї. Обидві учасниці двобою були вражені в найдошкульніші місця, зализували свої рани, а не почувались переможеними.

Настя завжди хотіла та й була покірною дочкою своєї матері. Але коли рідна мати робиться звідницею, то треба сказати: зась! Не дурно ж Андрій уперто затявся на своєму. Він передбачав, як воно б тут їм велося і чим би кінчилося.

Настя усвідомила, що до Андрія вона була несправедлива і почувалась тепер перед ним винуватою. Але завтра ввечорі, — та де завтра, сьогодні, бо вже незабаром почне світати — все буде полагоджено, вона перепросить Андрія, забере звідси свої статки і перейде жити до Середів. А Митрівна нехай тут пробуває з своїм Михайлом Кузьмичем.

Не менш ображена й обурена поведінкою дочки була і Митрівна. Двадцять два роки ходити біля дочки, мов біля квітки, доглядати її, пестити, гибіти задля неї на базарах та рогах вулиць і в дощ, і в непогоду, щоб на двадцять третьому році почути від неї те, що оце почула, щоб не рахувалась Настя з матірною волею, — ні, на такі речі Митрівна крізь пальці не подивиться, цього вона не подарує. Ще й вистачає у Насті нахабства залякувати рідну матір тим, ще втече з дому. Куди? До Середів? Хай спробують прийняти до себе утікачку, то тісно їм буде на цьому світі. Ой, тісно!

Навіть ні на хвилику не прилягши, Митрівна всю ніч опрацьовувала стратегічний плян, а як розвиднілось — вирушила в наступ. Їй конче треба було побачитись із всіма Середями, поки ще вони не порозходяться з дому.

**

У Середів день починався трохи не так, як завжди. Старий Середа належав до тієї категорії людей, що в усьому дотримуються порядку й акуратності.

Він був фельдфебелем у царській армії, залишився ним на все життя і в своїй родині. До всього можна звикнути і при звичаїтись, то ж не дивно, що весь се-

редівський рід, як на команду в військовій касарні, в певну хвилину схоплювався з ліжок, не запізнаючись і не випереджуючи один одного, сідав за стіл снідати, разом виходили з двору і тільки на вулиці розсипався в усі боки — батько до цегельні імени Челюскінців, син до цегельні імени Артема, мати в чергу до крамниці, а найменший член родини, щебетуха Ганнуса, нянчити в одного місцевого достойника дітей.

Дисципліна, впроваджена старим вояком у своїй родині, робила все середівське подвір'я таким тихим, що ніколи не чути звідти ні сварок, ні суперечок, ні навіть співу. Зразковою тишею пишався старий Середа, а багато кіндратівців заздрили йому.

Та цього фатального ранку ніби бурхливі хвилі повені підмили підвалини, і вежа дисципліни захиталася. Перше порушення порядку виявила сухенька, подібна на черницю, з пісним обличчям, господиня хати, Семівна. Уночі хтось випив молоко, залишене на ранок до чаю. Особисто імени винуватця не називалось, але під словом "хтось" розумівся Андрій.

Старий Середа нічого не сказав, багатозначно кахикнув і з усердям покрутив свого пухкого вуса.

Друге порушення викрилось зразу ж після першого — кудись зник Ганнусин черевик. Дівчинка з сльозами на очах облазила всі закутки по всіх кімнатах, але черевика знайти не могла.

Третім порушенням уведеного порядку було те, що Андрій не хотів вставати. Мати підходила до нього кілька разів, нагадувала, що час уже збиратися на роботу, а парубок, дивлячись на стелю, казав — зараз, зараз, — і не рухався.

Тоді вже втрутився сам батько.

— Я не піду на роботу, — мовив Андрій, — я хворий. Я дуже хворий. . .

Старий Середа приклав долоню до Андрійового чола, переконався, що хлопець має гарячку, і сказав:

— Однак вставай. Підеш до лікаря.

І раптом до хати, мов вихор, ввірвалася Митрівна, вона пашіла гнівом, очі метали блискавиці.

— Доброго ранку, — задкуючи, белькотіла наля-

кана Семенівна, а до неї з хижим виглядом підступала Митрівна.

— Доброго ранку, свашенько, — втиснувшись у куток між грубою і мисником, плямкотіла губами Семенівна.

— Свашенька? — гаркнула Митрівна. — Хай вам за сватів будуть такі лихі люди, як ви. А я жінщина порядна.

У дверях появився старий Середя, величностпокійний, упевнений себе, і запитав:

— В чому річ? Що трапилось?

— Ага, ось він головний гріхпроводник, — покинула Митрівна перелякану Семенівну і, поїдаючи поглядом старого Середу, підходила до нього дрібненькими кроками. — Ось, той, хто хату свою перетворив на злодійське кішло і кубло розпусти.

— За образу моєї чести ви, громадянко, будете відповідати перед судом, — офіційно попередив Митрівну старий Середя.

— А перед ким ти будеш відповідати, старий волоцюго, за те, що важиш на моє життя і хочеш загарбати мою хату? Хто намовляє мою дочку бути спільником у душогубстві? Хто Настю облутує тенетами удаваного кохання? Ти, злодіяко, і твій підступний синок!

Хоч який не був старий Середя досвідчений у різних халелах і завжди сприймав їх спокійно, та цього разу збентежився.

До старого Середи підійшов молодий Середя, обкутаний ковдрою, з голими волохатими ногами.

— Ось і яблучко підкотилося під яблунку, — показала Митрівна на парубка пальцем так рвучко, ніби хотіла видовбати йому око. — Ось він, той перелесник і злодій.

— Що ти наробив, Андрію? — насупивши брови, більше поглядом, ніж словами питав старий Середя.

— Я нічого не наробив, — упевнено відповів молодий Середя.

— Ха-ха-ха! Він нічого не наробив, — злісно засміялася Митрівна.

— Ти наробив, Андрію! — казав старий Середа.

— Я нічого не знаю.

— А це? — кивнув головою старий Середа вбік Митрівні. — Це що за драма?

— Бо Митрівна п'яна, — пояснив молодий Середа. — Чуєте, як від неї горілкою тхне...

— Від мене пахне не горілкою, а ліками, — репетувала Митрівна. — А від вас усіх тхне злодіями і душогубами.

Тоді старий Середа підійшов щільно до Митрівни, взяв її за плечі, повернув обличчям до дверей і мовчки випхав надвір.

Митрівна не противилась, але скільки встигла, викрикувала погрози, обіцяла всіх або потруїти, або спекти в підпаленій хаті, мов бараболю в духовці, хай лише Настя переступить їхній поріг.

— Не турбуйтеся, громадянко, не переступить, — обіцяв старий Середа. — А вас вивести на вулицю, чи самі зволите вийти?

Митрівна воліла вийти з двору без супроводжувача.

Вирядивши ранішню гостю, старий Середа сказав синові:

— На цьому кінець. Ніяких Настів і Митрівнів щоб тут більше не було. Полагоджуй свої любовні справи де завгодно і з ким завгодно, а нас не вплутуй. Щоб на осьму був у лікаря. У тебе гарячка.

Андрій щось хотів сказати на своє виправдання, але старий Середа слухати не схотів. І ніколи, і нема в тому потреби.

5. Небезпечна хвороба

Не було в Кіндратівці жадної людини, яка б не боялась Софії Марківни, цієї хижої левиці в спідниці.

Софія Марківна з успіхом могла б виконувати обов'язки обласного прокурора, чи слідчого в органі державної безпеки, бо призвичаїлась до людських страждань і крові; вона б могла бути биндюжником

або вантажником, бо фізичною силою не поступилася б і цирковом борцеві; з неї був би першорядний швець, бо лаяла вона віртуозно; вона могла б зробитися отаманом базарних перекупок, бо язик мала гостріший, ніж бритва.

І, не дивлячись на всі свої великі й різноманітні здібності, Софія Марківна, з іронії долі, обрала собі скромний фах лікаря, керувала інекційним відділом місцевої лікарні, а для збільшення власних матеріяльних засобів ще й обслуговувала цегельні, щоденно приймаючи в амбулаторії хворих робітників.

Але в своїй лікарській практиці Софія Марківна застосовувала методи, починаючи з прокурорських і кінчаючи перекупськими — на хворих кричала, тупотіла ногами, лаяла їх, а іноді брала переляканого дядька за ковнір і вишпурювала з кабінету. В кожному своєму гідвідувачеві вона вбачала симулянта, ледаря й дармоїда.

І робітники зверталися до лікаря за допомогою тільки тоді, як палахкотіли від гарячки, або як треба було зацерувати розкраяне тіло.

Андрій Середа сидів у почекальній амбулаторії з затерплюю душею. Хоч і боліла голова і щось душило за горло, та чи вистачить у нього температура, щоб одержати картку хворого, в тому упевнений не був.

Пацієнти у лікаря довго не затримувались. Допіру до кабінету ввійшла виснажена жовта жінка, в полатаних панчохах, як уже звідти було чути голос Софії Марківни:

— Хто тобі сказав, що ти не можеш працювати? Геть, геть, геть від мене! Мені ніколи вислухувати ваші скарги. Можеш іти в завком.

Обслужені лікарем пацієнти виходили з кабінету іншими дверима, через канцелярію, де сестра робила, в разі потреби, перев'язки, а Софія Марківна знову з'являлась на порозі, висока, огрядна, з піднесеною головою, увінчаною кучерявим кушем чорного волосся.

— Чия черга? — розмахуючи стетоскопом, запитала вона.

Підвівся Андрій. Софія Марківна оглянула його з

голови до ніг і, нічого не сказавши, впустила до кабінету, тицьнула йому під паху термометр і сіла за стіл.

— На що скаржишся? Живіт болить, чи крижі? — глузливо запитала вона.

— Голова і горло, — сказав Андрій, відчуваючи, що ніякої хвороби у нього немає.

— Горілку вчора пив?

— Ні.

— Що вчора робив?

— Нічого. На курорті в Слов'янську був.

— З дівчиною?

— З дівчиною.

— Розумію, — загадково усміхнулась Софія Марківна. — Курорт, романтика, поезія, кохання... Хто ж твоя дівчина? Тутешня? Чи зі Слов'янська?

— А там одна така... тутешня... — невиразно відповів Андрій і йому чомусь зробилось зимно.

— Не хочеш сказати, хто привів тебе до хвороби? Соромишся, чи приховуєш свою спокусницю? Але дивись мені, Середо!

Андрій не розумів, чи надокучило Софії Марківні гримати та сварити робітників, чи вона з якихось інших причин перервала свої церберські вправи, але з ним поводитись лагідно і навіть, наскільки могла, жартівливо.

— Подай мені термометр, я подивлюся, що ти висидів з дівчиною на курорті, — цілком спокійно сказала Софія Марківна.

Андрій підійшов до лікарки, хитаючись. Йому здавалось, ніби лікарка гойдається в повітрі разом із столом.

— Ого! — глянувши на термометр, здивувалась Софія Марківна. Вона взяла дощечку з заокругленим кінцем і натиснула Андрієві язик. — Ого! — вигукнула вона ще раз. — Дещо ти нагуляв, Середо. Можливо, що різати доведеться. Не вилазь з ліжка, поки я не дозволю. Завтра я до тебе сама навідаюсь. Тоді побачимо, що нам робити далі.

Стурбований своєю хворобою, Андрій забув про всі інші клопоти. Тільки в аптеці згадав, що треба негай-

но побачитись з Настею й розповісти, якого лиха на-коїла їм Митрівна.

З аптеки повернув до контори, викликав дівчину в коридор і шепотом, хоч однаково нікому було підслухувати, пояснив утворене становище. Це ж не жарт, батько від свого слова не відступиться, доведеться тепер зустрічатися десь на вулиці, або біля кінотеатру.

Настя розповіла, що у неї з матір'ю трапилось минулої ночі.

— А я ж хотіла до тебе перейти, — упалим голосом казала дівчина.

— А я хотів до тебе. Але не журись, — підбадьорював Андрій наречену. — Більше терпіли, потерпимо ще кілька день. Як одужаю, поберемось, зразу ж знайду квартиру та підем з тобою на самостійне життя. А покищо мовчи.

Настя одразу повеселішала. Така розв'язка складного питання її цілком задовольняла. Вона б розцілювала Андрія, якби не сторонні люди.

Андрій пішов додому вилежувати хворобу.

У вівторок Софія Марківна, як обіцяла, не приїхала до нього, а приїхала в середу, уважно оглянула його горло, вислухала серце, полічила пульс і сказала, звертаючись до батьків, що мовчки стояли на порозі кімнати:

— На щастя, я помилилась. Обійдеться без втручання хірурга. Тричі на день таблетки і те ж саме полоскання. Але ви попередьте свого донжуана, щоб не зловживав курортною природою. А ти, молодий чоловіче, — повернулась лікарка до Андрія і лукаво погрозила йому пальцем, — будь обережним.

Вона зробила в картці хворого помітку, сказала, щоб Андрій у суботу з'явився до неї в амбулаторію, ще гримнула щось подібне на дотеп і поїхала.

Така виїняткова увага Софії Марківни до Андрія Середи викликала у кіндратівців багато балачок і чуток. Справа в тому, що вона перебрала на себе чужі функції. Завжди до тих хворих, що не можуть самі дійти до амбулаторії, виїздила молода лікарка — практикантка. Андрійові батьки намагались по-своєму роз-

тлумачити відвідини Софії Марківни і вирішили, що син їхній був смертельно хворий, а вона врятувала їм хлопця, за що ім'я її вимовляли з пошаною і відчули до неї вдячність. Це перша родина з усієї Кіндратівки, що вбачила в страшній на вигляд і жорстокій у поведінці Софії Марківни ангела-хоронителя.

Сусіди Середів, спостерігши ці незвичайні відвідини, дійшли до висновку, що Андрій від пошесної хвороби помирає.

Чутка про жахливу Андрійову хворобу і його передсмертні муки зі швидкістю вітру пронеслась по місту і зробилась головною темою для обговорень, припущень і здогадок.

До поширення баламутства Митрівна приклала жваву енергію. Вона не задовольнялась покупцями, що зрідка підходили до неї, а схопила свій кіш і подалась на базар. Там відводила свою покривджену душу, запевняла, що всі Середи лежать покомом хворі і вже на них у столярні замовлено чотири труни, а поховують їх не на цвинтарі, а в полі, де закопують тварин. Митрівна зідхала, кажучи, що на Середів упала кара Божа за їхнє безпутство і кривду, заподіяну чесним людям, але шкода малої дівчинки, що покутує гріхи батьків і брата, та, може, Бог ще змилюється і дарує їй життя, а зроблена на неї труна дістанеться комусь іншому. Вболіваючи за невинною Ганнусею, Митрівна плакала.

Мабуть немає такої людини, щоб вона завжди залишилась з однаковими поглядами, думками, почуттями і настроями. Кажуть, ніби і кат, стинаючи чийось голову, інколи розчулиться і на віях йому заблестить сльоза. А Софія Марківна далеко не кат, навпаки, вона лікар, має живе серце і в ньому можуть забреніти струни сентиментальної доброти до свого пацієнта.

І струни забреніли. Колись вона з таким же соромливим і наївним парубком, як Андрій Середя, в темній алеї слов'янського курорту вперше поцілувалась. І кожного разу, як Софія Марківна згадувала про той блаженний, сповнений священної містики момент, вона розчулювалась і проявляла свою добродійність до всякого, хто нагодився їй, хоч то був би звичайний симу-

лянт із грижею чи апендицитом. Такий щасливець був гарантований кількадечним спочинком.

Але Андрій до щасливців не належав. Він одержав звільнення з праці цілком заслужено, якщо заслугою можна вважати набуті ним грипу і в тяжкій формі ангіну. Його ніскільки не тішило те, що Софія Марківна відвідала його в хаті і щось натеревенила батькам. Вона мала важку руку. Рідкий для Софії Марківни прояв добросердечности діяв у тому ж напрямку, що й її безсердечність. Це Андрій дошкульно відчув на собі в суботу, якої нетерпляче ждав.

Андрій сподівався, що Софія Марківна в суботу визнає його за здорового і відрядить на роботу, бо з кожним днем почував себе краще. Він думав про те, де він, набувши право виходити з дому, знайде собі квартиру, яких буде купувати меблів і де їх купити, думки його рвалися вперед, у майбутнє.

А покищо він сидів у батьковій хаті і дивився на безлюдну вулицю, де в піску греблися кури, походжав пихатий півень, а з-за куща лободи пас очима горобців рябий, із білою латкою на лобі, кіт. Школа, що біля Андрія нема Насті, але вона в думках, в мріях, мила, добра його Настя.

У суботу Андрій пішов до амбулаторії. Софія Марківна як і завжди, лютувала, горлала на робітників, а побачивши Андрія, привітно до нього всміхнулась.

— Тепер ти цілком на молодця подібний, — зачинивши двері, сказала лікарка. — В понеділок підеш на роботу, Середо. Та дивись, не надумай завтра знову чкурнути на курорт. Знаю я вас, закоханих! До понеділка ще ти рахуєшся хворим. Я навмисне пришлю до тебе роз'їзного лікаря перевірити, чи ти дома. Тож уважай. Хай твоя люба понудьгує без тебе. Миліші будете.

Жартома посваривши і сварливо пожартувавши, Софія Марківна відпустила Андрія. Він одразу повернув до контори, щоб побачитись із Настею.

За тим столом, де Настя сиділа раніше, її не було. Її сусідка, підстаркувата дівчина, омолоджена фарбою і пудрою, вийшла в коридор і сказала Андрієві, що

Настя хвора на грипу, не працює вже третій день, і взагалі тепер пошесть косить людей, як траву. Дівчині хотілося дещо потеревенити, але Андрій, забувши й подякувати, хутко вибіг на вулицю.

У нього зразу ж виникла думка, що Митрівна намагається спонукати Настю відмовитись від свого нареченого і вийти заміж за Михайла. Звичайно, Настя, не погоджується, та чи вистачить у хворої сил протиставитись материнському натискові? Там же й Михайло, б'є себе кулаком у груди, доводячи своє палке кохання. Андрій був рішений увірватися в хату, байдуже, як до того поставиться Митрівна, і якщо буде треба, схопити Настю на руки й бігти з нею хоч і на край світу.

Не доходячи ж до хати Кривозубових, дещо охолов і вирішив діяти більш помірковано. Запальністю можна зіпсувати всю справу. Приблизно за годину Митрівна понесе насіння на продаж, тоді й побачиться він з Настею без сторонніх свідків і розмовиться відверто, не поглядаючи на двері.

Андрій пішов додому. Серед двору лежала купа вугілля — привезли з цегельні. Він навіть зрадів, що не доведеться сидіти й дивитись, як посуваються вказівки на годиннику. Передягнувся в робочу одягу й почав вносити паливо до повітки. Робота його захопила, увесь спітнів, забруднився, зате й купа вугілля помітно танула.

Раптом він почув пихкотіння автомобіля і несамовитий гавкіт собак, що збіглися з усіх околиць вулиць. Пихкотіння і гавкіт наближалися, з-за рогу хати показала чорна крита машина з червоним хрестом на боці і зупинилась біля воріт. Андрій жбурнув лопату і шаленим гоном метнувся до сінешних дверей, він намагався рятувати своє становище, уже майже безнадійне. Зараз прийде до нього роз'їзна лікарка — бо був певний, що Софія Марківна таки прислала її — забере картку хворого і завком за дні хвороби не заплатить ні копійки. Андрій вскочив у хату, в чому був, упав на ліжко і накрився з головою ковдрою.

У двері вже міцно стукотіли.

Андрій мовчав, стукіт повторився, довелось відкрити частину обличчя і крикнути, щоб заходили.

У хату першим увійшов відомий всьому місту Яша Кульбаба, подібний на щойно набитий соломною білий матрац. Халат для Яші був ознакою приналежності до медичного персоналу, і Яша носив його з більшою пошаною, як генерал свою уніформу.

За Яшиною Кульбабиною широкою постаттю ховалась маленька лікарка із несесером у руці.

Медичний персонал зупинився серед хати і розглядався.

— Проходьте сюди, — обізвався Андрій із своєї кімнатки.

— Здоров був, Андрію, — загудів Яша, побачивши частину замурзаного обличчя, що визирало з-під ковдри. — Ану вилазь із свого барлогу. Ми тебе зараз обслухаємо.

Лікарка була молода, тендітна і соромлива. Свої недоліки вона прикривала вдаваною впевненістю, сміливістю і розв'язністю в поведінці. Вона не могла терпіти, коли її шофер, він же й санітар, Яша Кульбаба, вискакував поперед неї, першим починав з хворими розмову.

— Яшо, відійдіть, звідси, — насупивши фарбовані брови, владно сказала вона.

Санітар відступився до вікна.

— Ви хворий? — запитала лікарка Андрія.

— Бувший хворий, — винувато посміхався він і затулив обличчя ковдрою так, що видно було тільки одно його око і ніс.

— Скажеш гоп, як вискочиш із лікарні, — загудів Яша.

— Замовкніть, прошу вас, — гримнула на нього лікарка.

Яша, мабуть, образився і повернувся обличчям до вікна.

— Чи могли б ви встати з ліжка? — спитала лікарка Андрія. — Я хочу вас оглянути.

Андрій радше б провалився крізь землю, ніж показатися лікарці в такому вигляді, як був. Він не стільки

боявся за свою картку хворого, як йому було соромно, крутився, м'явся, а підвестись не наважувався.

— Ви погано себе почуваєте? — запитала лікарка.
— То лежіть. Я огляну вас у ліжку. Прошу розкритися.

— Я його підведу, — сіпнувся був допомогти Яша, але лікарка махнула рукою, давши знати, що обійдеться без його втручання.

Діватись нікуди, треба показувати себе, і Андрій зірвав з себе ковдру і схопився на ноги.

— Та ти що? — вигукнув здивований Яша. — Здурів? Ніякої культури у тебе немає. Бактерії розплоджувеш!

Андрій був подібний на шахтаря, що тільки-но вихав з копальні.

Але лікарку Андріїв вигляд не вразив, вона стояла така байдужа, ніби всі хворі, що доводиться їй відвідувати, лежать у ліжках одягнені, взуті і закаляні.

Оглядала вона Андрієве тіло уважно, цятка за цяткою, мов відшукувала малопомітну колючку, що обов'язково мала б десь влізти в шкіру. Андрій здригався від дотиків і тихо усміхався. А лікарка то просила розчепирити пальці, то піднести руки, заглядала у вуха, заковувала повіки, потім відступилась на крок і сказала:

— Ви хворі на шкарлятину.

— Оце тобі й гоп! — зраділо загудів Яша Кульбаба.

— Замовкніть, нарешті! — крикнула на нього обурена лікарка.

І сразу ж заговорила до Андрія лагідно:

— Дуже мені прикро, але хвороба ваша пошесна і страшно небезпечна, тому я мушу забрати вас до лікарні. Ви не лякайтесь, там вам буде гарно, вас там лікуватимуть, дсглядатимуть і ви швидко одужаєте. Яшо! Зробіть дезинфекцію.

Андрій не злякався, як припускала лікарка, побачивши, що він скривився, а був приголомшений. Що це за напасть, якась дурна шкарлятина, лікарка, дезин-

фекція, а справді він цілком здоровий і негайно має бути у Насті.

— Я не хворий і ви мене не заберете, — відрубав Андрій.

— Ви хворі, — сказала лікарка. — Де я можу помити руки?

— Я в понеділок іду працювати.

— Ви не можете працювати.

Поки Андрій сперечався з лікаркою, Яша Кульбаба встиг притаскати приладдя, подібне на вогнегасник, і з усердям почав оббризувати постіль рідиною, що смерділа розчавленими блощицями.

— Ти, козолупе, не паскудь постелі! — роздратовано крикнув на санітара Андрій.

Яша Кульбаба від несподіванки зупинив був свій апарат. Колись він із батьком вивозив за місто сміття і здохлих тварин. Змінивши фах асенізатора на санітара, він обурювався на кожного, хто насмілювався нагадувати про минулу його роботу і міг у відповідних умовах навіть наклепати по фізіономії. Але під час виконання службових обов'язків Яша повинен був на Андріїв натяк відповісти лише погрозливим поглядом. Зате апарат зашипів з подвоєною люттю.

— Ви помилились, докторе, — запевняв Андрій. — Я здоровий і нікуди з хати не піду.

— Я вимушена буду за допомогою звернутися до міліції, — категорично сказала лікарка. — Дайте мені води, помити руки.

— Я з ним упораюсь без міліції, — відгукнувся Яша, обливаючи рідиною в шафі одержу.

Андрій підійшов до розчиненого вікна, хотів був вискочити й утікати. Та Яша розгадав його намір, кинув на підлогу апарат, підбіг до Андрія, штовхнув хлопця плечем і зачинив вікно.

— Ти мені без фокусів, — попередив санітар, піднісши під Андріїв ніс кулака. — А то я тебе...

Андрій упевнився, що виходу нема, Яша приборкає і ведмеда. Треба скоритися і якомога швидше їхати до лікарні, щоб не гаяти часу. Там Софія Марківна зразу ж виправить помилку цієї недосвідченої доктор-

ки і відпустить його додому. Він ще встигне побачитись із Настею, поки повернеться Митрівна з торгу.

— Як їхати, то й їхати, — сказав Андрій лікарці.

Він налив у миску води, лікарка помила руки, умився й сам, переодягнувся, а Яша все ще обливав старанно кожну річ рідиною.

— Ей, ти, Яшко, кінчай своє паскудство, — гукнув на санітара Андрій. — Уже не рано. Запрягай свою ворону шкапу.

Яша Кульбаба стежив за лікаркою, чекав миті, щоб вона відвернулась, хотів пустити цівку рідини на Андрія, але такої нагоди не трапилось.

— Не заважай убивати бактерії, — відповів санітар Андрієві. — Наплотив тут зарази, хоч лопатою вигрібай.

— Кінчайте, Яшо, кінчайте, — нетерпеливилась лікарка.

Але Яша ще оббризкав посуд у миснику, горшки на грубці, й упевнившись, що жодна бактерія вже не тріпне хвостом, свої смертоносні справи припинив.

6. Там, де зимують раки.

На вулиці під парканами лежали собаки, одна одній запеклі вороги. Спільна ненависть до чорної потвори, що насмілилась з'явитись на їхньому кутку міста і тепер стояла біля хати, тимчасово примирила їх. Висолопивши довгі язика, собаки сторожко дивились на автомобіль, кожної хвилини готові погнатись за ним.

І коли автомобіль заторохкотів і рушив, собаки посхоплювались і чвалали слідком, здійнявши несамовитий гавкіт. Вулицю заволокло курявою.

Яша Кульбаба, перевтілившись із санітара в шофера, хоч і в тому ж самому білому халаті, частенько натискував на гудзик сирени, що ревінням своїм полохала людей, кіз і курей, і викликала з підвір'їв собаче поповнення до зграї, яка гналась за автомобілем.

Із жвавістю застояного лошака автомобіль вискочив із міста й попрямував до сірих кам'яних будинків,

що стояли, сумно скупчившись, на голому вигоні. Собаки одна по одній відставали й повертались додому; свій обов'язок вони виконали.

Яша Кульбаба підвів свою машину до інфекційного будинку повною ходою і раптом натиснув на гальмо. Лікарка стукнулась чолом об вітрове скло, Андрій Середа з лавки впав на підлогу.

Поки лікарка чухала набите місце, Яша встиг вискочити з кабіни, оббіг машину і відчинив лікарці двері.

— Завжди мене те гальмо підводить, — виправдувався він. — Спрацювався мій Форд. Двадцять четвертого року.

Лікарка нічого не відповіла й пішла в будинок. Тоді Яша відімкнув задні двері авта.

— Вилазь, Середо! — сказав він Андрієві, що зігнувшись, вибивав долонею пилюку з одежі. — Зараз ти визнаєш, де раки зимують.

Андрій виплигнув з авта, сходами зійшов на ганок і несподівано навіть для себе самого зупинився перед навстіж розчиненими дверима. Він злякався. Йому здалося, що досить переступити поріг і він уже ніколи назад не вернеться. У лікарні Андрій не бував, але знав, що сюди ввозять людей не так лікувати, як відокремити від здорових, щоб не поширювались пошесні хвороби. Це будинок смерті. Навіть тхне з нього чимось мертвим.

— Поклич сюди Софію Марківну, — сказав Андрій санітарові, що його супроводив.

— Більше нікого? — іронізував Яша Кульбаба. — А може, ти хочеш, щоб тобі назустріч вийшов і головний лікар? Може, духову оркестру запросити? З одним, чи двома барабанами? На жаль, барабанів не маємо. Доведеться тобі ввійти до цього палацу без музики.

І він простягнув руку, щоб схопити Андрія за комір. Андрій пружко відскочив від санітара і, наїжившись, шаснув рукою в кишеню, стиснув пальцями гребінець, і не виймаючи, зашипів:

— Не підходь! Заріжу!

Яша сторопів і заляк на місці.

— Ах ти ж зараза нещасна, — лаявся він. — Хірург

мені знайшовся, з ножами на службовців кидається. Ми тобі наріжемо!

Їхня не зовсім приязна розмова привернула увагу людей, що ходили по подвір'ю, незабаром біля ганку утворилася юрба, повиходили із будинку санітари, сестри, прискочила і роз'їзна лікарка.

— Що таке? Чому тут затримались? Чому не йдете до чергового лікаря?

— Він не хоче, — виправдувався Яша. — Він погрожує мені ножем.

— Не кажіть дурниць. Ніхто вас не ріже. Ходіте, хворий!

— Я не хворий. Я не піду. Покличте сюди Софію Марківну.

— Софія Марківна ще не приїхала, — казала лікарка.

— Я тут зачекаю.

— Тут не можна чекати. Зайдіть до вестибюлю, — намовляла лікарка.

У нудких одноманітних обставинах лікарні суперечка на ганку видалась значною подією. Юрба зростала. Поприбігали службовці з усіх будинків, хто міг відірватись від своїх обов'язків, в халатах і без халатів, візники, конюхи, кухарі, селяни з батогами, навіть кілька лікарів, у тому числі і черговий інфекційного відділу — дідусь із білою, мов обскубаною, ріденькою борідкою і жовтими вусами. Він перебрав тягар розмови на себе.

— Ви, товаришу, не маєте ніяких підстав не довіряти лікарям, — напучував дідусь. — А якщо б Ксенія Григорівна і помилилась, то краще для вас. Ми оглянемо, встановимо діагнозу і зразу ж відпустимо.

— Туди не піду, — показав пальцем на двері схвильований Андрій. — Дивіться на мене тут.

Він скинув із себе піджак і кинув під ноги, потім дужим рухом обох рук роздер на собі сорочку, теж жбурнув на цементову долівку і ударив себе кулаком у голі груди.

— Дивіться ж, прошу вас, дивіться, — сунув він на старенького лікаря, що відступав назад.

— Він не сповна розуму! — крикнув через голови глядачів Яша Кульбаба. Дайте мені його! Я знаю, що з такими робити!

Можливо, що у чергового лікаря не вистачило б терпцю на довгі розмови з Андрієм і він скористався б з Яшиної сили, та заторохкотіли по камені колеса і до ганку підїхала Софія Марківна. Вона ще не знала, що могло трапитись у її відділі, але вже те, що під дверима будинку з'юрмилася сотня людей, розлютило її до нестями.

— Розійдись! По місцям! — зіскочивши з дροжок і відштовхуючи кожного, хто нагодився їй, кричала Софія Марківна.

Юрба одразу поріділа, але багато ще людей залишилось на місці, хоч трохи відступились від ганку.

— А ти, Середо, чого тут? — олинившись біля Андрія, витріщила на нього обурені очі Софія Марківна. — Чому без сорочки. Що робиш?

— Він божевільний, Софіє Марківно! — лунко в тиші прогудів Яшин голос.

— Заберіть звідси того кретина! — владно показала рукою Софія Марківна на Яшу. Він негайно зник з очей без сторонньої допомоги.

Андрій дивився на Софію Марківну усміхнено, бо вона хоч і лютувала, а була його визволителькою.

— Чого ж мовчиш? — кричала на нього Софія Марківна. — Чого сюди притаскався, питаю тебе?

— Мене привезла карета швидкої допомоги. Кажуть, ніби у мене шкарлятина, — поспішав висловитись Андрій, поки лікарка не почала горлати знову.

— Хто привіз? Кому така ідіотська думка стрельнула в голову? — пашіла гнівом Софія Марківна.

— Я привезла, — підійшла почервоніла молоденька лікарка. — Він хворий на шкарлятину.

— Хто хворий на шкарлятину? — накинулась на неї Софія Марківна. — Середо — мій пацієнт, він мав грипу і ангіну, але тепер здоровий, як бик, і в понеділок іде на роботу. Шкарлятина! Де вона? Де ознаки? — тикала вона пальцем у живіт Андрієві.

— Ознаки є, Софіє Марківно, — штуркнула і вона

пальцем в Андрієві ребра. — Подивіться сюди уважніше. Ось характерна для шкарлятини луска, а потім зверніть увагу на колір тіла... Воно плямисте.

— Луска! Плями! — передражнила Софія Марківна молоду лікарку. — То леп, а не луска. Хлопець не купався, бо був хворий. А плям нема ніяких. Мармурова cera, як і в багатьох здорових людей буває. Одягайтесь, Середо, і йдіть додому.

Цього Андрій і сподівався. Він повеселішав, у нього прокинулось бажання попустувати.

— Дякую, Софіє Марківно, — відповів він. — Я зараз одягнусь. Але звідси не піду.

— А то ж чому?

— Мене сюди затагнули живосилом, то хай тепер і одвезуть, звідки взяли.

— Правильно, Середо! — підтримала його Софія Марківна. — Прошу доставити його додому, — сказала вона молодій лікарці.

— Зараз відвеземо, — пообіцяла роз'їзна лікарка, звертаючись до Андрія. — Але хвилинку зачекайте. А вас, Софіє Марківно, прошу пройти зі мною до вашого кабінету.

Інцидент наближався до щасливого закінчення. Глядачі порозходились, за винятком кількох осіб, що ще обговорювали подію. Андрій одягнувся, закривши роздерту частину сорочки полою піджака. Яша Кульбаба обіперся спиною до автомашини і щось насвистував. Він почував себе осоромленим і пригніченим.

Маленька лікарка все не поверталась, обіцяна хвилина виявилась гумовою, Андрій уже шкодував за своєю витівку, пішки був жи вже в місті, у Насті.

За яких п'ятнадцять хвилин, зрештою показала у вестибюлі ціла процесія, що складалась із маленької лікарки, Софії Марківни і кількох санітарів. Андрій убачив у цій процесії небезпеку й насторожився.

— Що ж, Середо, — сказала Софія Марківна, — я вимушена була у Ксенії Григорівни просити вибачення. Вона має рацію. У вас є симптоми шкарлятини. Ви відбудете у нас кількадеенний карантин, поки ми остаточно з'ясуємо, хворі ви, чи здорові.

Андрій переконався, що рятунку немає, зараз санітари схоплять його і потягнуть до середини будинку. Вся надія тепер на ноги. І він, крутнувшись, кинувся тікати. Його хотів перейняти Яша Кульбаба. Андрій зігнувся і з розгону так гепнув головою Яшу в живіт, що той не зчувся, як опинився під своїм фордом випуску двадцять четвертого року, і по-тваринному ревів.

Коли Андрій тікав з лікарні, душа його переселилась у п'яти. Андрій знав тоді одне, що треба бігти, якомога найшвидше бігти, а куди, яким напрямком можна дістатись до безпечного місця, де б можна заховатись від переслідувачів — вирішали п'яти самі. Андрій не міг оглядатись, тому й не міг бачити, що позад нього робиться, а п'яти все бачили і все знали і не спрямували свого носія в голий степ, а погнали до міста. Там хати, повітки, садки, колодязі, бур'яни, аби тільки перескочив через перший паркан, і ти вже не людина, а голка впущена невідомо в який стіг сіна.

Та хоч п'яти і вірно орієнтували Андрія у виборі напрямку, однаке вони не могли гарантувати, що він встигне дістатись до першого садка раніше, ніж хтось із переслідувачів не схопить його за поли піджака, що широко, мов крила, розкинулись у повітрі.

За Андрієм гналось усе, що мало ноги. Першими кинулись за ним навздогін ті санітари, що їх привела з собою на ганок Софія Марківна. Але то були люди підстаркуваті, дотого ж вони не мали нахилу до спортових перегонів на довгі віддалі, і коли Андрій пурхнув від них, як деркач з-під ніг мисливця, то вони запитливо подивились на Софію Марківну.

— Ловіть його! Ловіть! — зарепетувала Софія Марківна і хутко збігла сходами на подвір'я. Далі бігти за Андрієм не наважилась, не дозволяла гідність лікаря. Санітари потрюхали з такою жвавістю, як шкапи до шкуродерні.

Але встиг уже оговтатися і вилізти з-під свого форда Яша Кульбаба, голос Софії Марківни був йому наказом, себе він уявив полководцем і загорлав так, що на єдиному серед подвір'я кленові затремтіло листя.

— За мною! Вперед! Ловіть його! Переймайте його!

І на владний заклик Яші Кульбаби, відгукнулися санітари, робітники, селяни, що приїхали на відвідини своїх хворих, навіть хворі у смугастих піжамах ринули широкою галасливою лавою за будинки лікарні.

— Лови! Держи! Хапай! Тю! Огов! — ревіли і бігли люди в такому завзятті, ніби у них пробудилась кров предків із кам'яної доби, коли далекі родичі полювали на мамута.

Але Андрій скоріше був подібний на зацькованого зайця. Він хутко наближався до міста. Та на дорозі показався гурт жінок, що прямував до лікарні. Кожна жива істота здавалася Андрієві смертельним ворогом, і Андрій круто повернув убік, чим, значно, скоротив відстань між собою і своїми переслідувачами. Тепер він бачив, що за ним гналось щось подібне на табун тварин, а перед вів Яша Кульбаба.

Почвалав Андрій ще швидше, прискорив і Яша свій гін, відстань між ними зменшувалась, втікачеві вже здавалось, що він відчуває потилицею гаряче пашіння з ніздрів переслідувача.

Залишилось добігти до паркана ще з яких десятків кроків, це був трамплін для рекордового стрибка у височінь, що міг би в інших умовах принести Андрієві світову славу. Андрій напружив решту своєї сили і шугнув угору, мов шуліка, схопився руками за гостряки обаполів, ще одним рухом закинув ноги і тієї миті зарипіли цвяхи, тіло втратило рівновагу і разом з обірваними обаполами впало на землю. А зверху на нього навалився захеканий Яша Кульбаба. Збігся увесь строкатий загін переслідувачів, оточив щільним колом дві постаті, що лежали і сопли в бур'яні.

Звідкись узявся міліціонер, для офіційності він пронизливо засюрчав, а потім звернувся до натовпу:

— Громадяни! Самосуду я не дозволю! Злочинця належно покарає суд!

Він, мабуть, думав, що люди впіймали якогось невдалого злодія.

Один хворий у смугастій піжамі, що пришкутиль-

гав останнім, крадькома від міліціонера, довбнув Андрія милицею.

Андрія міцно прив'язали пасками до злощасних обаполів і на імпровізованих ношах понесли до лікарні. Попереду поважно ступав Яша Кульбаба.

Процесія була подібна на похорон, ішли люди спокійно й тихо, навіть розмовляли півголосом, хоч небіжчик дивився широко розкритими очима в високе небо, де пливли купки білих хмарок.

Андрій не знав, чи він ще живий, чи й справді помер...

7. Живий небіжчик.

Із своєю долею треба поводитись обережно. Вона не любить тих, хто чинить щось проти її волі. Як ти не метикуй, як не обраховуй, як не націлюйся, та коли долі не сподобається, щоб ти довів розпочате діло до кінця, вона підішле до тебе химерний випадок, і всі твої зусилля підуть за вітром.

Зате Митрівна жила з своєю долею напрочуд лагідно, як рідні куми. Доля полюбила цю неугавну жінку, завжди потурала в її витівках, допомагала виходити з води сухою, пестила її, мов кіцька своє сліпе дитятко.

І як пестуха, Митрівна звикла до того, що кожне її бажання повинно здійснитись, варто лише проявити завзяття, бо під лежачий камінь і вода не потече, а думка без чину така ж безглузда, як сало без хліба.

Але треба ще й знати, коли братись до діла, щоб і не поспішити і не запізнитись. Коваль клепле, поки тепле, якби Митрівна не захопила ранком усіх Середів дома та не набешкетила там, то цілком зрозуміло, що Настя утекла б до них. А Митрівна не вилежувалась у ліжку, вдосвіта почимчикувала до безп'ятихвилинних сватів, порвала з ними зв'язки і тим виграла на часі і з певністю можна сказати, виграла справу.

Усе, що треба було зробити, Митрівна зробила. Грунт зорано й заволочено, залишилось тільки в пух-

ку землю Настині душі кинути зерно Михайлового кохання і ждати сходу. Одягай на себе, сівачу, козуб і виходь на ріллю.

І сівач вийшов.

Щовечора Михайло з'являвся в хаті Митрівни із струментом у скриньці і щось рубав, пиляв, стукотів молотком, направляв усе, що попсулось і поламалось. Хата відчула біля себе господаря і помітно преображалась.

Настя поверталась додому сувора й неприступна. Кожного разу Михайло шанобливо вклонявся їй:

— Мое поважаннячко, Настасіє Григоровно!

Але дівчина ніби не чула і не бачила Михайла, мовчки й поквапно проходила повз нього і замикалась у своїй кімнатці.

Михайло тим не переймався. Він покищо нічого не хотів, лише показував дівчині самого себе, як вправного столяра, дбайливого господаря і безтямно закоханого парубка. Всі ці його якості жінкам подобаються і будуть тією кладкою, що на ній повинні зустрітися Михайло з Настею.

Він враховував, що поки не усуне з кону Андрія, то з Настею каші не зварить, і підшукував відповідної нагоди позбутися свого суперника. Найліпше було б, якби якась дівчина або вдовичка визнала Андрія за батька своєї дитини і зажадала від нього аліментів. Андрій мусів би одружитися з покривдженою ним жінкою, а Настя зненавиділа б зрадника. Усі тоді б залишились задоволеними. І вовки були б ситі, і кози цілі. Та Кіндратівка таке відстале містечко, таке консервативне в своєму побуті, що жодної Михайлові потрібної жінки він знайти не міг і найлегший до здійснення і найменш дошкульний Андрієві проєкт відпав автоматично.

Хотів Михайло зробити свого суперника дрібним і недосвідченим злодієм, що вночі обікрав крамницю, а покрадені речі заховав у своїй повітці. За крадіжку Андрій одержав би три роки, час незначний для життя, але поважний, щоб викинути з голови думку про Настю. Та й від цього проєкту Михайло відмовився.

Кіндратівка не мала спритного злодія, який за відповідну нагороду допоміг би Андрієві сісти в тюрму, а взяти на себе злодійські функції Михайло не міг, він гидував злочинами і принципово законів не переступав.

Андрія можна б спровокувати на бійку і пришити йому хуліганство, може Андрій дозволити собі невеличке, років на п'ять, шкідництво, може у відвертій з Михайлом розмові висловити, років на десять, контрреволюційних думок. Запакувати свого суперника до тюрми на довгий реченець було б не тяжко. Але Михайло жалів Андрія і підшукував для нього нагоду з легшими наслідками, тому й зволікав розправу.

І тут на допомогу Митрівні і її спільникові знову втрутилась доля. Вона поклала Андрія в ліжку, а потім перенесла на двох обабочах до лікарні.

— Я не лікар, — казала Митрівна своєму майбутньому зятеві тієї ж таки суботи, коли вже Андрій, розлючений, кидався на стіни, замкнений у маленькій з заґратованими вікнами кімнаті лікарні. — Я не лікар, я й не фершал, а знаю, що Андрій помре. Шкода людини, царство їй небесне. Хай би собі жив, аби відступився від Насті. Ідіть, Михайле Кузьмичу, до моєї сирітки. Розважте її, утіште. Нікого у неї, крім вас, не залишилось.

Михайло купив у Митрівни дві склянки насіння і пішов до Насті, розважати її і втішати. Він досить наслухався від людей, особливо ж від Митрівни про небезпечну Андрійову хворобу, але цим пліткам великої ваги не надавав. А сьогодні мусів погодитись, що справи в Андрія кепські, якщо вже забрали до лікарні, то замовляй музику, щоб не сумно було спускатись на дно. Настя ж, мабуть, нічого не знає, вилежує свою грипу і сподівається, що її бентежний лицар під'їде до сіней на білому в яблуках коні і засурмить, викликаючи свою суджену на побачення.

Настя за останні дні вже звикла бачити в своїй хаті Михайла, але ставилась до нього з такою ж байдужністю, як до речі, що хоч і заважає, а викинути геть не можна. Щовечора Михайло щось майстрував, вис-

вистував комарика, що його здула з дуба шуря-буря, до Насті ж навіть не дивився, чи то її побоювався, чи ігнорував.

Вона дверей уже не зачиняла, бо в кімнаті було душно, Михайлова до неї байдужність її цілком задовольняла. Хворобу свою Настя перенесла відносно легко, майже не лежала, але й не виходила з хати, тому дні здавались роками, а за Андрієм знудьгувалась нестерпно. Якби не хвороба, то це б вони вже жили разом у найнятій квартирі. Настя мала досить часу уявляти, як їм буде гарно поводитись. Що з Андрієм? Чи вже одужав? Увечорі Настя вийде на вулицю, може, зустрине свого коханого парубка.

Прийшов Михайло із струментом, але до роботи не брався і не свистів, а сів серед великої кімнати на стільці, закутив і щось зосереджено думав.

Настя здогадалась, що він збирається з нею розмовляти і хотіла зачинити двері.

— Настасіє Григоровно, — гукнув Михайло. — Ви знаєте, що таке смерть?

— Навіщо це ви питаєте? — суворо сказала Настя, однією рукою тримаючись за край дверей, готова вмити їх захряснути і засунути засув.

— Мій давній знайомий помирає, — чуло промовив Михайло.

— Умирає? Хто умирає? — стурбувалась дівчина. — Чого ви тут розсілись? Кличте лікаря!

— Ех, Настасіє Григоровно, — в безнадії махнув рукою Михайло. — Поки людина здорова, то думає про себе, що вона лотос і житиме на світі не менше, як жив цар Давид або Рабіндранат Тагор. А смерть ходить слідком за нами і сміється з нас, мов гієна...

Говорив Михайло довго і пристрасно, пересипаючи щедро мову свою таємничими словами, навіяв на дівчину сум і навіть страх, хоч спромоглася вона зрозуміти з тих алегорій тільки те, що жити значно краще, ніж умирати.

— А що ж з вашим другом? — запитала вона Михайла, бачучи, що він в нетрях багатомовності загубив хвору людину.

— Помре він, поховаємо, пом'янемо добрим словом і будемо жити без нього, — потроху настроювався Михайло на мажорний тон. — Ми молоді, Настасіє Григоровно, перед нами невідоме майбутнє. Уявіть собі на хвилику, що я маю наречену і раптом помираю. Що дівчині залишиться робити? Лізти до мого холодного трупа в яму і звідти благати, щоб її закопали разом зі мною? Безглуздя!

Настя намагалась уявити Михайла мертвим, але жалю за такою втратою в собі не відчувала. Уявила і його наречену, і та наречена мала вигляд досить бадьорий, навіть раділа, що позбулась свого неминучого лиха.

— А тепер уявіть, Настасіє Григоровно, що мене вже на світі нема, — вів далі образну мову Михайло, — гріб над моїми останками поріс барвінком або й лободою. І до моєї колишньої нареченої приходять той другий, що закоханий у неї, котрий не спав ночами, мріючи про неї, але не насмілювався раніше і натякати дівчині про своє кохання, поки дівчина мала нареченого. З'являється той закоханий і каже їй: простягни до мене, мила настурице, свої рученята і ходімо разом до нашого спільного едему. То що б мала відповісти моя колишня наречена тому безмежно закоханому молодому чоловікові, питаю я вас, Настасіє Григоровно?

Настя подумала, що все залежало б від того, хто він такий, молодий чоловік, як та уявна дівчина ставилась до нього раніше. Якщо він подібний на Михайла, то не варто міняти шило на швайку і переливати з пустого в порожнє. Але справжньої своєї думки Настя не сказала. Дотримуючись пристойності, вона відповіла:

— Мабуть, подала б руку. . .

— Ні, не мабуть, Настасіє Григоровно, а напевне, — схопившись на ноги, запально сказав Михайло. Він підскочив до Насті, впіймав її холодні пальці і стиснув у своїх долонях.

— Мужайтесь, Настасіє Григоровно, — тремтливим голосом мовив він. — Тяжкі часи незабаром доведеться вам пережити. Але знайте, що я ваш друг до гробу.

Здайтесь на мене. Нам доля судила жити спільно. Ми створені одне для одного.

Настя зблідла, визволила свої руки і навхрест склала на грудях.

— Що з Андрієм? — захлинаючись повітрям, питала вона.

— З ним погано, — журно покрутив головою Михайло. — Уже забрали до лікарні. Доходить. Ото ж я й кажу, Настасіє Григоровно, мужайтесь. . .

Дівчина кинулась була бігти з хати, та в сніях згадала, що голова у неї непокрита, повернулась до своєї кімнати взяти косинку, не знайшла, побігла без косинки, і знову повернулась із сіней, заклопотано підскочила до Михайла, з діловим виглядом заточила йому в обличчя ляпаса, плюнула на нього і тоді вже зникла.

— Прошу без нанесень фізичних образ, — вхопившись за обпечене місце, з обуренням мовив Михайло.

А Настя, скорочуючи дорогу, бігла бічними вуличками і завулками, розхрістана, розпатлана і страшна. Люди, що бачили її, співчутливо зідхали — не інакше, Андрій Середа помер.

Не сподівалась і Настя побачити свого нареченого живим. Опинившись серед будівель лікарні, вона подалась просто до трупарні. На порозі сидів дід Затірка, що рідко голився і був подібний на їжака, посадженого на барило з-під горілки, бо завжди від нього тхнуло чимсь хмільним. Молоде покоління кіндратівців його побоювалось, матері лякали дідом Затіркою своїх неслухняних дітей, хоч він був сумирної вдачі і виконував обов'язки трупаря, причепурював мерців в останню подорож і доброзичливо промовляв до них, доводячи, що ніде так вдосталь людина не спочине, як на тому світі.

— Я можу зайти? — зупинилась Настя біля діда Затірки, що саме скручував з пожовклої газети цигарку.

— А чого ж туди заходити, — подивився він на зачинені двері. — Там нема нікого. Не хочуть люди вмирати. За увесь тиждень ніодного небіжчика. Не знаю,

за що мені й гроші платять. Хоча, скажімо, гроші невеликі. Табашні гроші.

— А де ж Андрій Середа? — піднеслась духом Настя. — Він живий?

— Скажімо, що живий, — мовив дід Затірка. — Та не знаю, чим кінчиться. Буйствує страшенно. Усі шибки повибивав, тепер двері хоче розторошити. А ви хто йому будете, жінка, чи сестра, скажімо?

— Я... я хочу знати, де він є, — нетерпеливилась Настя. Її дратував і злив дідів байдужий спокій.

— А де ж йому бути, — сказав дід Затірка, пустивши з рота клубок диму. — Повернися, голубко, то побачиш біля заразного будинку гурт людей. Ото вони й дивляться на Середу, як на дикого звіра.

Коли Настя минула купку роззяв, що пережовували жвачку сенсаційної події, хтось хотів затримати дівчину, щось доводили їй, але вона вирвалась із цупких рук та підбігла до стіни. Під ногами хрумтіли скалки скла.

— Андрію! Андрію! — гукала вона, і голос свій вона не пізнала, настільки він змінився, ніби замість неї викликав її нареченого хтось інший.

— Настя! Ти тут?! — виглядувало через ґрати Андрієве забруджене обличчя.

— Я тут, Андрію! — простягнула до нього руки дівчина. — Тобі погано? Ти хворий?

— Хто хворий? — схопився Андрій руками за штаби ґратів і щосили затряс ними. — Лікарів підкуплено, щоб вони тримали мене тут, поки ти заміж за Михайла вийдеш.

— Уже сватався Михайло, — сприймаючи Андрієве припущення за факт, повідомила Настя свого нареченого. — Сватався, так я піку йому набила.

— Дякую, Насте. Я теж наб'ю, як вирвуся звідси.

— Кого підкуплено? — допитувалась Настя.

— Оту малу, що на авті їздить по хатах. І нашу Софію Марківну.

— Я морди їм поб'ю, Андрійку! — пообіцяла обурена Настя.

— Бий їх, проклятих, — люто кричав Андрій. — Бий!!

Припинивши обмін інформаціями, Настя увірвалася у приміщення лікарні. Не звертаючи уваги на чергову сестру, що за нею бігла слідком і щось белькотіла, Настя з вестибюлю упевнено звернула в праве крило коридору, спритно обминула санітара з відром і вскочила в кабінет Софії Марківни.

Лікарка сиділа заклопотана за своїм службовим столом. Вона глянула на відвідувачку занадто пізно, як Настя уже обійшла стіл і обома руками вхопила її за пишне волосся. Блискавичність Настиної дії унеможливила лікарці вжити оборонних заходів. Настя потягнула Софію Марківну з такою силою, що та втратила рівновагу і впала на підлогу, зваливши на себе сто два кілограми чужої ваги.

Дівчина не відчувала на собі тягару, їй навіть здавалося, що вона лежить зверху і тоном переможця допитувалась:

— Будеш хабарі брати? Будеш здорових людей замикати? Будеш?

— Пустити! — верещала Софія Марківна.

— А ти, відьмо, випустиш мого Андрія? — ставила свої вимоги Настя.

Але до кабінету вже збіглися білохалатні службовики, вони спільними зусиллями відірвали Настю від лікарки, поставили їх обох на ноги, подібних на мокрих курок.

— Куди її? — питав всюдисущий прислужливий Яша Кульбаба у розхристаної Софії Марківни. — Тут залишимо, чи в міліцію відтранспортувати?

— В міліцію! До прокурора! В тюрму! — тяжко дихаючи, уривисто наказувала Софія Марківна. — І всі вийдіть звідси!

Наказ було виконано негайно. Настю, як небезпечну злочинницю, впхали на форда двадцять четвертого року і в супроводі двох санітарів Яша Кульбаба відвіз її до управи міліції.

Того ж вечора, Митрівна з своїм майбутнім зятем

Михайлом, випивши по чарці горілки, обговорювали складне становище.

— Сам помирає і мою голубку за собою тягне, — бідкалась Митрівна. — Уже в тюрмі, бідненька, гибіє.

— Це ще не тюрма, Митрівно, — заспокоював Михайло майбутню тещу. — Хай посидить трохи в буцигарні, прохолоне. Знатиме іншим разом, що ображати фізично людей не можна.

Він мав на увазі той ляпас, що приліпила йому Настя, покидаючи хату.

— Настю ми визволимо, — казав він далі. — Ми мусимо її визволити, хоч би що. Якщо треба буде, то й підмогоричимо, кого слід. Як у вас, Митрівно, з готівкою? Шелестить?

— На таке діло дещо знайдеться, — обережно кинувши оком на скриню, відповіла Митрівна.

— То й добре. Пару соток доведеться витратити. А з тим типом панькатися не будемо. Якщо сам не здогадується померти, усунемо.

— Він помре, — не зовсім упевнено сказала теща. Їй уже почало здаватись, що доля, закопилівши губи, повернулась до неї спиною.

— Вороги народу повинні зникати, як мара, — натякнув зять, за що саме буде покараний Андрій, коли б наважився не померти від своїх хвороб. — Але я не душогуб, Митрівно, і дотого ж люблю правду. Налийте ж, Митрівно, по чарці, та вип'ємо за здоров'я всіх, хто того заслуговує.

Митрівна ненавиділа Андрія і бажала йому найгіршого лиха. Але почувши, що він може загинути насильницькою смертю, здригнулась. Тому й поквапився Михайло до своїх тез додати примітку, що він душ чужих губити не буде. Митрівна заспокоїлась.

— Ані крапельки, — взяла вона пляшку з горілкою. — Ані краплиночки, щоб не пролилося крові, Михайле Кузьмичу, — просила вона майбутнього зятя, наливаючи чарку.

— Наші руки, Митрівно, залишаться чистими, як у младенців, а душі будуть невинними, як у немовлят, — запевнив Михайло.

8. Корінь лиха.

Якби у Кіндратівці був уповноваженим районного відділу державної безпеки не Толкачов, а хтось інший, то з певністю можна сказати, що Андрія Середу до лікарні не забрали б, і Настя Кривозубова не опинилася б за ґратами міліції.

Але припущення тут зайве, бо, по-перше, воно нічого не змінить, а по-друге, справа не в самому Толкачові, а в його жінці, Лідії Леонтіївні, а ще вірніше, у їхній двохрічній донечці Леніні, або скорочено Лялі.

Як і кожна мати, Лідія Леонтіївна дуже боялась, щоб її Ляля не захворіла на якусь пошесну хворобу і боронилась від бациль всіма можливими засобами. Нікого, навіть сусідок, до себе не пускала, вікон не відчиняла, замочну щілину заткнула вагою, повітря освіжала сінною водою, а кожну річ, що потрапляла до хати знадвору, старанно змивала або оббризкувала одеколоном.

Лідія Леонтіївна вжала в розпуку, бачучи, що під час пошести чийсь діти бавляться в піску на вулиці, беруть на руки котів, їдять брудними руками, ніби у тих дітей немає батьків.

Толкачов вечорами, коли доводилось бути дома, вислухував від дружини обвинувачення і докори, що він не начальник, а затичка з ганчірки, бо не заборонить людям свідомо поширювати хвороби. Толкачов намагався переконати Лідію Леонтіївну, що він хоч і начальник, але в певній обмеженій галузі, яка не має нічого спільного з медициною. Злісні чутки про епідемію грипу поширюють темні елементи, щоб непокоїти трудящих, а такі панікери, як Лідія Леонтіївна, підхоплюють ті чутки і з мухи роблять слона. Ніякої пошести в Кіндратівці не спостережено. Є лише незначний процент підвищення захворювань на грипу.

Лідія Леонтіївна, очевидно, не вірила твердженням свого чоловіка, що він начальник в обмеженій галузі, як не вірила і його запевненням, що нема пошести. Та що вдієш з ним, коли для нього цифри більше переконливі, ніж факти. І Лідії Леонтіївні нічого не за-

лишалось, як сидіти з Лялею в замкненій квартирі і ждати неминучого лиха.

І хоч жила вона від людей ізольовано, чутки, спритніші від бациль, просякли і через її щільно зачинені двері. Ніхто, мабуть, у всьому місті не був так вражений таємничою страшною хворобою Андрія Середи, як Лідія Леонтіївна. Вона зразу ж вирішила, що хлопець вмирає від шкарлятини, бо й сама колись перетерпіла ту хворобу і знає, що страшнішої недуги не може бути. І треба ж було збігтись обставинам, щоб того невідомого нещасного Андрія Середи сестра Ганнуся, няньчила у сусідки Рисс купу дітей. Лідія Леонтіївна була впевнена, що Ганнуся перенесла з дому заразу до Риссів, і тепер за стіною бацилі діляться, множаться, там вони кишать, як черва, вони вже точать стіни і ось-ось через дірки в стіні ринуть до Толкачових, накинуться на Лялю і задушуть її.

Перелякана Лідія Леонтіївна міцно тисла до себе дитину і тинялась по кімнатах, як сновиди. Дитина перейнялась материним жахом і нервово плакала. У стіні щось тріснуло. То вже вони, бацилі, вирячивши очі, лізуть до Лідії Леонтіївни. Зойкнувши, вона, в чому була, вибігла з квартири. Куди діватись? Де знайти безпечне місце для своєї дитини? До чоловіка. Тільки до чоловіка. Хай рятує, хай вживає заходів. Толкачов не любить, щоб дружина до нього приходила, навіть заборонив телефонувати йому в приватних справах, та коли йде про життя Лялі, то рахуватись із заборонами не доводиться.

Резиденція Толкачова містилась у будинку колишнього управителя цегельнями. Будинок стояв відокремлено від міста, в тихому старому парку, куди, здавалось, неохоче залітали навіть пташки. Сад не був обгороджений, паркан люди розтягнули ще під час революції, але ніхто не наважився б піти туди спочити в холодку під яблунями чи акаціями, навіть діти не відважувалися спокуситись на зрілі й привабливі плоди дерев. Переходили парк тільки ті з кіндратівців, кого викликував до себе на побачення Толкачов, та ще любив там проходжуватись представники органу дер-

жавної безпеки, що приїздили з районного центру, з малиновими нашивками на розстібнутих комірах.

Вартовий впустив Лідію Леонтійовну без ніяких перешкод, але зразу ж повідомив Толкачова, що до нього прийшла дружина. Поки вона вибігла на другий поверх, біла, задихана і тремтлива, Толкачов уже стояв на порозі свого кабінету й чекав на неї.

— Що ти хотіла? — не дуже привітно зустрів він дружину.

— У нас шкарлятина, — хлипаючи, мовила Лідія Леонтійовна. — Наша Ляля вмирає. . .

А Ляля, замість вмирати, намагалась у тата вихопити з кишені олівця.

— Ти психопатка, Лідо, — сказав Толкачов. — Тебе треба відправити на Сабурову Дачу.

— Куди завгодно дівай, — задихаючись, мовила Лідія Леонтійовна. — Аби не шкарлятина. . .

Толкачов не завагався б спроводити дружину до божевільні, щоб там вилікували її нервову систему, але він любив Лялю і через дитину мусів терпіти її маму. Довелось Толкачову ввести Лідію Леонтійовну до кабінету, всадовити на шкіряну витерту канапу, а дитину взяти на руки. Лідія Леонтійовна безладно розповіла, яке лихо пригнало її до чоловіка і вимагала вжити негайних заходів, інакше вона додому не повернеться.

Ніякої загрози їхній дитині Толкачов не бачив, хоча б і справді той Середа був хворий на шкарлятину, та щоб заспокоїти дружину, в її присутності вжив бажаних їй заходів. Зателефонував до начальника відділу постачання Рисса і порадив тимчасово відмовитись від Ганнусиних послуг, а потім розмовляв із своїм давнім приятелем Ліхачовим, керівником відділу здоров'я райвиконкому.

— Це ти, Ліхачов? — кричав у слухавку уповноважений державної безпеки. — Говорить Толкачов. З Кіндратівки. Так, Толкачов. Доброго здоров'я. Тут, знаєш, неприємності. Жінка психує. Шкарлятини боїться. Так, шкарлятини. За дитину боїться. Треба перевірити одного хворого. Ні, дорослий. Середа. Не в середу, а прізвище таке: Середа. Адреса? Зараз. . .

— Підгірна, 127, — підказала Лідія Леонтійовна.

— Підгірна, 127, — сказав Толкачов. — Добре, дякую, допобачення.

Ці заходи Лідію Леонтійовну помітно заспокоїли. Вона була переконана, що коли її чоловік за щось візьметься, то зробить як слід. Для нього нема нічого неможливого. Вона залишила Толкачова виконувати свої службові обов'язки, й понесла дитину додому, клопочучись тим, що, здається, забула замкнути двері. Їй і на думку не впало, скільки клопоту вона завдала своїм страхом деяким людям, а в якійсь мірі і своєму чоловікові.

Зразу ж після розмови з Толкачовим, Ліхачов зателефонував до директора кіндратівської лікарні, д-ра Білинського. Той у свою чергу викликав до себе в кабінет роз'їзну маленьку лікарку, а маленька лікарка, за його вказівками, привезла до лікарні Андрія Середу. Коли Софія Марківна, обурившись на роз'їзну лікарку, хотіла відпровадити Андрія додому, та, відвівши її в середину лікарні, пояснила в чому справа. Маленька лікарка призналась, що вона не впевнена, чи Андрій Середа справді хворий, але на всякий випадок треба його кілька днів потримати в лікарні. Від того йому нічого не станеться. А якщо його відпустити додому, а він виявиться хворим, то клопоту не обберешся. Цього бажає не тільки доктор Білинський і не тільки товариш Ліхачов, а сам товариш Толкачов.

Софія Марківна спалахнула. Хто має право втручатися в практику лікаря! Вона втягнула до свого кабінету маленьку лікарку і кричала на неї доти, поки сама не переконалась, що підбурювати проти себе Толкачова немає ніякої рації. З доктором Білинським можна порозумітись своєю спільною лікарською мовою, з товаришем Ліхачовим також можна домовитись, але з товаришем Толкачовим розмовляти не можна, перед ним треба тільки відповідати. Софія Марківна його не боялась. Вона нікого не боялась. Проте, розсудливість не завадить.

Толкачов був для Кіндратівців загадковою людиною. Своїм поведженням він нагадував ченця-самотни-

ка, що обрав собі за келію панський будинок, вимурований ще за царських часів, з опанцериними після революції дверима і затемненими та заграбованими вікнами, щоб нічого не чути, не бачити і не знати. Але він усе чув, усе знав і все бачив з такою докладністю, ніби міг перетворюватись на невидимку і входили, за своїм бажанням, непомітно в кожную хату і влазити в кожную душу підлеглого йому кіндратівця.

Толкачов на свою роботу в глухому невеликому містечку дивився, як на тимчасову неминучість. Він сподівався згодом бути прокурором або начальником районного відділу державної безпеки. Але й ті посади займатиме якийсь час, щоб піднятися вище. А покищо він не за страх, а за совість показує свої здібності на низовій роботі. За два роки праці в органі державної безпеки зміг уже вибитись із рядових на фактичного керівника міста, невеликого, та все ж міста. З Кіндратівки Толкачов відправив до районного відділу стільки людей, що їх не вмістити б і в десять товарових вагонів. І ніхто з заарештованих не повернувся. Толкачов жив своєю працею і для праці, занехавши навіть родину, тому матеріали на заарештованих виготовляв дбайливі, чисті, бездоганні. За це його у вищих інстанціях шанували й поважали.

Толкачов пильно стежив за розвитком подій, пов'язаних із хворобою Андрія Середи і від задоволення натягував пальці, що лускотили в суглобах. З яечка, що знесли загальними зусиллями учасники бучної колотнечі, могла вилупитись голосна справа. З тих зведень, що постачали інформатори, визирало і недбальство лікарів, і хабарництво, і брутальність у поводженні з хворими, і хуліганство.

В справу Андрія Середи замішані були чотири лікарі, три санітари, двоє селян — відвідувачів хворих, троє хворих, п'ять робітників і дві хатні господині, одна з яких Митрівна.

З неділі на понеділок Толкачов вийшов із своєї резиденції о другій годині ночі з почервонілими счима, пожовклий і обрязкий, але в бадьорому настрої. Він

систематизував усі факти, розмови, чутки і приготувався до ведення слідства.

Першою викликав на допит Софію Марківну. Вона спочатку комизилась, казала, що ніхто не може відривати її від хворих, але Толкачов спокійно зауважив:

— Хворі скрізь є, громадянку Шварц. Стоїть питання, чи не доведеться вам змінити місце вашої практики.

Прозорий і в'їдливий його натяк примусив лікаря закусити губу і сісти.

На всі питання Софія Марківна відповідала коротко, ясно і впевнено. Медичний персонал лікарні поведився з Андрієм Середою за відповідними приписами. Етику лікарську ніхто не заплямив. Хворий Середа, чи здоровий, про те з певністю можна буде сказати, коли лабораторія поробить усі аналізи. Зрештою лікарі мають право на помилку. Якщо й товариша Толкачова запідозрять лікарі, що він хворий на гостро-інфекційну хворобу, то без вагань ізолюють, не дивлячись ні на які обставини. Щодо закидів про хабарництво, то більшого безглуздя не можна вигадати. Витвір буйної, якщо не хворої, фантазії. Медичному персоналові й адміністрації лікарні прикро, що на їхній території виникли прояви хуліганства збоку несвідомих громадян, але винуватці за свої вчинки відповідатимуть перед судом.

— Таких дикунок, як Настя Кривозубова, я ще не зустрічала, — скаржилась Софія Марківна. — Накинулась на мене, як скажена кішка. Половину мого волосся видерла! Чешу, а воно жмутами лізе, чешу, а воно лізе. Думала, що лиса залишусь.

— Нічого, громадянку Шварц, — жартома потішав її Толкачов. — На відплату ви колись Насті Кривозубовій припишете рицини замість аспірини.

— Вам би рицини треба в першу чергу, товаришу Толкачов, — теж ніби жартуючи, сказала Софія Марківна. — Може б тоді не втручались туди, де ви некомпетентні.

— Що ви маєте на увазі? — насторожившись, запитав Толкачов.

— Те саме, що й ви. Менше вживайте телефон, а більше рицини.

— Рицина — лік універсальний, — заминав лікарчин натяк Толкачов. — Інколи вживаю. Робота моя сидяча, Софіє Марківно. Шлунок часом страйкує.

З допиту Софії Марківни Толкачов переконався, що створити справу на лікарів не так легко, вони боронитимуться завзято, захищатимуть кожен себе й один одного, і вийдуть з води сухими, а вина спаде на таких дрібних людей, як Яша Кульбаба та Андрій Середа з його Настею. До того ж приятель із райвідділу здоров'я зробив ведмежу прислугу — даючи вказівки відносно перевірки хвороби Андрія Середи, покликався на Толкачова. Якщо довести справу до судового процесу, то лікарі не пропустять нагоди відмінювати його ім'я, що може відбитися на його престижу й кар'єрі. Справу треба пригасити, щоб не сталася вона ложкою дьогтю...

Свою діяльність Толкачов уважав за бочку з медом, що влипали в нього люди, мов мухи.

Подальші допити провадив він без зав'язання, тільки з професійного обов'язку мати на всякий випадок у течках матеріал. Колись, може, знадобиться. Маленька роз'їзна лікарка місила в руках хустку і всю провину склала на д-ра Білинського і Софію Марківну. Нічого нового й цікавого від неї не дізнавшись, Толкачов відпустив її. Андрія Середу допитував в одиночній палаті лікарні з повибиваними шибамі, подібній на камеру в міліції, куди замикають п'яних розбишак. Хлопець не втратив войовничого духу і запевняв Толкачова, що ув'язнили його лікарі, не інакше, підкуплені Митрівною і Михайлом Шпаком. З Настею Кривозубовою розмовляв Толкачов у кабінеті начальника міліції. Дівчина лише плакала та просилась до свого Андрія. Толкачов вилаявся і махнув рукою. Замість поважної справи, він бачить оперу з недоумковатими Ромео і Джулією. Стільки часу змарнував через дурне кохання.

Бачитись з іншими учасниками колотнечі він не мав бажання. Залишалось зателефонувати до доктора Білинського і порадити йому зі скаргою на Андрія Се-

реду та Настю Кривоzubову з деяких міркувань до суду не вдаватись. Порада ж Толкачова рівнозначна наказові.

Але розмову з доктором Білинським довелось відкласти. Толкачов одержав від Михайла Шпака заяву, в якій Шпак загальними словами обвинувачував Андрія Середу в контрреволюційній діяльності і просив побачення, щоб розповісти про все особисто. Толкачов уже мав нагоду познайомитись з Андрієм Середою і в можливість його якоїсь діяльності не вірив. Такі, як Шпакова, заяви надходили до уповноваженого державної безпеки частенько, а під час перевірки виявились звичайні побутові чвари між сусідами, друзями і навіть членами родин. Толкачов знав, що спонукало Шпака написати заяву — бажання усунути свого суперника. Нерозважна голова, хоче довбнею забити в стіну цвяшок.

Все ж Толкачов не залишив без уваги Шпакове прохання, ачеї щось можна буде й використати. Децто про Шпака довідався від Андрія Середи і Насті Кривоzubової, ознайомився з його трудовою книжкою, мав деякі про нього відомості від секретних інформаторів і, зосередивши увесь матеріал і розглянувши його, Толкачов запитав себе:

— Одне, хто ж він такий, той Михайло Шпак? Злодій великого мірила? Чи кишеньковий злодій? Авантюрист? Шукач пригод? Волоцюга?

Та хто б він не був, тільки не звичайний робітник, за якого себе удає. З трудової книжки видно, що він облітав усі усяди, але не видно, щоб мав справу з кримінальним розшуком і судовими органами. А якщо й припустити, що Шпак має виїняткову спритність не потрапляти в пастки, то чого він повернувся в Кіндратівку? Кохання? Невгасиме почуття до дівчини? Дурниці! Такого пройдисвіта, як Шпак, привабити Настя Кривоzubова не змогла б.

І не дійшовши в своїх міркуваннях нічого певного, Толкачов розсердився і сказав секретарці викликати Михайла Шпака на десяту годину вечора.

9. Турецька лазня.

Усе потрібне Михайлові Шпакові у його мандрівному житті містилося в диктовій з обчухраними боками валізці. Мав він кілька пар білизни, кілька пар шкарпеток, хустки, краватки й інший дріб'язок, а головне — мав два убрання. Одно для неділі і свят, сіре з чорними смужками, вже стареньке, на колінах і ліктях повидувались гузирі, хоч ще без дірок і не латане. А друге майже нове, яснобрунатне зі срібною іскрою, закордонного походження, що набув його випадково у московського заслуженого артиста на Кавказі, куди той артист приїхав був лікуватися і програвся там у карти. Із срібною іскрою убрання Михайло шкодував одягати, зберігав на майбутнє, коли треба буде показати себе в усьому блиску. Ще докупив до нього з великими крисами кепі, широчезну зелену краватку, рожеву шовкову сорочку і повний комплект, гідний вибагливого парижанина, непорушно тримав на споді валізки, під купою частіше вживаних речей.

Того вечора, коли мав іти до уповноваженого державної безпеки давати свідчення проти Андрія Середи, Михайло витягнув з-під ліжка валізку і без вагань і жалю одягнувся в усе, що мав найкраще. Хай Толкачов бачить, що має справу не із звичайним роботягою, а людиною бувалою. Михайло мав переконання, що Толкачова спрямовано працювати в маленьке містечко на низову роботу за його непридатність до чогось більшого. Таку нездару легко обвести навколо пальця. І все ж Михайло приготувався до всіляких несподіванок, усе обмірковано, все зважено, все передбачив. Можливо, що цієї вже ночі Андрія перевезуть з лікарні, не дивлячись на хворобу, в підвал державної безпеки, а звідти до районного міста, де одержить, що йому належить і поїде на північ втоптувати сніг на шляхах соціалізму.

Невеличке дзеркальце, що висіло біля ліжка, не могло відбити всієї постаті, але побачивши своє обличчя і груди, Михайло залишився цілком задоволений із себе. Одяг змінив його до непізнання. Ще б у руку

фотоапарат, і був би кореспондентом закордонної газети.

Михайло поправив краватку, зсунув набакир кепі і запитливо подивився на своїх співмешканців. Душ із десяток сиділо за столом, із сміхом тачали брехні, а дехто лежав у своїх ліжках. Михайлового оновлення ніхто не помічав. Він зневажливо посміхнувся. Брехні, карти та праця — і це все їхнє життя. Чи варто взагалі з такими потребами існувати на світі? Зі співмешканцями він не мав нічого спільного, тримався осторонь, його навіть побоювалися, вважали за сексота. І Михайло цим не переймався, принаймні ніхто не спокуситься на його валізку.

Одначе він не стримався, щоб не похизуватись перед робітниками, підійшов до столу і попросив сірника. Всі нагло замовкли, видивились на нього, а старенький чоловічок підніс під цигарку запаленого сірника і сказав:

— Авже ж, погода сьогодні чудова, товаришу Шлак. До кіна, мабуть, зібралися?

— Хочу відвідати своїх знайомих, — байдуже промовив Михайло і пішов до дверей.

Робітники мовчки провели його очима, потім багатозначно переглянулись, і їм ще довго не повертався веселий настрій.

Зате Михайло прямував до уповноваженого державної безпеки в найкращому настрою. Проходячи через парк, згадав про дитячі свої роки, про ті розваги і пригоди, що мав у цьому парку, коли втік його власник. Весело колись жилося! . .

Толкачов зустрів Михайла привітно, потиснув руку, обійшов навколо нього і милуючись ним, поплескав по плечу.

— Смак маєте, — похвалив він Михайла. — У вас є щось поетичне. Ви часом віршів не пишете?

— Ні, — казав Михайло, сідаючи на канапу. . . Завжди мав нехоть до цього роду ремесла. З усієї поезії, що втовкмачував собі в голову, як учився, залишилося в пам'яті тільки два рядки, здається, Пушкіна:

Стою я на горі крутой,
Глотаю воздух з облакой...

Толкачов пильно подивився на Михайла і розсміявся.

— Вірш вартий того, щоб його запам'ятати, — мовив він, сідаючи біля Михайла. — А мені здається, що ви зі скромності відмовляєтесь від авторства. Признайтесь, це ж ви самі сочинили?

— Ні, товаришу Толкачов, — заперечував Михайло. — Я — людина прозаїчна. Мене цікавлять не духовні, а матеріальні цінності. Скажімо, оця канапа, що я на ній сиджу. Та й не тільки канапа, а весь будинок і парк. Ви, мабуть, і не здогадуєтесь, що розмовляєте з власником цього маєтку.

Толкачов від здивування навіть відсахнувся від Михайла. А Михайло сидів спокійний, з ледве помітною іронічною усмішкою в куточках тонких уст.

— Ви були власником цього маєтку? — питав Толкачов. — То ви не Шпак?

— Дозвольте закурити, — витягнув Михайло з кишені пачку цигарок.

Толкачов схвально кивнув головою.

— Я таки Шпак, — видихнувши смугу диму, казав Михайло. — Син Кузьми Шпака, потомственного кіндратівського глиноміса і все ж я був власником цього маєтку, так би мовити, субадаром.

— Чим? — спитав Толкачов, думаючи, що він не зрозумів слова.

— Субадаром, — не без приємності пояснював Михайло. — Субадар — це в Індії свого роду губернатор або щось подібне. Звичайно, я не набув від багатого дяді у спадщину цього маєтку, як і не купував його, а перебрав у власність правом революції. Пан Куракин, попередній власник, переконався, що від революції цеглою не відгородиться, тому одягнув на себе офіцерську уніформу білої армії і пішов на фронт, а родину вирядив до Ростова, ближче до кораблів. Тоді я й проголосив себе власником маєтку. Без мого дозволу ніхто з міських хлопців не наважувався не то переступити поріг цього будинку, а навіть піткнутися в парк.

Але я мав іншу вдачу, ніж пан Куракин. Я дозволяв приходити сюди всім, хто хотів, і робити тут усе, що кому бажалось. А що могло забажатись хлопцям у панському будинку? Бити, ламати, торошити. Не знаю, чи не поруйнували б ми стін, та нашим намірам інколи перешкоджали штаби різних армій, що перекочувались через місто. Кожен штаб, що з'являвся в Кіндратівку, вважав за свій обов'язок викурити нас з будинку в парк, і штабісти тут друкували накази, відозви, попередження і маніфести, за невиконня яких стріляли кіндратівців в кінці парку, на березі річки. Стріляли кіндратівців і білі, і червоні, і німці, і гайдамаки, і махновці, і лотиші, і навіть китайці. Коли вже стрільнина всім обридла, то тут оселився якийсь губтрамот, що керував кіньми, звичайно, не своїми, а тими, в кого вони були. Після закінчення громадянської війни мої права на будинок зробились номінальними і я потрапив у колишні люди, разом з паном Куракиним. Знайшлися інші господарі, такі, як чекісти, за ними гепесті, а тепер енкаведисти. І довелось мені піти в теслі. Не знаю, чи не така доля спіткала і пана Куракина.

Толкачов вислухав Михайла, схиливши голову на плече і хитрувато усміхався.

— То виходить, що субадар тепер я, — захихотів він. — А признайтеся, товаришу Шпак, хотілося б вам мати якусь власність, ну хоча б, наприклад, цей маєток? Або щось подібне? Бути якимсь Куракиним, якимсь субадаром?

— На місці пана Куракина я б з приємністю був. А на вашому, товаришу Толкачов, хоч ви й субадар, бути не маю ніякого бажання.

— А то ж чому? — в тому ж напів жартівливому тоні спитав Толкачов.

— Куракин від людей відгороджувався височезним парканом, однаке люди намагались дістатись до його маєтку. А у вас і парканів немає, все ж люди, проходячи повз парк, нишком хрестяться, оглядаються і поквапно зникають.

Толкачов голосно зареготав і його попелясте брякле обличчя раптом побуряковіло.

— А ось ви ж самі прийшли, — сказав він.

— Один раз, і то з обов'язку.

— З обов'язку? Що ж, давай візьмемось за обов'язки.

Толкачов пішов до столу, переклав папірці і взяв у руку олівець. Він ще й досі не склав собі певної думки про Шпака, все ще не міг вирішити, чи його відвідувач і є таким, як себе показує, чи то все лише машкара, удаваність, а справді він глибший і складніший. Та зрештою Шпак себе покаже більше під час свідчення.

— Ви обіцяли розповісти нам про контрреволюційну діяльність деяких осіб, — дивлячись на лист Шпака, мовив Толкачов. — Тож я вас слухаю...

Михайло уперся спиною в м'яку спинку канапи, поклав ногу на ногу. Він був задоволений і тим, як його зустрів Толкачов, і їхньою жартівливою розмовою, що створила між ними невимушені відносини. Але Михайло не забував, що він буде свідчити перед Толкачовим, як представником органу державної безпеки, тому мав на увазі бути з висловами, які ввійдуть до протоколу і наберуть офіційної чинності, дуже обережним.

Звівши до стелі очі, він повільно мовив:

— Двадцять першого травня цього року, в неділю рано я зустрівся з Андрієм Середою на березі Торця, за колишньою болгарською водокачкою. Ми рибалили. Риба клювала погано. Упевнившись, що додому доведеться повертатись без риби, ми плюнули на рибальство і вдалися в балачки. Андрій — мій шкільний товариш, ми багато років не бачились і він розпитував мене, де я був. Без ніяких задніх думок, а виключно задля жарту, я сказав, що об'їздив усі союзні республіки, ніде довго не затримувався і таким чином уникав обліку в военкоматі, бо мене, мовляв, можуть заарештувати. Я удавав себе перед Андрієм за дезертира, що уникає служби в армії. Це, звичайно, неправда, але я так переконливо просив Андрія не пробалакатись, що він повірив у мою удавану відвертість, дав мені слово чести, що радше язик у нього відпаде, ніж ви-

летить із його уст моя таємниця, розчулився і розба-
зікався. Він казав, що воєнна служба трудящому наро-
дові непотрібна. — Що нам захищати? — питав мене
Андрій. — Колгоспи з голодними трудовднями? Чи ка-
торжні норми для робітників на заводах? Чи тюрми,
переповнені нашим братом? Може, злидні наші? Черги
під порожніми крамницями? А може, конституцію, на-
друковану на грубому папері, непридатному навіть на
цигарки? Ні, Михайле, — казав Андрій, — ми вже досить
маємо советської влади, вона повиїдала нам печінки.
Хай її захищають від зовнішнього ворога комуністи.
Нам байдуже, хто б до нас не прийшов. Хоч і турки
або поляки. Гірше однаково не буде. Крім кайданів, ми
нічого не втратимо. — Я намагався сперечатись з Анд-
рієм, а він, розізлений, назвав і мене комуністом, що
не відповідає правді, бо покищо я безпартійний. . .

Михайло замовк і витер рукавом піджака спітніле
чоло.

— А далі? — спитав він.

— Це все, — відповів Михайло.

— Не може бути, — мовив Толкачов. — Середа
щось казав і про Сталіна.

— Про Сталіна він нічого не казав, — якомога спо-
кійніше відповів Михайло. Серце у нього напружено
билося. Ідучи до слідчого, він мав на думці приписати
Андрієві прокляття на адресу вождя, а тепер затявся
принципово. Він буде свідчити те, що хоче, а не те, що
бажав би мати Толкачов.

— Нелогічно, — схилившись над папером і пишучи,
мовив Толкачов. — Усе на місці, а Сталіна не згадуєте.
Але я нічого не вимагаю. Нас цікавить тільки правда.
Так і запишемо, що Середа з якихось причин про Ста-
ліна промовчав.

— Для чого ж писати те, чого не згадувалось? —
здивовано запитав Михайло.

— Прості формальності, — казав Толкачов. — Я
все записую. А тепер прослухайте ваше свідчення.

Він виразно, навіть з деякою інтонацією Анд-
рієвого голосу, коли передавались його слова, прочитав про-
токол і дав підписати Михайлові.

Михайло перечитав ще раз і тоді, притиснувши пальцями до стола папір, покрутив у повітрі олівцем і з розгону блискавично намалював під текстом чудернацький визерунок, подібний на чорногузове гніздо.

— Підпис у вас бухгалтерський, — взявши в руки протокол, сказав Толкачов. — До речі, про почерки. Ви можете пізнати руку Андрія Середи?

— Ні, — сказав Михайло і підвівся. — Я вже своє діло зробив і хотів би йти додому.

— Сядьте, прошу вас, — дещо суворіше промовив Толкачов. — Ви хоч і зробили своє діло, так я не зробив.

Михайло сів. Йому не сподобалась ледве помітна зміна на Толкачовому обличчі, що зробилось холодним і офіційним.

— Ото ж про руку Андрія Середи. Шкода, що не знаєте. А то б я показав його заяву. Цікава заява. І догадайтесь, про що він пише?

— Чужим листуванням не цікавлюсь, — відповів Михайло, відчувачи, що Толкачов хоче піднести йому прикру несподіванку.

— А ви, однак, здогадуйтесь, — хитрувато зіщурившись, казав слідчий. — Ви ж такий дотепний. Сама ваша вигадка про дезертирство чого варта. Не можете здогадатись? Доведеться розжувати і в рот вам чайною ложкою покласти. Андрій Середя випередив вас на два тижні. Він повідомив нас про вашу зустріч на березі річки двадцять першого травня цього року. І він запевняє, що все те, що я з ваших слів записав до протоколу, висловлював не він, а ви. Різниця у ваших обидвох свідченнях хіба в тому, що ви тут про Сталіна промовчали, а на березі річки кляли його останніми слесами. І я тепер розгубився. Не знаю, кому вірити — вам чи Середі.

Не бачив Михайло, щоб Толкачов був розгубленим, навпаки, в його оливкових очах блищали вогники зловтішності. Михайло твердо сказав:

— В такому разі я вимушений проссити очної ставки і спростую наклеп у вашій присутності.

— Це ми можемо влаштувати, — мовив Толкачов.

— Але я не упевнений, чи очна ставка буде вам корисною. Уявіть собі, що я звезу вас до купи, і ви, як базарні перекупки, будете один на одного показувати пальцями і кричати: ти контрреволюціонер! Що ж нам залишиться робити? Цілком зрозуміло, що посадимо обох і кінці в воду.

Висновки слідчого були переконливі, і Михайло вишукував спосіб не дати себе заплутати.

— Я прийшов до вас, товаришу Толкачов, не себе викривати, а Середу. Якщо мій матеріал вам не до смаку, то прошу побажати мені добраніч і відпустити мене. Майте на увазі, що я вже ляканий.

— Ви ще не лякані, — казав Толкачов. — В тому я упевнений. Але хочу я вас запитати, як орієнталіста, чи знаєте ви, яка різниця між російською і турецькою лазнею?

— Я не орієнталіст, — почав хвилюватись Михайло. — Мене ніколи не цікавила різниця в лазнях, яка, як мені здається, до справи Андрія Середи не стосується.

— Помиляєтесь, Шпак. Стосується. Російська лазня, поясню я вам, розпарює тіло і кістки. А турецька — крім тіла і кісток, ще й душу. Хто побуває в турецькій лазні, то виходить з неї лагідний, як ягнятко. І я маю у себе, тут, цей чудовий прилад. Дуже вас прошу ознайомитись із ним. Ви зараз підведетесь, підійдете до тієї он стіни, потягнете до себе ручку, увійдете до середини, закриєтесь і за годину, я упевнений, зрозумієте різницю. Тож виконайте моє прохання!

— Але ж я не технік комунгоспу, — намагався Михайло відкараскатися від халепи жартом. — Я і не інспектор відділу охорони здоров'я. Лазні, техніка, гігієна і сила тиснення мене зовсім не обходять.

— Треба бути джентлменом, Шпак. Якщо я щось прошу, то не випадає вам відмовлятися. Заздалегідь вибачаюсь за деяку невигоду у моїй душомийці, але нічого іншого покищо запропонувати вам не можу.

Толкачов мовив так спокійно і так лагідно, ніби й справді вболівав за свого гостя, якого не мав чим по-

частувати. Револьвер, що звідкись опинився в його руці, здавався якоюсь іграшкою.

— Цілком зрозуміло, — підвівся Михайло. — Я задовольню ваше прохання і ознайомлюсь із гігієнічним закладом наших південних сусідів. Сподіваюсь, що цивілізація у турків на високому рівні.

Турецьку лазню спорудили працівники державної безпеки, чи то з вогнетривалої каси, чи з якоїсь іншої залізної скрині, замурованої в стіну. Михайло ледве втиснувся туди, і двері автоматично з грукотом зачинились.

— Нірвана! — крикнув він, продовжуючи позування, але голос його вже прозвучав так глухо, мов уста були затулені долонею.

Він сподівався, що зараз почує шипіння пари, яка обварюватиме його тіло, бо інакше, навіщо б Толкачов цю стоячу труну називав турецькою лазнею. Але минула хвилина напруженого чекання, і друга, і багато хвилин, а нічого з Михайлом не траплялось, він зручніше вмостився і намагався впорядкувати хаотичні свої думки. Перше питання, на яке треба дати собі відповідь: чого від нього хоче Толкачов? Невже нічого не хоче, а просто він психічно хвора людина, садист і має приємність бачити страждання людини? Але ж на садиста Толкачов не подібний, та й страждань ніяких Михайло не відчуває, хіба тільки деяку незручність, що могла б вплинути на таких слабодухів, як Андрій Середя. Згадка про Андрія спрямувала Михайлові думки в інший бік. Невже справді той пришелепкуватий Андрій випередив його з доносом? А може він працює в державній безпеці сексотом? Так воно, мабуть, і є. Тому Толкачов і відкинув Михайлову вимогу очної ставки. Андрій для них своя людина і йому вірять. Ще раз промахнувся в житті Михайло. Вскочив таки у власну пастку. І оце замкнув його Толкачов на те, щоб тут відстояв, поки приїде з районного міста тачанка, посадовлять тоді Михайла два охоронці поміж себе і повезуть до в'язниці, дадуть устатковану квартиру з дашком на заграбованому вікні. Одначе, коли ж прибудуть ті людилови? У цій труні досить таки незручно, ноги вже

дубіють і дихати тяжко, піт ллється за комір, зіпріло все тіло і не можна ворохнутися, не можна навіть втерти обличчя, солоний піт їсть очі, задзвеніло в ушах. Михайло відчув, що тут він задушиться, що очі йому вже повипадали з очіць, висять на жилах і дотикаються його підборіддя, що тіло його шматками відвалюється від кісток, а потім під ним захиталась підлога і він упав у темну безодню.

Толкачов сидів за столом і цокотів на друкарській машинці, зрідка поглядаючи на стінний годинник. Рівно за годину він відімкнув шафу, виволік звідти напівживого, мокрого, як хлющ, Михайла, поклав на канапу і з карафки хлюпнув на обличчя води. Михайло із стогоном взявся руками за голову. Очунював він поволі, свідомість до нього поверталась не зразу, хвилями і тупа. З великим зусиллям він примусив себе сісти, помутнілими очима подивився навколо себе, побачив слідчого, схиленого над столом, побачив своє закордонне убрання, яке втратило іскру і звисало на ньому, мов старе рядно, побачив свою скручену зелену краватку і голова йому безнадійно обвисла. Все тепер збайдужіло, нічого не хотілося, він би оце знову ліг на канапу і в забутті пролежав би цілу добу. Ліжко в бараку уявлялось йому як недосяжне пристановище блаженного спокою.

Толкачов удавав, ніби був зайнятий пильною роботою, а справді вичікував, поки Михайло віддихається, набереться сил. І коли, на його думку, Михайло вже досить опритомнів і був здатний до розмови, підійшов до нього, сів поруч і легко поплескав по плечу.

— Слабкий ти на ресори, Шпак, — промовив Толкачов лагідно. — А моя ж лазня це ж ніщо, це слабенький натяк на те, що тобі доведеться зазнати.

Михайло мовчав, ніби нічого не чув. Він і без Толкачових напучувань знав, що чекає того, хто потрапить у халкі лабети гепоушників. А Толкачов розповідав про різні способи тортур, яких застосовують його колеги. Михайло починав злитись.

— Я з тобою голову морочити не буду, Шпак, — все ще тримаючись за Михайлове плече, казав Толка-

чов. — Відправляю тебе до району, одержиш там свої п'ять років і пойдеш вчитися жити.

— За що? — спитав Михайло.

— За те, що не вмієш жити, — пояснив Толкачов.

Михайло повільно випростався і глянув слідчому в очі.

— А мені здається, що ви не вмієте працювати і замість справжніх ворогів народу, висилаєте із Кіндратівки таких як я, чесних людей.

— Я висилаю справжніх ворогів народу, до яких належиш і ти, Шпак.

— Це неправда! — з обуренням вигукнув Михайло. — Ви катуєте мене за те, що я свідчив проти вашого секста, Андрія Середи. Ви — чавкідар!

— Що я чавкідар, то я в якійсь мірі можу з тобою погодитись, — відповів Толкачов, усміхаючись. — Це слово мені випадково знайоме. Я, справді, виконую поліційні функції. І цього не соромлюсь. Принаймні я є потрібним гвинтиком у державній машині, виконую призначені мені завдання... Так само, як виконує свої обов'язки і Андрій Середа, хоч і в іншій ділянці. Оце такі, як ми, і є чесними людьми. А ти у суспільства плутаєшся поміж ніг, і через тебе можуть спіткнутися чесні люди. А щоб ти нікому не перешкоджував, я й хочу тебе загнати в далекий закуток.

— Ви чавкідар і чавкідаром залишетесь назавжди, — поспіхом і запально мовив Михайло. — З вас маґараджі не буде ніколи! Ви не вмієте розуміти людей!

— А з тебе не буде Магомета, хоч ти й берешся пророкувати. Ти — пустоцвіт. Ти не знаєш, навіщо живеш. Ти навіть не знаєш, чого ти хочеш.

— Запевняю вас, що ви помиляєтесь, — упевнено мовив Михайло. — Я знаю, чого я хочу і навіщо живу. Кожен мій крок спрямований на досягнення головної мети мого життя.

— Ого! — з недовір'ям вигукнув Толкачов. — А чи міг би ти пояснити мені, в чому полягає твоя мета? Серце Насті Кривозубової?

Михайло подивився на Толкачова зневажливо.

— За кого ви мене вважаєте? За Андрія Середу? Я

створений природою для великих справ. Прийде час і переді мною шапки зніматимуть ті, що тепер із мене сміються.

— Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти, — кепкував Толкачов. — І щоб твої великі справи були більш помітні, то ти повернувся до маленької Кіндратівки?

Михайло замислився. Зупинитися йому у своїй відвертості з Толкачовим на півдорозі, чи йти далі? А хіба йому в цій ситуації, в якій опинився, відвертість пошкодить? — вирішив він. — Або паң, або пропав.

— Я приїхав до Кіндратівки, товаришу Толкачов, одержати тут путівку у вигляді червоної книжечки.

— Хочеш влізти в партію? — здивувався Толкачов.

— Не влізти, а вступити до партії, — поправив Михайло. — На те я маю всі підстави.

— Це вже щось нове для мене, — не ховаючись із своїм скептичним ставленням до Михайла, мовив Толкачов. — Але я не можу зрозуміти, що має спільного з партією Настя?

— Я потребую, товаришу Толкачов, нормальних умов для життя. Настя і теща є лише примусовим додатком до їхнього даху.

Толкачов споважнів. Він підвівся і заклавши за спину руку ходив по кабінету. У нього виникла думка змінити своє рішення відносно Михайла. Справді, він помилився в цьому хлопцеві. Михайло не тільки позер і фанфарон, він не позбавлений кмітливості, сміливий і себелюбний мерзотник, з якого, відповідно вишколивши і відшліфувавши, можна зробити цінного працівника. Провокатор із нього буде неперевершений. Можливо, що в ньому криються здібності новітнього Азефа або Гапона і колись його ім'я додасть до політичного словника нове слово — шпаківщина. Такими людьми розкидатись не можна, таланти треба вишукувати і плекати. А поки Михайло не виб'ється на власну дорогу, він допомагатиме робити кар'єру Толкачову. З його участю можна буде скапарити процеси і в Кіндратівці такий, що позаздрить уся область!

Толкачов зупинився проти Михайла.

— Програма твоя багата, Шпак, — казав він. — Є в тебе розмах, та, на жаль, бракує тобі розуму. Ти на кожному кроці робиш непоправні дурниці, бо всіх уважаєш за дурнів, яких хочеш обвести навколо пальця.

— Я дурниць не роблю, товаришу Толкачов, — упевнено відповів Михайло. — Не кожна помилка може вважатися дурницею.

— Навіть твоє сьогоднішнє свідчення проти Андрія Середи вважаєш за помилку? — спитав Толкачов.

— Я виконував свій обов'язок майбутнього комуніста, — підвищеним тоном сказав Михайло.

— Не вилазь, Шпак, на хідляки, а то ти виведеш мене з рівноваги. Твоя вигадана розмова з Андрієм Середою призначена не для працівників державної безпеки, а для дітей дошкільного віку. Якби ми вірили таким, як твій донос, то вже б нікого на волі не залишилось. Хто хоче дошкулити своєму сусідові, то обов'язково подає всі ті аргументи, що ти виставив проти Середи. Неоригінально і безглуздо. Стандарт. Ніби донощики позичають один в одного копії, підставляючи лиш інші прізвища.

— Одначе, Андрієві Середі ви таки вірите...

Толкачов накупився.

— Досить, Михайле. Не удавай себе за дурнішого, ніж ти насправді є. Ти мене розумієш не гірше, як я тебе. Андрій наївний, як теля, а дотого ж закоханий і йому доноси не в голові. Але не забувай, що таких людей ми шануємо. На Андріях тримається промисловість і сільське господарство. На них держава тримається. Ми орденами їх нагороджуємо. А ти через свої мудрагельства опинишся там, куди хотів запроторити Андрія. Навіть якби я цього разу тебе і відпустив. Табір примусової праці за тобою аж плаче. Як не я тебе туди відряджу, то прокуратура, за кримінальний злочин. Я передбачаю за що тебе й заберуть. Знову ж таки за того самого Андрія Середу. Він не сьогодні — завтра вийде з лікарні, Настю також незабаром випустять з міліції, вони зразу ж візьмуть шлюб, а ти з розпуки або злости вчухраєш щось таке, що запахне або шльопкою або десятима роками. А я обіцяю тобі тільки п'ять

років. Погоджуйся, Михайле, щоб не заробив більше, для тебе ж краще буде.

Михайло слухав слідчого уважно й остаточно переконався, що ніякої загрози немає, слідчий його підготовляє до іншої своєї пропозиції. Про її сенс Михайло здогадувався і щоб не блукати манівцями, поставив питання руба:

— Підходьте, товаришу Толкачов, ближче до діла.

— Сволота ти, Шпак, — усміхнувшись, сказав Толкачов. — Але подобаєшся мені. І я хочу поставити тебе на ноги.

— Попереджую вас, товаришу Толкачов, що я ніколи б себе не поважав, якби пішов у сексоти.

— Ти ніколи себе не поважав, Шпак.

— Натякаєте на мій донос? Не кожен, хто копне м'яч, то вже й футболіст.

— Я навчу тебе, Шпак, як треба себе поважати. Донощиків і сексотів я маю досить. Але я не маю вірного, відданого і кметливого помічника. Ти будеш моєю правою рукою. Ми тут довго не засидимось, Шпак. Я жду призначення до великого міста. Поїдемо разом, покажемо себе, хто ми такі. А покищо вчитимешся у мене на менших справах. Ти любиш роз'їжджати, можу влаштувати тебе до відділу постачання агентом. Буватимеш у всіх столицях, ночуватимеш не в гуртожитках, а готелях, відвідуватимеш театри, їстимеш у ресторанах, не знатимеш годин праці, не боятимешся проспати на роботу. А як повернешся з відрядження, то тебе вже чекатиме дома дружина в умебльованих кімнатах. Я маю на увазі для тебе одну молоденьку вдовичку, що чоловіка її, інженера, засуджено на десять років без права переписки. Само собою розуміється, з часом ти одержиш і партійний квиток.

Михайло дивився на Толкачова недовірливо, мовляв, м'яко ти, чоловіче, стелеш.

— Пропозиція спокуслива, — сказав він, — якщо брати до уваги, що в мою комфортно обставлену квартиру ви поставите чучело, зроблене з Андрієвої шкіри. На пам'ятку.

— Ти мстивий і безпринципний амбітник, — докірливо мовив Толкачов.

— Так, я егоїст, — погодився Михайло. — Андрієве чучело мене б розважало.

— Ти повинен бути вдячним Андрієві за те, що не повісив тобі на шию тягар у вигляді Насті. Вона б тобі крильця швидко обскувала.

Михайло упевнявся, що Толкачов говорить правду. Зв'язавшись з Настею, він поклав би на себе купу обов'язків і зайвих перешкод, які обплутували б його руки й ноги. А погодившись з Толкачовим, він зразу має все те, що треба було б досягати протягом яких десяти років. Одним плигом він може опинитися на далекому обрії, а звідти розгорнуться ще ширші обрії, з більшими можливостями. Та чи дотримається Толкачов своєї обіцянки? Проте, як казав Андрій у приписаній йому Михайлом промові, крім кайданів, утрачати нічого. На всякий випадок можна тримати шматок сала наготові, щоб намастити п'яти. Але Михайло не виявляв того, що пропозиція Толкачова йому припала до душі. Він сказав:

— Щось мені не дуже хочеться до вас приставати. Сумління не дозволяє. . .

— То й не треба, — розсердився Толкачов. — Можеш іти до свого бараку. Але попереджую, що пізніше сам проситимешся, та буде пізно. Користайся з мого доброго настрою.

Михайло пообіцяв дати остаточну відповідь наступного дня. Толкачов думав, що Михайло хоче втекти з Кіндратівки і приставив до нього таємного агента. Але Михайло тікати не збирався. Умови цілком задовольняли його, хоч і без Андрієвого чучела. Михайло з більшою приємністю поставив би у себе чучело зі шкіри Толкачова. А може ще колись і поставить. Турецька лазня його не забудеться. Михайло навіть думав, що погодився працювати в державній безпеці, щоб помститися Толкачову.

Людина завжди може знайти пояснення і виправдання своїм вчинкам.

10. У куми Килини.

Випурхнувши з клітки, пташка летить у небесний простір, вихопившись з-за ґрат, звір біжить у чисте поле або густий ліс, а Настя Кривозубова, коли її випустили з міліції, щодуху подалася додому.

Але опинившись біля своєї хати, Настя раптом зупинилась, мов наткнулась на колючі драти. Куди вона прийшла? Що їй тут треба? Хата ця тепер їй чужа, як чужа і та жінка, що тут живе, і була Настиною матір'ю. Не залишилось у Насті нікого рідного і не має вона нічого свого. Є у неї тільки один рідний Андрій, та й той поневіряється в лікарні. Вона мусить негайно знайти його, визволити і разом із ним вирішити свою долю.

І постоявши хвилику під ворітьми свого двору, Настя круто повернулась і хутко подалася геть, викликавши у сусідів, які її бачили, здивовання, і давши їм нову притоку до здогадів і балачок. Щось воно не гаразд у тих Кривозубів, якщо вже й після тюрми дівчина не поважилась зайти до хати...

Визволяти Андрія не було потреби. Його також звільнено і саме коли його постать відділилася від сірих будинків лікарні, Настя вийшла на вигін із протилежного боку, вони пізнали одне одного і побігли назустріч з простягненими руками та радість свою виявляли в гучних вигуках.

Вони з розгону обнялися і, тяжко дихаючи, дивились одне одному в очі і втратили мову. Потім мовчки зійшли з дороги й посідали на траву. Трішки вгамувавшись, змогли вже вголос міркувати. В обох була та сама думка: з чого починати?

Починати нове, родинне життя, треба з того, щоб знайти хату. Та хто з кіндратівців відважиться найняти їм помешкання? Хто схоче набути собі таких ворогів, як старий Середа або Митрівна? Але шукати треба. Зараз Андрій з Настею підуть від двору до двору і проситимуть, щоб хтось після шлюбу, хоч тимчасово, прихистив їх у себе. Тож сидіти нема чого. Про все розповідатимуть згодом, як улаштуються, бо за тиждень ув'язнення вони пережили стільки, що не вимо-виш всього і за рік.

Тепер тільки вони помітили, що вигляд мали надто непривабливий. Одежу свою вони не скидали з себе сім день, все було пом'яте, мов пережуване, обое брудні, наче працювали в глиниці, Андрієві віросла рідка покручена борода, Насті посиніли губи, очі позападали. Проте, соромитись нічого. Однаково ціле місто знає, де вони були.

Вони підвелися, Андрій взяв Настю за руку, щоб дівчина почувала себе певніше. Його погляд зупинився на паркані з обірваними двома обополами.

— Отут, Настусю, мене й дігнали, — сказав він із прикрістю в голосі. — Коли б я був перескочив на той бік, то ніяка сила мене б не впіймала.

Настя уважно дивилася на паркан, як на свідка важливої події і на її заклопотаному обличчі розквітала усмішка.

— А ти знаєш, чиє це подвір'я? — мовила вона до Андрія з таким піднесенням, ніби подвір'я належало їй, а вона до цього часу про те не знала.

— А чиє ж воно? — спитав Андрій, не поділяючи захоплення своєї подруги.

— Та це ж куми Килини! — казала зраділо Настя.

— Куми Килини? — здивувався Андрій, і щось міркуючи та усміхаючись, кошлатив і без того скуйовджене своє волосся. — Як же це так?.. — питав він, мабуть, самого себе.

— Я й сама не знаю, — відгадавши його думку, мовила Настя. — Бо ми з тобою дурненькі...

— Цілком дурні, — з притиском сказав Андрій. — То ходімо живо до неї!

І вони, обнадіяні, тримаючись за руки, попрямували до того паркана, що тиждень тому по-зрадницькому відкинув від себе Андрія-втікача, віддавши на поталу переслідувачам. Тепер паркан не робив жадної перешкоди, дозволив їм пролізти через дірку у вишневий садок, і вони пішли до хати куми Килини.

Такої жінки, як кума Килина, аби де не знайдеш. Носила вона христити дітей, була свахою, отаманувала на толоках, мирила до безтями розсварені подружжя, орудувала на спільних обідах у храмове свято, без неї

не відбувалися сходини, пекла для церкви проскури, завжди мала заклопотану голову, завжди кудись поспішала і людям здавалося, ніби вони бачили її в той же самий час у двох протилежних кінцях міста.

Про куму Килину розповідали, наче вона, після того, як влада закрила церкву, а священика було заарештовано, увесь чин охрищення провадила сама. А дехто запевняв, ніби до куми Килини часом з'являється вночі підпільний священик і в її хаті не тільки христить, але й вінчає та служить Службу Божу. Проте, люди всього можуть натеревенити.

Усі називали її кумою, незалежно від того, носила вона до хресту їхніх дітей, чи ні, як усі титулюють лікарем людину, що лікує лише хворих, а суддею не лише ті, кого він засуджує. Навіть чоловіка її називали не Захаром Давидовичем, а куминим Килининим чоловіком, наче б він був якимсь безособовим додатком до своєї дружини.

А справді Захар Давидович усю свою душу і вільний від поїздов час віддавав родині і маленькому, але корисному господарству. Люди майже ніколи Захара Давидовича разом із кумою Килиною не бачили, а коли такий рідкий випадок і траплявся, то довго дивилися услід, щось міркували. На голову вищий від дружини, повільний у рухах, навіть вайлуватий, здавався батьком, що супроводжує свою пустотливу жваву доньку, від якої кожної миті можна сподіватися недозволеного вибрику, або й шкоди.

І хоч вдачі їхні були неподібні, вдачі вогню й води, однак це їм не заважало любити й шанувати одне одного, породити четверо дітей, виховати і пустити в світ порядними людьми. Понад сорок років Захар Давидович їздив кондукторсьм у вагоні товарного потягу, а кожного разу, повернувшись додому, з кондукторською непоквапністю готував обід, полов город, годував кролів і курей, лякав шпаків у садку, прав білизну або бавився з дітьми. Своїм чотирьом дочкам, поки й заміж не повиходили, був він разом і батьком, і товаришем. Ніщо у місті, поза двором, його не цікавило й не приваблювало.

Так вони й дожили до старости. Захар Давидовича перевели на пенсію і він, коли чув свисток паротяга, виймав з кишені великого й важкого годинника, прицепленого до камізельки сталевим ланцюжком, перевіряв, чи бригада потягу не вийшла з графіка руху.

Кума Килина частенько цілими днями також залишалася дома, їй усе більше дошкуляв її хребет, там щось крутило, ломило й кололо голками. Вона лежала в ліжку, обкладена подушками, а до хворого місця прикладала торбу з гарячою сіллю.

Тоді чоловік і жінка розповідали про все те, що не могли розповісти раніше, він про події, пригоди і випадки на залізниці, а вона про події, пригоди й випадки у своєму місті.

Але як кумі Килині легшало, вона незабаром з хати зникала, бо справ розпочатих і ще й непочатих мала дуже багато.

Прийшли Андрій із Настею до куми Килини либонь перед зміною погоди, застали її в подушках, стомлену і змучену болями. Захар Давидович з окулярами на носі і в жінчиному рожевому з квіточками переднику сидів біля груби на низенькому ослоні і чистив картоплю.

В хаті було тихо, затишно і чисто, ніби тут люди не жили, а заходили на хвилинку, щоб постояти біля порогу й помилуватись зразковим порядком, а потім обережно вийти, легко зачинивши за собою двері.

Настя помітила, що цей затишок Андрієві сподобався і в думці пообіцяла йому створити такий самий порядок у себе, звичайно, як матимуть квартиру.

Прийняла кума Килина молодих людей привітно, посадила їх біля ліжка на стільцях, що подав Захар Давидович і постирав із сидінь ганчіркою уявний порошок.

— Так оце ви вже такими повиростали, — приглядаючись до гостей, мовила кума Килина і, намагаючись згадати, чи це її хрищеники. Багато дечого вона позабувала. — Чула, дітки, про вас, чула. Дякувати Богові, що вирвалися на волю. По вас бачу, що не встигли й

причепуритись. То кажіть, із чим же до мене прийшли, дітки?

— З бідом, тітонько, — вихопився Андрій. — Визволяйте нас, будь ласка. . .

І він розповів усе з самого початку, як вони покохалися з Настею, як вони мріяли про щасливе життя і які химерні перешкоди виникають на крутій звивистій стежці до їхнього щастя.

А Настя, боючись, щоб він про щось не забув, чогось не обминув або недостатньо змалював, перебивала йому мову своїми заувагами.

Але Андрій нічого не забув, нічого не обминув, мова його лилася з наболілої душі така переконлива і така зворушлива, що Захар Давидович відчув, як йому наче піском пересипало очі і він, зсунувши на лоб окуляри, прикладав до очей кінчик передника. Настя жахнулася своїх страждань і плакала не криючись. Ледве стримувався і Андрій від проявів людської слабости.

Єдина кума Килина не виявляла своїх почуттів, хоч слухала Андрія з напруженою увагою і не зводила з нього погляду проникливих кмітливих очей. У неї з довголітньої практики виробилася звичка нічим не перейматися, а докладно вивчати справу, як дбайливий господар вивчав характер норовистої коняки, щоб знати, як до неї підходити.

— І оце, тітонько, ми з Настею, як два листочки, вітром зірвані з дерева, прикотилися під ваш поріг, — розпучливо закінчив розповідь Андрій. — І благаємо вас уклінно: допоможіть нам, безпритульним, влаштуйте десь нас. . .

— Допоможіть, тітонько, — відгукнулась і Настя.

Кума Килина переконалась, що перед нею нова справа, в якій нічого нового немає. Все це вона полагодить. Хай тільки відпустить їй поперек, добереться вона і до Митрівни, і до старого Середи, дістанеться і цим молодятим, що уявляють себе янголятами. А покищо гостей треба якось влаштувати, але так, щоб вони відчули, що хоч у гостях і добре, а дома значно краще.

— Що ж, дітки мої, — казала кума Килина, — пу-

стити вас жити до цієї хати я не можу. У мене інколи ночують дочки та зяті з дітьми, інколи й чужі люди. Ми будемо вам заважати, а ви нам. . .

— Куди ж їм діватися? — запитав Захар Давидович, вправно спускаючи з картоплини накручену стрілку лушпини. — Треба б щось зробити.

— Ото ж і я такої думки, Захаре Давидовичу, — погодилась кума Килина. — Є у нас у садку стара хата, то як би схотіли, дітки мої, могли б там якийсь час перебідкатись.

— Та ми хоч і в курені будемо жити! — з захватом вигукнув Андрій.

— Нам аби вдвох, — сказала й Настя.

— Воля ваша, дітки, — мовила кума Килина. — Щоб пізніше мені не докоряли. А хата, попереджую, стара, брудна, та ще й шиби у вікнах повибивані. Проте, в степу і хрущ м'ясо. Чи не повів би ти, Захаре Давидовичу, показати їм ту халупу?

Вона ніколи не наказувала йому, особливо в присутності сторонніх людей, а просила або запитувала і завжди називала його повним ім'ям та по-батькові, тим підкреслюючи до Захара Давидовича свою повагу, як до чоловіка, батька і господаря.

Та Захар Давидович надто покvapно схопився і забувши скинути передник, почимчикував до порогу. Він і в запиті вбачав наказ, і поспішав його виконати.

Уже надворі, йдучи з молоддю повільно й твердо, як і належить господарю на своєму подвір'ї, він казав:

— Моя Киля дуже добра жінка. Ви ще її як слід не знаєте. Вона і м'якосердна і справедлива, а коли треба, то й вибатькує. А чомусь старої хати не любить. А я тую хату люблю. Я в ній виріс. І Киля в ній жила, як побралися. Гарна хата, міцна й не тече. Я так її обновлю, що почуватиметесь у ній, як у Бога за пазухою.

Стояла хата серед густого вишняка, від старости вгрузла в землю, маленькі вікна поперекошувались, в кожному вікні по три шиби, а замість четвертої — скрутень буряну. На позеленілій від моху стрісі лежало гілля дерев, ніби ховало пам'ятку старовини від глузливих чужих очей.

Андрій не здивувався б, побачивши біля дверей пригвинчену меморіальну дошку з надписом, що в цій хаті князь Ігор ночував із своїм почотом під час походу на половців.

Двері відчинилися тяжко, зі стогоном і скреготом, мов ревматичні, з хати тхнуло опеньками, чи ще якісь грибами.

Сумне житло, ніде правди діти. Нерівна, як перепечений корж, над самими головами висіла закурена стеля. Присмерки визирали з усіх кутків, захаращених скринями, меблями і речами, що вже своє відслужили.

Помітивши, що його супутники збентежено розглядалися, не наважуючись переступити порогу, Захар Давидович підбадьорював їх:

— Це воно моторошно напочатку. А як поживете, то звикнете. Зате ви маєте усе вам потрібне. Ось, ходіть, я вам покажу, що тут є.

І він, як екскурсовод у музеї, підвів молодих людей до широчезного дубового ліжка, що займало увесь куток хати. Після ліжка вони оглянули дебелий стіл, подібний на трактор без коліс. Знайшлися там і стільці, і мисник з глиняним посудом та дерев'яними обкусаними ложками. До кожної речі Захар Давидович давав докладне пояснення, ким та коли вона зроблена і які випадки в родині з нею пов'язані. Особливе надхнення у господаря викликала піч, не менша, ніж паротяг. Отам, на гарячому комині, зимовими вечорами баба казала їм, дітвакам, казки, а в димарі тоді так страшно гуло та вило, і тремтіли діти, як осинки на вітрі. Не зашкодило б і тепер інколи вигріти свої кістки, та нема палива. Але їсти можна варити на грубі. Гарна тут груба, не чадить і вугілля мало спалюється. Склав її печник Коляда. Не знайдеш уже такого майстра, царство йому небесне.

Поки Захар Давидович обводив своїх майбутніх пожилців по всіх закутках та розповів історію кожної речі, Андрій приглянувся до хати і змінив про неї свою думку. Він сказав Насті:

— А жити тут можна...

— Ще й як! — живо погодились Настя. — Тут усе є, що твоя душа хоче.

— А ось і каганчик, не забудьте, на припічку, — казав Захар Давидович. — Будете світити, поки лампу роздобудете. . .

— І вже не темно, як ото здавалося, коли увійшли, — знаходила Настя нові гарні прикмети хати.

— То воно нам із-за сонця темно було, — підтримував її Андрій. — Бо дерева ж навкруги. Оце підємо та принесемо свої бебехи і ночувати тут будемо.

— Отак уже й зразу? — здивувалася Настя. — Так люди не роблять!

— То правда, — замислившись, мовив Андрій. — Так не можна. Та ми це діло влаштуємо.

— Ото ж ви йдіть, а я тим часом тут дещо впорядкую, — квапив молодих Захар Давидович. Він раптом прикинувся і підняв угору палець. — Чуєте? Чуєте?

Десь у кутку хати, а може й за вікном, надворі, бадьоро сюрчав цвіркун.

— Це він щастя вам віщує, — зраділо прищуливши очі, мовив Захар Давидович. — Ач, як виводить, наче той соловей!

— А як зозулине кування почути, теж на щастя? — запитав Андрій господаря.

— Обов'язково! — запевнив той. — Зозуля на щастя лиш кує.

— То ми з тобою, Насте, щасливі, — піднесено мовив Андрій. — А я колись налякався був зозулі.

Вони подякували Захарові Давидовичу за його про них турботи, зайшли до нової хати й подякували кумі Кишині за її зрозуміння і добросердність, а тоді вже подалися по свої невибагливі, але конче потрібні пожитки.

Дорогою в Андрія виник сумнів, чи відхід від батьків відбудеться легко, без перешкод. Чомусь ні батько, ні матір до нього не навідалися у лікарню, приходила сама сестричка Ганнуся, та й вона, мабуть, це робила на власну руку, без їхнього дозволу. Чимсь, певно, образився старий. Але то особиста його справа. Взагалі у нього занадто багато амбіції. Усе повинно б так бу-

ти, як він хоче. Андрій не збирається з ним сваритися, проте, не буде й сліпим виконавцем його волі, як це досі було. Андрій — людина вже доросла і поводитиметься так, як вважатиме за доцільне.

Настя погодилася з Андрієвими міркуваннями, вони зараз придуть до Середів і чемно, але рішуче скажуть, що вирішили побратись і жити самостійно. Уже мають і хату з усім потрібним майном, бракує лише одягу та постелі. Потім теж саме скажуть і Митрівні, якщо вона взагалі захоче їх слухати.

Та хоч у гадках усе виходило ніби гаразд, Андрій від передчуття розмови з батьком заздалегідь ніяковів, вуха йому палали, він ретельно обгризав на пальцях нігті.

Старий Середа саме повертався з роботи, ще здалеку побачив сина з дівчиною і обіперся рукою об розчинену хвіртку, загородивши своєю кремезною постаттю вхід у двір. Старому Середі брови насупились, а вуса заворушились.

— Добридень, тату, — привітався до батька не зовсім сміливо Андрій.

— Добридень, тату, — тримаючись за Андрія, сказала і Настя.

— Добридень, — сухо муркнув старий Середа.

— Оце ми до вас, тату, — промовив Андрій і хотів ще щось додати, та батько не дав.

— А ти пам'ятаєш, що я тобі недавно казав? — суворо спитав він.

— Так, пам'ятаю, — відказав Андрій уже впевненіше. — Але ж і ви пам'ятайте, що це моя майбутня дружина, а ваша невістка.

Андрій поклав руку Насті на плече і легко пригорнув її до себе.

Старий Середа від несподіванки сторопів. Його розгубленість тривала одну мить і зразу ж обличчя знову набрало суворости, а в очах заблищала злість.

— Коли ж це ви встигли? Під якими стовпами вас вінчано? Чому ж на вашому весіллі музика так тихо грала, що й ми не чули? — саркастично допитувався він. — А проте, навіщо це все мені здалося. Тепер діти

є дітьми, поки вони в пелюшках. А як підростуть, то батьки їм не тільки чужі люди, а ще й вороги. То кажи, чого прийшов? З хати батьків вигнати? Чи лише чуба мені нам'яти? О, ні, Андрію. Я ще не стоптався. Якщо хочеш покоштувати моїх кулаків, то зайді в двір. Заходь же, заходь, — відступаючи назад, старий Серeda кивком пальця запрошував за собою сина.

— Я не сваритись до вас прийшов, тату, — намагався злагодити батька Андрій. — Я прийшов явити вам мою майбутню дружину, а також забрати свої речі. Ми оселилися в старій хаті куми Килини.

Серeda ще більше розлютився. Виходить, що в усьому він поставлений перед доконаним фактом.

— За вашу з'яву я вам дякую, кричав він. — А речі одержиш поштою. Більше тут вам робити нічого.

І хвіртка грюкнула з такою блискавичністю і з такою силою, що Андрій з Настею заточилися.

— Хай буде й так, — розгнівавшись, сказав Андрій. — Ходімо звідси, Настю.

Вони сподівалися, що їх так само зустріне і Митрівна. Але її дома не було. Настя знайшла ключ від хати в старій сховці, в шпарині під сходами, нашвидкуруч позв'язували одежу і білизну в два вузли і понесли до своєї нової оселі.

І до пізньої ночі Андрій, Настя і турботливий Захар Давидович упорядковували житло. Каганець блимав і ганяв по хаті тіні. А цвіркун, як той завзятий музика, грав безупинно...

11. Про добрих і злих королів.

Хто розуміє материне серце, то простить їй усі її вчинки.

Але ніхто не хотів зрозуміти Митрівни, навіть рідна її дочка. Де ж такі закони є, звідки такі звичаї взяли, щоб Настя могла знеславлювати і ганьбити рідну матір.

Два тижні після того, як побралися Андрій з Настею і оселилися у старій хаті куми Килини, Митрівна

занехавши торгівлю насінням, відвідувала своїх знайомих, плакалась на долю й осуджувала тих, хто розкраяв її душу.

Та довелось Митрівні переконатися, що люди вислуховували її і, потакуючи, кивали головами, з чемності, але в їхніх очах вона помічала і сміх, і глузування.

Тоді вона замкнулася в своїй хаті і вдалася в ворожіння. Нічого певного з карт дізнатись про своє майбутнє не змогла. Один раз вони віщували те, другий раз зовсім протилежне.

І зневірившись у своїх ворожбитських здібностях, Митрівна поїхала до справжньої ворожки, циганки Мар'яни, в Слов'янське.

Стара, розхрістана і несповна розуму циганка, поводила вибалушеними очима, несамовито трясла сивою головою і щось кричала, як ворона, а молодша циганка, Мар'янина помічниця, перекладала незрозумілі вигуки на людську мову, з якої однаково не дуже багато Митрівна зрозуміла. Виходило б так — має вона двох краль, що точуть їй серце і сушать душу — винова і чирвова. Про краль ще можна уторопати, то Настя з кумою Килиною. Але про яких двох королів варнякала Мар'яна? І то один з них ніби добрий до неї, а другий злий і носить з думкою скривдити Митрівну. З тим другим, чирвовим королем, дійде до гучної розмови, пов'язаної з грошовим інтересом, але все минеться без казенного дому, а з часом турботи її розвіються і прийдуть інші клопоти, пов'язані з родиною.

І на тому дякувати! Ще бракувало Митрівні казенного дому — суду або тюрми. Від того Андрія всього можна сподіватися. А може, щось старий Середа проти неї витіває? Який дід, такий і його плід.

Має Митрівна злих і підступних королів досить, та не має добрих. Збрехала циганка. Був, правда Михайло Кузьмич, але відсахнувся від неї, зустрінься і не повітається. Нащо йому стара баба? То не парубок, а панич. Як він одягається! А яка у нього хода! А який розум! Кажуть, що вже в начальство вибився. Насте, Насте, відштовхнула ти від себе справжнього короля! Отак воно — не слухатись матері...

Циганчине ворожіння додало Митрівні журних міркувань, утратила вона сон, не хотілось нічого їсти і вже не допомагали їй ніякі ліки. І зневірившись в усьому, вона побила пляшки і склянки, скло винесла на смітник, позачиняла віконниці і хотіла вмерти.

Але смерть барилась. Смерть її ігнорувала. Усі проти Митрівни, мов змовились.

— А як так, то запишуся добровільно в колгосп! — вирішила вона і навіть здивувалась, чому така гарна думка не прийшла їй до голови раніше.

Їй хотілось бути страждальницею, щоб одним своїм виглядом викликати у людей жалощі і співчуття. І становище колгоспниці найкраще на те надавалося. Вставатиме вдосвіта, цілісенький день гаруватиме в полі, боса й обдerta, не знатиме ні свят, ні неділь, а їсти те, що дістане на трудодні. Про оселедця доведеться забути, про м'ясо хіба тільки мріятиме, житиме на хлібі та воді, а замість пиріжків пектиме в печі куски зненавидженого гарбуза, що тепер від самого запаху Митрівні млоїть душу.

Інколи Митрівна приходитиме в Кіндратівку на базар, її обступатимуть жінки, дивитимуться на неї, схудлу, як тріска, з порепаними руками й ногами, з загостреним посинілим носом і ридма-ридатимуть та клястимуть Настю.

Знайшовши такий страшний спосіб помсти на своїй дочці, Митрівна думала над тим, як би ту помсту здійснити. Це не легко. З речами ще якось можна впоратись, — дещо продати, дещо роздасть людям за дурно, а найпотрібніше забере з собою до колгоспу. А як буде з хатою? Хату до торби не покладеш і возом її не перевезеш. Та виявилось, що й з речами клопіт. Кожна, навіть дрібничка, здавалась Митрівні потрібною, мала в хаті місце і призначення, що в руки не візьми — жаль покидати.

І кожного дня вона перекладала з місця на місце частинки свого майна і скроплювала їх слізьми.

Якось увечорі, коли вже надворі смеркало, і Митрівна закінчувала черговий відбір потрібних речей від менш потрібних, до неї прийшов Михайло Шпак. Він

мав вигляд місяця-молодика, що з'являється несподівано на небі з-за чорної хмари, в ретельно випрасованому убранні з іскрою, зелена краватка закривала груди, картате кепі зсунулось набакир.

І господаря, і гість здивовано дивилися один на одного. Митрівні від радості не хотілось вірити, що це справжній Михайло Кузьмич, а не мана. Михайлові ж не хотілось вірити, що це та сама хата, що його вабила своєю опорядженістю, а тепер подібна на Помпеї під час вибуху Везувія, або, скоріше, на базарну площу, після торгових годин.

— Дороженький мій королику чирвовий, — переконавшись, що перед нею справжній Михайло Кузьмич, кинулась Митрівна до нього з розгорненими руками. — Не обманула мене циганка. Не всі відмовились від мене, нещасної колгоспниці.

Михайло зручно уникнув обіймів, і з підозрою поглядаючи на Митрівну, зайшов за стіл, щоб бути від неї подалі. З нею щось негаразд, пожовкла, очі блищать, та й верзе якісь нісенітниці.

— Я ніяк не можу відмовитись і забути вас, Митрівно, — сказав Михайло. — Між нами ще не все покінчено.

— Ох, мій дороженький Михайле Кузьмичу, — схрестивши руки, журно мовила Митрівна. — На жаль, уже все покінчено. Побралися Андрій з Настею і обвінчалися. А мене навіть на вінчання не запросили.

— Не може бути, — заперечив Михайло. — Тепер ніхто не вінчається.

— Ще й як вінчаються, — запевнила Митрівна. — Ота кума Килина усе упоряє. Вона злигалася з блукаючими батюшками і таємно організовує кому — Ісаїя ликуй, а кому — со святими упокой.

— Це яка кума Килина? — для певності спитав Михайло. — Ота, що біля вигону живе? Проскурниця?

— Ато ж яка! Ота сама угодниця Божа, бодай їй язик задубів, бодай їй на кольки взяло, бодай вона на кутні засміялася...

Вилаявши куму Килину і приділивши їй відповідну кількість побажань, Митрівна взялась за дочку та її

чоловіка. Вона поспішала висловити все те, що накопичилось у грудях, і забула запросити гостя сісти.

Михайло не мав наміру довго слухати її нецікаві теревені і чекав на слушну хвилину розпочати бажану йому розмову.

— І це, дорогенький мій, Михайле Кузьмичу, я покидаю Кіндратівку, а йду в колгосп. Людей туди заганяють, а я самохіть. Уже й речі свої спаковую.

— А хто ж у колгоспі купуватиме ваше насіння, як там люди своє мають? — жартівливо запитав Михайло.

— Торгівлю я вже кинула, а буду полоти буряки і годувати свині.

— А мені здається, Митрівно, що тікаєте ви з Кіндратівки не від дочки з зятем і не від людей, а від прокурора і суду, — злісно усміхаючись, казав Михайло.

— Від якого прокурора? Від якого суду? — питала Митрівна, навіть не здивувавшись. — Дякувати Богові, я не душогубка якась.

— Ви хоч і не душогубка, Митрівно, проте, прокурор може зацікавитись вашою особою. Ви чули, що трапилось на олійниці?

— А що ж там трапилось? — питала Митрівна.

— Трапилось на олійниці таке, — сівши за стіл, мовив Михайло, — що там заарештовано п'ятнадцять душ. І самих начальників. Як віником вимело, цілковитий катаклізм. Тиждень нікому було чеки на гроші підписувати, робітникам платню затримали. Потім нові люди зайняли вільні посади. Між іншим, і я тепер там працюю.

— А я вже подумала, що там хто зна що трапилось, — з полегшенням зідхнула Митрівна. — За що ж їх позабирано? Прокралися?

— Ще й як, Митрівно. На триста тисяч розтринькали продукції!

— Так їм і треба, харцизам. А то сидять на нашій шиї, п'ють, жеруть та ще й мало того їм, крадуть злодіяки.

— За них клопотатись не доводиться, Митрівно, — мовив Михайло. — Начальство уміє красти, зуміє і

кінці поховати. А всю провину складуть на сторожів та візників. Оті, мовляв, та оті повивозили з олійниці насіння. Тоді прийде черга до дрібних злодіїв, що крали не вагонами, а мішками. Притиснуть сторожів та візників, признавайтесь, куди діли насіння. Хоч-не-хоч, а треба казати, що продавали Митрівні. Доставити сюди Митрівну! — накаже прокурор. А далі відомо що — слідство, суд, п'ять років далеких таборів і конфіскація всього майна.

— Ви щось таке мелете, Михайле Кузьмичу, ніби, не дай Боже, блекоти об'їлися, — розсердилась Митрівна. — Я ніяких візників та сторожів не знаю і насіння у них не купувала. А прокуророві до мене зась.

— Мое діло маленьке, Митрівно, — вів Михайло. — Те, що я знаю, того ніхто не дізнається. Кожен живе, як уміє. А прийшов я до вас не лякати і не допитувати, а розрахуватися. Сьогодні ви ще тут, а завтра, дивись, уже в тюрмі, хата перейде до комунгоспу, хто тоді мені заплатить? Прокурор? Скоріше можна зняти з голого сорочку. Ось вам, Митрівно, рахуночок, в ньому все точно, як в аптеці. З вас належить мені 525 карбованців і 27 копійок. Думаю, що з цього приводу обійдеться без дебатов і суперечок.

Михайло посунув по столі грубенький сувій паперу до Митрівни. А вона цього руху навіть не помітила. Їй здавалося, що вона очманіла. І справді, Михайло Кузьмич говорив щось простими, зрозумілими словами, а думки його збагнути не може.

— Сміливо беріть документ і вивчайте. В ньому точно зазначено, які роботи я виконував, скільки затратив часу і матеріалів, і скільки ви повинні викласти банкнотів на стіл.

Але Митрівна і тепер нічого не второпала.

— Що ви хочете? — спитала вона. — Грошей?

— Не удавайте себе за суб'єкта, Митрівно, — роздратовано гримнув Михайло. — Я вимагаю, щоб ви заплатили мені за ремонт вашої хати!

— Аж стільки? — мимоволі вигукнула Митрівна.

— І ні копійки менше, — з притиском відповів Михайло.

Нарешті Митрівна зрозуміла. Все зрозуміла. Вона дивилась Михайлові в очі і не пізнавала його. Це ж сидить зовсім інша людина, ані трохи не подібна на того шовкового Михайла Кузьмича, що знала його раніше. Куди ж ділася його лагідність та добросердність? Це ж сидить проти Митрівни той самий Шпак, про якого ночами сумнів шепотів їй на вухо, що не можна бути довірливою до пройдисвіта, не Настя йому потрібна, а те, що Митрівна заощаджувала все життя і поховала у таємних куточках хати, і колись він, винишпоривши схованки, забере все і зникне, а мати з дочкою залишаться жебраками. Митрівна не вірила тому шептунюві — сумніву, гнала його від себе і запевняла себе, що Михайло Кузьмич — людина порядна, такого зятя бажає собі кожна мати.

Оце тобі й зятьок! Не вдалося обікрасти, то хоче пограбувати. Прийшов уночі до самотньої жінки й вимагає за кілька забитих цвяхів п'ятсот із чимось карбованців. І як від нього боронитиметься? Кричи — не кричи, ніхто не почує, ані сусіди, ані на вулиці. Хоча б щось замашне в руки, тоді б видно було, чим би кінчилося, бо що жінка варта, як у неї нічого в руках немає? Але боронитись треба. Усю надію Митрівна поклала на щасливий випадок.

— Отак би ви зразу й казали, — напrawdę спокійно мовила Митрівна. — А то почали про якогось прокурора, якусь аптеку і сторожів. Хіба ж не здурієш? За роботу я заплачу. Що належиться вам, то й одержите. Хоч, правду казавши, я думала, що ви допомогали мені безкоштовно, по-приятельському, з жалощів до бідної вдови.

— Я не король, щоб дарувати вдовам, чи ще комусь по 525 карбованців і 27 копійок, — навмисне повторив Михайло бажану йому суму. — А прокурором ви не нехтуйте. З органами справедливості жартувати не доводиться.

— Шкода, що ви не король, — мовила Митрівна, взявши зі столу сувій паперу. — То що ж ви тут понаписували? Грамотійка з мене нікчемна. Друковане

ще якось второпаю, а писане не втну. Читайте ви, Михайле Кузьмичу, а я послухаю.

І вона покотила сувій до свого пізнього гостя.

Михайло сподівався, що він спочатку Митрівну добре налякає, допровадить її до розпуки, а тоді вже, заломаній психічно, поставить вимогу сплати рахунку. Митрівна ще б комизилась, запевняла б, що таких грошей вона ніколи й не мала, бо торгівля її копійчана. У відповідь до свого рахунку додав би усну примітку: або плати і будеш на волі, або я запроторю тебе на п'ять років. Сто карбованців за рік волі — це майже дурничка. Він був упевнений, що без грошей додому не піде.

Початок не зовсім удався. Митрівна покищо легковажить прокурором, думає, що море можна перебрести, не замочивши колін. Але вона усвідомить свою помилку, коли дійде до або-або.

Не сподобалась Михайлові і легкість, з якою Митрівна погодилась на сплату його праці, мабуть збирається з ним торгуватись, мов на базарі за старі черевики. Вона не припускає, щоб грошова операція обійшлась без заправи. Ні, Михайло Шпак на дрібні не розмінюється.

Він розв'язав нитку, розгорнув папір, що нижнім кінцем досягав підлоги, і врочисто тримав перед собою, наче збирався зараз оголосити підсудному вирок смерті.

— Це аксіома, Митрівно, що гроші люблять лік, а робота облік. Тут у мене, — затряс Михайло папером, — занотовано все з найбільшою докладністю. Отож слухайте уважно.

Михайлів рахунок був свого роду унікумом. Склав його з надхнення за один вечір у власній кімнаті, що дісталась у спадщину від заарештованого агента відділу постачання олійниці. Кімната затишна, устаткована з претенсіями на розкіш, настроює людину на поезію, викликає у неї бажання робити щось величне, небуденне, дає відчуття себе окриленим, могутнім і мудрим. Тож і не дивно, що рахунок вийшов подібним

на поетичний твір, хоч і не римований. Кожен рядок його свідчив про буйну авторову фантазію, висловлену технічно - будівельною термінологією і цифрами. У творчій екстазі Михайло запитував себе: скільки б коштувало замінити на даху сто штук черепиці? І ці сто черепечин він вносив до рахунку, як замінені, а тоді вже обчислював, згідно з довідником норм і розцінок, вартість роботи.

Добряче попрацював він над твором, закінчив опівночі і здивувався підсумку: П'ятсот карбованців він заздалегідь мав на думці вимантачити у Митрівни. Цікава збіжність!

Інший на Михайловому місці переміщення грошей із чужої кишені у свою значно спростив би, уникнувши формальностей із складанням рахунку. Та чи завжди треба ухилятися від формальностей? Навіщо ж тоді суддя пише протокол і оголошує вирок, хоч доля підсудного вирішена ще до процесу? Бо формальності надають кожній дії правності, спертої на відповідних законах. Ніхто не скаже, що Митрівна була спонукана віддати п'ятсот з чимось карбованців Михайловим шантажем. Вона сплатила рахунок. Інша справа, що рахунок у якійсь мірі перевищує фактично виконану роботу. Що ж, бачили очі, що купували...

А крім того, Михайла, як і кожного автора-початківця, кортіло поділитися своїми творчими успіхами, адже в рахунок він вклав увесь свій хист, усі свої знання, самого себе. Він потребував аудиторії, слухачів, які нележно б оцінили його таланти, байдуже, що та оцінка була б висловлена в формі лайок і проклять, чи слізми.

Читав він майстерно, з патосом, і кожне слово набирало таємничого значення, як у чаклуна.

Аудиторія в особі Митрівни слухала з напруженням і відчувала, що голова їй паморочиться, мов від чаду. Михайло бубонів про якісь коефіцієнти, транспортування, технічні пристосування, квадратуру й кубатуру, ніби він спорудив на її замовлення такий, як панів Куракинів будинок. І вона подумала, що Михайло на-

вмисне відволікає час, щоб у пізній годині безпечніше було з нею розправитися. Вона вже не слухала, вишукувала способу оборони, крадькома кидаючи короткі погляди по хаті.

Упоравшись із формальним проголошенням документу, Михайло підніс голову і сказав:

— А тепер я мушу до мого рахунку додати постскрипtum: Якщо ви зразу не викладете на стіл вищезначену суму, то завтра ви вже тут не ночуватимете. Ви мене розумієте?

Митрівна хапливо обмацувала себе і злякано вигукнула:

— Ой лишенько, а де ж мої гроші? Хіба під подушкою!

Михайло хотів застерегти її, щоб не клеїла дурня, але не встиг. Вона прожогом полетіла чомусь не до спальні своєї, де повинні б бути подушки, а до кухні. І за мить уже поверталась, тримаючи двома руками кінець кочерги, що лежала на плечі, мов у солдата рушниця.

Зброя надає людині певности і підносить її бойовничий дух. Митрівна мала такий вигляд, ніби зібралась на штурм неприступної фортеці.

Не дуже воно приємно зустрітися з озброєною бабою. Михайло зіщулився, втягнув голову в плечі і чекав удару.

Але Митрівна бити не квапилась. Стоючи в двох кроках від принішклого парубка, з кочергою навідліг, вона з неприхованим глузуванням казала:

— Вам, здається, холодно, Михайле Кузьмичу? Погане порося і в Петрівку мерзне.

Критична мить минула. Михайло отямився і хотів підвестися.

— Сиди! — ворухнувши кочергою, гримнула Митрівна.

— Що це таке? — посмілішавши, питав він. — Насильство? Убивство? Я протестую!

— Нічого такого, — казала Митрівна. — Як будеш слухняний, то глечик твій на плечах залишиться цілий.

— Я вимагаю, щоб ви убрали геть знаряддя насильства!

— Будеш вимагати тоді, як прийду до тебе в хату. А тут сиди і не рухайся, бо слово чести, торохну. Отож я тебе вже наслухалась. Тепер слухай мене. Від свого слова я не відступаюсь. Сказала, що заплачу, то й заплачу. П'ятдесят карбованців ти маєш за роботу, хоч вона й того не варта. А п'ятдесят карбованців я тобі даю додатково за сьогоднішню науку. Разом сто карбованців. Витягни отой олівець з кишені і на звороті свого рахунку напиши розписку, що гроші від громадянки Дарії Кривозубової одержав Михайло Шпак. Ну, чого ж мнешся! Живо! — тоном переможця наказувала Митрівна.

— Я відмовляюсь від грошей, — поміркувавши, сказав Михайло. — Жертвую на бідну вдову.

— Дякую за ласку, — глумливо відповіла Митрівна. — Та однаково пиши, що від грошей відмовляєшся. Тільки я не раджу зрікатися, щоб згодом не шкодував.

Михайло з острахом глянув на кочергу, що висіла в повітрі, подивився на Митрівну, сповнену рішучості і переконавшись у безвиглядності свого становища, написав розписку на сто карбованців.

А Митрівна тим часом витягла з пазухи жмут грошей і кинула йому на стіл. Він схопив гроші, ухватив до кишені і не віддавши надобраніч, вискочив надвір.

Ідучи тихою безлюдною вулицею, кляв усіх перекупок, купців, продавців і все, що в якійсь мірі стосується торговельних справ.

Випровадивши гостя, Митрівна засунула двері, перевірила на вікнах прогоничі, погасила світло й лягла в ліжку. З недавнього бравого солдата вона знову перетворилась на беззахисну жінку, що в усіх складних обставинах наводить заспокоєння в нестримних сльозах.

— Насте, моя Насте, — тужила вона, — на кого ж ти мене покинула?..

12. Бабине літо.

Заповзята кума Килина, до справи загального замирення двох розсварених родин, що вже поміж собою породичалися, а споріднення не визнавали, підходила з вельми чуйною обережністю, не квапилась, вичікувала, поки пристрасті відшумують і осядуть.

Її повільність дуже неподобалась нетерплячій Андріївій сестричці, Ганнусі. Всі ж учасники сварки не мали їй підозри, що кума Килина збиралась активно втрутитись у їхні взаємовідносини. Принаймні про це ніхто її не просив, якщо не брати на увагу ту ж саму Ганнусю.

Кума Килина не могла залишитись байдужою до сварки, бо прихистивши у себе молодят, вона автоматично зробилась причетною до посвареного товариства, хоч цим і ускладнила свою роль посередниці.

Покищо вона пильно спостерігала за тим, що діялось у хатах старого Середи, Митрівни і своїх квартирантів. Безпосередньо стежити не могла, а всі потрібні відомості приносила Ганнуся, дівчинка, як жайворончок щебетлива, і як вивірка, метка та жвава.

Літні канікули вже кінчилися, Ганнуся передала Риссових дітей на догляд старенькій жінці, сама ж ходила зранку до третьої класи семирічки, а по полудні оббігала зачарований чотирикутник, придивляючись та прислухаючись, хто чим дихає.

Навряд, чи хто так палко бажав злагоди, як Ганнуся. Вона любила дітей, особливо малесеньких, які можуть тільки плакати та усміхатися, і мріяла, як поберуться Андрій із Настею, нянчити їхнє немовлятко. І ось вони побралися, та що з того, живуть хто-зна де, щодня через все місто не набігаєшся, особливо, як почнуться дощі і з грязюки не витягнеш ноги. Вона вірила, що кума Килина допровадить до замирення. А коли? Хоча б скоріше, бо ніхто не знає, якого ранку знайдеться дитятко. Сьогодні ще нема, а завтра вже і є. Так воно скрізь буває.

Якби Ганнусю послухали, то вона б швидко всіх замирила. Навіщо ж сваритися добрим людям, як мо-

жна і без гарикання обійтись? Але ніхто її не слухає. Тато навіть заборонив у його присутності згадувати про Андрія. А мама завжди тримається татової руки.

Старий Середда страшенно лютував після розмови з сином біля хвіртки. З його лайки Ганнуся й довідалась, що Андрій уже не в лікарні, а одружився і живе в куми Килини. Ганнуся ця вістка боляче вразила. А вона ж сподівалася бачити в своїй хаті весілля. Отаке воно весілля. Тато вніс до хати величезну скриню, повкидав до неї всі Андрієві речі і забив її цвяхами. А наступного дня після роботи ту скриню виважив на возика і потягнув до пошти. Ганнуся пхала ззаду.

Коли тато волік скриню вгору по сходах, то у нього щось тріскотіло, кістки ломались або жили рвалися. А поштар вийшов з-за перегородки, постукав ногою скриню і спитав тата:

— Куди адресуєте? В Москву? До крематорія?

— Адреса виразно написана, — відповів тато. — Якщо не ліньки вам, то можете прочитати.

— Навіщо ж мені читати, — сказав поштар, підморгнувши до людей, що вже встигли оточити скриню з усіх боків. — Я бачу, що в цій труні ви хочете відправити тещу-небіжку, царство їй небесне, до крематорія. Та нічого з того не вийде, товаришу Середдо. Швидкопсувних посилок ми не приймаємо.

— Я прийшов до державної установи, — сердито відповідав тато, — і прошу з мене дурня не робити. Це не труна, а звичайна скриня з хатніми речами. Тож прошу прийняти і доставити за призначенням.

— Пробачте, товаришу Середдо, за мою помилку, — з удаваною чемністю казав поштар. — Посилку ми приймемо, звичайно, якщо вона не важча десяти кілограмів.

— Як це десяти кілограмів? — обурювався тато. — Я хочу сто кілограмів відправити.

— Здайте на залізниці в багаж, радив поштар.

— При чому тут залізниця, як це місцева посылка, — тлумачив тато. — На Степову вулицю.

— Що таке? — придивляючись до адреси, написаної на скрині, питав здивований поштар. — Так і є.

Кіндратівка, Степова вулиця, число 17, Андрію Середі. Такого ще у нас не траплялось, щоб меблі сусідові хтось поштою відправляв. Отож, громадянин Середо, поверніть свого возика дишлем до Степової вулиці і не осміюйте себе перед цими людьми.

А люди кинулись читати надпис і дивувались не менше поштаря.

— У мене є причини, чому я звертаюсь до послуг пошти, — наполягав на своєму тато. — Я не можу везти через принцип.

— Пошта, ви самі казали, установа державна, — поясняв поштар. — Пошта не може керуватися вашими принципами.

— Я державі служу все життя, — доводив тато. — Хай же і держава хоч раз мені послужить.

— Політикувати ми не будемо, — сказав поштар суворо, і пішов на своє місце продавати марки.

Тато постояв біля скрині, щось подумав, раптом схопив її за шнури і поволік на двір. А люди дивилися вслід.

— Їдьмо на станцію, — сказав він Ганнусі, коли вже скриня знову лежала на возику.

На станції тато купив квиток до Дружківки, а скриню здав в багаж. Що пізніше було, Ганнуса не знає. Вона притягнула возика додому сама. Тато дома не ночував. Повернувся ранком, після того, як пройшов перший робітничий потяг.

Але кума Килина знає, що було пізніше. Старий Середо відвіз скриню в Дружківку і там здав вантажем товарової швидкості. За тиждень Андрій одержав свої речі на місцевій станції.

Як доведеться укоськувати того норовливого старого, кума Килина покищо не уявляла. Але якось приборкає. Час допоможе.

Дещо цікаве приносила Ганнуса і від Митрівни. Сміялась кума Килина, слухаючи про те, як Митрівна збирається йти в колгоспниці. Нікуди, звичайно, вона не піде, лише комизиться, щоб викликати до себе жалощі. З нею воловодитись довго не доведеться. Ще трохи часу і вона цілком уговтається. Та й Настя за-

спокоїться. І Андрій урівноважиться. На все свій час.

А час, що на нього покладала великі надії кума Килина, плив хутенько. Вже закралася осінь. Низько у небі гналися хмари, кошлаті й тяжкі, раз-по-разу ховаючи сонце і без того кволе, відцвіле, як пізній соняшник, що вже не дасть насіння. Дим з високих закурених димарів цегелень, що недавно ще клубочився вгору, намагаючись досягти хмар, тепер зразу ринув додолу, розвішуючи скуйовджені коси над містом. Оголювалось гілля дерев, соромливо виставляючи сухі ребра, а поржавіле й шорстке листя збивалося в купки під стовбурами, під парканами або викочувалося на вигін, щоб знайти собі десь затишок у рівчаку або балці. Повітря пахло дощем, тим неугавним дощем, що розквашує землю до пекла. Розбишакуваті шпаки зібралися в зграї і галасливо в садах помітингувавши, полетіли шукати тепліших країв. На вигоні крикали ворони, передчуваючи прийдешу голодну пору. Ночами низько над лісами тягнулися на південь ключі гусей, їхнє тоскне перегукування навівало людям сум.

Скоро, ой скоро в темряві довгих вечорів заскиглить під вікнами вітер, дряпатиме гострими пазурами в шиби обложний дощ, моторошно шумітимуть дерева і здаватиметься, що в саду щось ходить, велике, волохате, страшне. У хаті буде холодно, гойдатиметься і блиматиме вогонь на лямпі, тинятимуться ледве помітні тіні, подібні на привидів, а Андрій із Настею боязко тулитимуться одне до одного і почуватимуть себе так, ніби в усьому світі уже не залишилось нікого. Знає кума Килина ту хату добре, зимувати там не можна. Та й нема потреби. Спровадить вона пташенят до вигіднішого гніздечка.

Треба закінчувати веремію.

Найкраще людей відвідувати суботніми вечорами, коли вони вже скупаються, впораються з хатніми справами і розпочинають свій відпочинок, що тягнутиметься аж до понеділкового ранку. Тоді люди лагідніші, добріші, охочі до розмов і не поглядають на годинника, вони не бояться проспати, вилежуватимуться в ліжках, скільки хотітимуть.

Уже як смерклося, кума Килина постукала в сінешні двері старого Середи. Прийме він куму Килину, чи випровадить геть? Двері відсунула Ганнуся. Вона була втаємничена про кумин прихід, і встигла шепнути, що тато не сердитий.

Захопила кума Килина родину за чаюванням. Старий сидів у спідній розстебнутій сорочці, спітнілий і червоний, видно недавно скупався, один вус розкрутився і звис, а другий бадьоро стирчав угору. Побачивши в хаті куму Килину, Середа зняв із розчепіrenих пальців підставку, поставив на стіл і, мабуть, засоромлений, що його захопила зненацька в непристойному вигляді, впорядкував свого звислого вуса, а тоді вже промормотів щось подібне на привітальну відповідь.

Семенівна не знала, на яку стати, поглядала то на куму Килину, то на свого чоловіка і зрештою розгадавши його думку, заметушилася біля гості, допомогла їй зняти пальто, посадила за стіл, налила їй склянку чаю, підсунула два слоїки з конфітурами, вишневими й малиновими. Малинове варення, казала Семенівна, дуже корисно пити, воно нищить різні хвороби, навіть такі, що про них людина покищо й не здогадується. Кума Килина похвалилася своїм порічковим варенням, що наварив Захар Давидович. А смородина цього року не вродила. Зате у Семенівни цього року вдалася капуста, як почнеш їсти, то не відірвешся. Може б кума Килина покуштувала? Ні, кума Килина дякує, вона ліпше вип'є чаю.

Старий Середа спроквола сьорбав чай і наче не чув жіночих теревенів.

Ганнуся насторожено слухала й дивувалась, чому кума Килина, замість говорити про замирення, захоплюється соленням, квашенням та варенням.

А жінки, перебравши в розмові все, що мали в своїх льохах, взялися за міські новини. Хіба ж не дивно, на олійниці прокрався директор із своїми начальниками, а забирають щодня кого потраплять. За останній місяць душ п'ятдесят вивезено до району.

— І тій Кривоzubисі торгувати тепер нічим, — поглядаючи на чоловіка, мовила Семенівна. — Кажуть,

пішла Митрівна до їдальні Доннархарчу працювати. Сидить у кутку і картоплю чистить, сумна-сумна. Сміх та й годі.

— То не сміх, Семенівно, а горе, — відповідала кума Килина. — Торгувати Митрівна знайшла б чим. Якщо й правда, що Митрівна купувала крадене насіння, то все ж купувала, платила гроші.

Старий Середа кахикнув, і ні на кого не дивлячись, сказав:

— Купівля краденого карається законами.

Зрештою кума Килина діждалася, щоб до розмови пристав старий.

— А грабованого? — повернувшись до нього запитала вона.

— Грабіжництво ще гірший злочин, — промовив Середа.

— Правильно, Сидоре Петровичу, — сказала кума Килина. — Тож усіх нас, хто купує хліб, м'ясо, всякий харч судити треба в першу чергу, бо все воно пограбоване у селян.

— То ви далеко заїхали, кумо Килино. Держава бере законно.

— Що ж, тоді судити тих, хто закони грабіжницькі видає, — все більше запалюючись, казала кума Килина.

Середа стурбовано подивився на вікна, знадвору зачинені віконницями.

— Воно б ліпше таких розмов уникати, — сказав він, наливаючи в чашку чай.

— То й мовчіть, — відповіла кума Килина. — А я дещо скажу. Ви знаєте, хто винен за всі злочини? Ви, Сидоре Петровичу, та мій чоловік, Захар Давидович, та такі як ви, чоловіки, а з вами і ми, жінки. Згадайте, Сидоре Петровичу, той час, як царя скинули і настала революція. Ми тоді могли що завгодно зробити, яку завгодно собі владу вибрати, хоч українську, хоч кадетську, хоч і махновську. А ми сиділи в своїх хатах та через віконця виглядали, кого нам Бог пришле. І дивились, поки большевики не сіли на нашу шию.

Старий Середа задумливо підкручував правого вуса, що знову почав був звисати.

— Був час, кумо Килино, був, та вже не повернеться. Прогавили. Хоч тоді не могли ми зрозуміти, хто стріляє, кого б'ють, чого вони хочуть.

— Зате ми нічого не хотіли, — ущипливо сказала кума Килина. — Та й тепер нічого не хочемо. Сидимо, як щурі в норах, докоряємо різним Митрівнам, а себе не бачимо.

— Так воно в житті ведеться, — погодився Середа. — Все втрачене. Запізно ми порозумнішали.

— Пізно, — сказала кума Килина. — Свої гріхи ми переклали на плечі дітей наших і внуків. Нашу шкоду вони колись виправлять. Ми винні перед дітьми своїми. А визнати цього не хочемо. Вимагаємо, щоб і вони такі були, як ми. Не допусти, Боже, до того.

Старий Середа раптом зірвався на ноги, сердитий, насуплений, правий вус його, що все опадав, тепер на-костричився.

— Вам би, кумо Килино, з такими думками треба в комсомол записатись, — промовив в'їдливо старий. Він побачив біля себе Ганнусю. — А ти чого й досі не в ліжку? Зараз же спати!

Дівчинка неохоче підвелася і пішла в сусідню кімнату.

— Батьки перед дітьми винні бути не можуть, — походжаючи, мовив Середа. — Ми життя їм дали.

— Ото воно й біда, що ми дітей лише породили, а життя їм не дали, — відгукнулась кума Килина. — Приспали ми життя їхнє. Залишились вони без церкви, без волі, як худоба, а ми ще й командуємо ними, вимагаємо від них послуху. І від яких дітей? Таких, як Ганнуся? Малих треба повчати, треба від них і вимагати. А як навчати і вимагати від Андрія, або від вашої невістки, Насті? Вони вже дорослі люди, самі незабаром будуть батьками. І такими дітьми ви можете пишатися. Молодята чесні, працьовиті, любляться, шанують себе і людей.

— А не шанують своїх батьків, — насмілилась подати свій голос зажурена Семенівна.

— Шанують! Ще й як шанують, Семенівна. Вони б охоче відвідали вас. І дуже зраділи б, якби ви до них прийшли.

— Цього ще бракувало! — промурмотів старий.

Просиділа кума Килина у Середів допізна, але нічого виразного від Середи не почула. Миритися, мовляв, йому нема з ким, бо він не сварився.

Увесь тиждень вона оббивала пороги то старих Середів, то Митрівни, то молодих Середів, і Захар Давидович здогадувався, що крига не рушила, все стоїть на своєму місці. Жінка довго не могла заснути, щось думала, крестала та зідохала.

У суботу — в найкращий для відвідин день — кума Килина не пішла нікуди, прибирала в кімнатах і кілька разів запитувала Захара Давидовича, чи не бачив він Ганнусі, може, вона вже в Андрія.

Ганнуса з'явилася перед заходом сонця. Захар Давидович покликав її до хати. Кума Килина зразу ж сказала чоловікові позачиняти віконниці і засунути двері, сама ж засвітила лампу. Потім запросила всіх сісти за стіл. Здивований Захар Давидович і зацікавлена дівчинка сіли напроти господині й, вичікуючи, дивились на неї.

— Дороженькі мої, — звернулась до них кума Килина. — Різні сварки трапляються. Пам'ятаєш, Захаре Давидовичу, як років з двадцять тому Суботиха відкусила чоловікові своєму кінець носа? І все ж я помирила їх. А пам'ятаєш, як молода Голубчиха обпарила окропом свекруху? Теж пізніше жили тихо-мирно. А хто помирив? Кума Килина. Або згадай той випадок, коли Гончар ганявся по місту з ножем, щоб зарізати сина Олексу, того Олексу, що пізніше на війні загинув. І тих я помирила. Люди ворогували не на життя, а на смерть, однаке я знаходила спосіб, як до них підійти. А з цими розсвареними родичами, щиро признаюсь, не можу дати ради. Чи я вже вижила з розуму, чи то на них осіння погода дратливо впливає, чи передчасно взялася до діла, а справа стоїть на місці. Кожен уважає себе скривдженим і ображеним, і ніхто не хоче по-

дати іншому руки. Старий Середа вигрівається біля грубки і бубонить про те, що колись у світі був порядок і людям жилося гарно, а тепер нема порядку і людям живеться погано, ніби й справді все лихо на землі сталося через Андрія. Митрівна також назбирала скарг на дочку, що не переслухаєш і до другого прирештя. Зате Настя про матір не хоче й слухати, запевняє, що вона кругла сирота. Андрій, той викручується. Він не від того, щоб жити з усіми в злагоді, але кланятись не буде нікому. І я переконалась, мої дорогенькі, що помиряться вони самі, та не раніш, як за рік або два. А мені залишається сказати: цур вам і пек, робіть, що хочете і як хочете, хоч відкушуйте носи або обливайтесь окропом.

— Ти не можеш відмовлятись, Килю, — сказав Захар Давидович. — Вони ж такі гарні люди.

— Помирить їх, бабусю, — благально дивилася в очі кумі Килині схвильована Ганнуся. — Хто ж цілий рік витримає...

— Це така ваша порада? — запитала кума Килина.

І Захар Давидович, і Ганнуся схвально кивали головами.

— Ще раз скажу вам, мої дорогенькі, що ходити з хати до хати і вислухувати по десять разів те саме, зовсім недоцільно. У мене є думка спробувати інший спосіб. Тільки сама я не втну. На те діло треба й вас обох. Ось послухайте, як би воно було. Якось треба двох старих Середів, двох молодих і Митрівну закликати сюди, до нашої хати.

— Отак вони тобі й підуть, — висловив сумнів Захар Давидович.

— Підуть! — упевнено вигукнула Ганнуся. — Ми їх заманимо.

— Треба заманити до нашої хати і всіх впровадити до комори, замкнути їх і сказати: будете, дорогенькі мої, сидіти в тій буцигарні без хліба і води до тих пір, поки не повмираєте або не помиритесь. Вибирайте самі, що вам краще.

— А як вони не схочуть піти до комори? — спитав Захар Давидович.

— А ти ж навіщо? — з докором мовила кума Килина. — Матимеш в руках прохача гарного. Не хоче коза на торг іти, так її женуть.

— Та це можна, — неупевнено відповів Захар Давидович, дивлячись на свої сухі жиливі руки.

— Тільки маму не бийте, — просила Ганнуса. — Мама у нас плохенька. Вона від тата не відстане.

Плян куми Килини ухвалено одноголосно. І вони довгенько устійнювали його деталі. На Ганнусю припав важкий обов'язок привести в першу чергу своїх батьків, буцімто до Андрія, що несподівано захворів і дуже-дуже просить їх прийти попрощатися назавжди, бо відчуває свою останню годину. Якби Ганнусі не пощастило заманити батьків, то інших залишити в спокою. Якщо ж старі Середи опиняться в коморі, то Ганнуса летить до Митрівни.

— Я скажу їй, що Настя сподівається дитини, то вона зразу причимчикує, — хитрувато усміхаючись, казала Ганнуса.

— Ти ще мала про таке говорити, — суворо завважила кума Килина.

— Хоч і мала, а знаю, — відповіла Ганнуса.

Кума Килина махнула рукою.

Коли вже й Митрівна прилучиться до товариства старих Середів, тоді кума Килина приведе Андрія та Настю. Краще як їх узагалі дома не буде, а випроводити на прогульку за місто. Зібрати розсварених у неділю між дванадцятою і першою годиною дня. До того часу Захар Давидович винесе з комори всі речі і поставить там для жінок лавку. Чоловіки будуть стояти або посідають на підлогу. Світла до комори не давати ніякого. У темряві швидше домовляться. Захарові Давидовичу ні в які переговори з в'язнями не встрявати. Його обов'язок суто поліцейний.

Здається, передбачили все. Але кума Килина не була певна успіху, на тонесеньких нитках випадків тримається їхній захід. Проте, захід рішучий.

У неділю рано кума Килина постукала в двері до молодих Середів.

— Ви ще й досі вилежуєтесь? — здивувалась вона, побачивши Настю в ліжку, а Андрія, що відчинив хату, напівроздягненого. — Як вам не соромно. Надворі така гарна погода, соняшно, тихо, павутиння летить, справжнє бабине літо, а ви тут, як у льоху. Ану ж швиденько одягайтесь, та пройдемось на свіже повітря.

І за годину вони вже були за містом. У світі щось сталося неймовірне. Куди ж ділася осінь? Величне сонце заливало променями, мов повинь, землю і все на ній суще. Кожна річ і кожна істота здавалася такими легкими, що досить ледве відчутного подуву вітру, і піднесеться в повітря каміння, дерева, хати, люди і полинуть у безвість разом із павутинням.

— Боже! — вихопилось у Насті. — Та це ж друга весна. Мені здається, що зими не буде ніколи.

— Ні, це не весна, Настусю, — піднесено мовив Андрій. — Це таки осінь. Придивись уважно, скільки навколо нас гарячої барви. І листя, і стебла, і навіть ґрунт під ногами наче б вилиті з золота. Рослинність приготувалась на зимовий спочинок. А пташки вже десь за морями...

— Ні, дітки мої, — перебила Андрієві міркування кума Килина. — Це не весна і не осінь, а справжнє бабине літо. Бог з неможливого робить можливе, щоб показати чоловікам свою виїняткову ласку для жінок. На жінці світ тримається, мої дорогенькі.

У спокійній і приємній розмові вони не помітили, коли вийшли на круту гору. Позаду залишилось їхнє місто, осяяне сонцем. Улітку міста б не побачити, воно ховалося в садках, що здаля здавалися гаєм, тільки димарі цегелень стирчали, як велетенські, докірливо підняті, пальці. Тепер дахи майоріли, як барвисті килими, розстелені мандрівними циганами, що отаборились на березі річки.

На заході виднілось село, теж біля річки, з маленькими хатками, біля села паслась череда корів, вищипуючи посохлу траву.

А на сході куріло велике місто, оповите мрякою, за містом земля підіймалась угору й угору, скільки сягає зір, там розкидані копальні, люди працюють під землею, вони не бачать сонця, напівголі, рубають вугілля. Ні, і шахтарі сьогодні спочивають і вони либонь по-виходили зі своїх хаток, щоб посидіти на околицях селища й милуватися широчінню світу, глибиною голу-бого неба, і подихати свіжим повітрям.

— Як тут гарно, дітки мої, — в захопленні мовила кума Килина. — Живеш і жити хочеться. Світ такий гарний, а люди паскудять його. Сваряться, ворогують, псують собі нерви і здоров'я. А то що? Потяг? Так і є. Це вже скоро й одинадцята. А я ж пообіцяла на одинадцятку бути в однієї жінки. То я побіжу, дітки мої.

І вона хуткенько почимчикувала з гори до міста.

Їй нетерпеливилось, хвилювалась від думки, що без її догляду Захар Давидович і Ганнуса щось напсують.

Але турбувалась вона безпідставно. На околиці міста зустріла Ганнусю, радісну, усміхнену, що бігла їй назустріч.

— Ой, тітонько Киринонько, — схопивши за руку жінку, цокотіла дівчинка. — Ходіте швиденько додому. Усе не так сталося, як ми хотіли.

Ганнуса забігала поперед куми Килини, дивилась їй в очі й розповідала поквапно:

— Прихожду я до тата й до мати і кажу їм, що оце я щойно від Андрія, а він хворий і дуже просить вас прийти до нього, бо може, не попрощавшись, померти. А тато схопив мене за вуха й каже — не бреши, не бреши, а ти, стара, каже до мами, збирайся в гості, лікувати будемо дітей, бо їм, бач, погано без нас, дурнішого нічого не вигадали, дитину підсиляють, щоб заманити нас до себе. Нехай, жінко, цього разу їхній чорт старшим буде, хоч я знаю, чи не накручу вух Андрієві. Тато буркотить і буркотить, а мама забирає всі піріжки, зсипає до кошика, тато додав і пляшку горілки і виходимо з хати і прямуємо не до вас, а до Митрівни. Тато каже Митрівні: свахо, нашим дітям погано без нас, кличуть відвідати, тож не гайте часу, а ходімо. А Ми-

трівна стоїть серед хати, чи то злякана, чи запаморочена, очі їй вибалушилися, ротом плямкає, а слова сказати не може. Тоді тато як не гримне на Митрівну, та не сердито, а Митрівна за пальто і ніяк не потрапить рукою в рукав. Мама допомгла їй одягнутися й приходимо до вас, а Захар Давидович притулювся спиною до стінки, костура ховає. А де наші діти? — питає тато, — ми до них у гості. Захар Давидович розгубився і замість руки, повітатися, подає татові костура. Я схопила ту дерев'яку, вкинула до комори, посадовила всіх за стіл, подала їм хліба й оселедця, ще й огірків, а мама з коша свої пиріжки і свою горілку, та вашої пляшка стоїть, то вони випили по першій і зараз розмовляють, а про що, я не прислухалась, а чкурнула до вас.

— А куди ж ти мене ведеш? — схаменулась кума Килина. — Нам же треба кликати молодят.

І вони повернулися назад, Ганнуся все бігла попереду й розказувала різні подробиці зустрічі її батьків з Митрівною і Захаром Давидовичем, запевняла, що тато крутив вуха легенько, зовсім не боліло, а вона боялася, що Захар Давидович, якби вдарив маму костуром, то їй би дуже боліло, а мама у них плоха, у неї всередині щось розривається.

Кума Килина цілком заспокоїлась. Вона не була певна, що її втручання в чомусь спричинилося замиренню розсварених родин, можливо, що так мусіло само статися, бо надійшов відповідний час, вона лише потрусила дерево, щоб стиглий плід відділився від гілки й упав на землю.

Поки кума Килина сходила до міста й поверталась назад з Ганнусею, молодята встигли намілуватись журавлями в небі, що перегукуючись, прямували на південь; потягами, що бігли назустріч, зіткалися, входили один в один і потім знову роз'єднувались, розвіваючи кучері диму над срібною смугою річки; Настю злякала кругленька миша, що, як кулька, прокотилася біля ніг; розглядали стебельце пирію, зеленого й соковитого, що втратило почуття часу й тягнулося до сонця. Все здавалося незвичним, цікавим, обом хотілося говорити

про щось приємне, вони забули про всі прикромці та кривди.

— Оце ми й діждемося синочка, — замріяно мовила Настя. — А чи ти подумав, Андрійку, кого ж ми візьмемо за кумів?

— Ще рано про це думати, Настусю, — дивлячися в далечінь, казав Андрій. — А що, якби ми покумалися з Михайлом Шпаком? Хай не вважає, ніби ми йому вороги. Він таки хлопець добрячий.

— Ні, Андрійку, із Шпаком куматися не можна. Він людина погана. Наші дівчата з контори кажуть, що він ночами ходить до Толкачова.

— Ти диви! — вигукнув Андрій. — Ось такий він!.. Тоді зв'язуватись із ним не можна.

І, подумавши, додав:

— Скільки їх є! Скільки є... Стріляють одні одних, а ніяк не перестріляються.

— Еге, так ото вони й перестріляються. Свого одного знищать, а наших тисячу.

— Нічого, Настусю, — потішав Андрій. — Прийде і на них лиха година. Аби війна почалася.

— А тоді що?

— Тоді люди знайдуть спосіб, як їх позбутися і самі житимуть, як хотітимуть. Свобода буде.

— І знову якісь чорти на нас насядуть.

— Не допустимо, Настусю!

— Хто?

— Ми, люди.

— Які тепер люди. Навіть з батьками й то не можемо вжитися. Колотнеча буде.

— Про батьків треба подумати, Настусю. Хто ж нам сина няньчитиме? Хіба до ясел носитимеш?

— До ясел я не понесу! — твердо сказала Настя.

— Кума Килина мудра жінка, — мовив Андрій, — вона нам добра бажає.

— І мати моя добра мені бажала, коли силувала виходити заміж за Шпака.

— Про старе не варт згадувати, Настусю. Доведеться нам помиритися з Митрівною та перейти до неї жити. І їй, і нам буде краще.

— Тоді вже ти ніколи не помиришся з своїми батьками, Андрійку. Хіба б нам перейти жити до ваших?

— Ти, дивись, Настусю, хтось під горою білою хусткою махає. Здається, то кума Килина. Мабуть, заради неділі, їй сьогодні нас на обід запросить.

— І Ганнуса з нею, — додала Настя.

Молодята враз схопилися, взяли за руки й, обережно ступаючи, пішли вниз. А павутиння все линуло й линуло; часом здавалося, що воно висить у повітрі непорушне, мов на Андрія і Настю, і на все околиці, на всю землю накинено тенета прикрас гоного дня бабиного літа.

ДЕЩО ПРО СЕБЕ І СВОЮ ТВОРЧІСТЬ

**(Лист до видавця книжки “А світ такий гарний...”,
п. Юліяна Середяка).**

1

1

1

Дорогий Пане Добродію!

Ви пишете в своєму до мене листі, що було б за доцільне задовольнити природню читачеву цікавість, давши в кінці книжки, хоча б і стисло, деякі відомості про автора.

Я не проти Вашої пропозиції, але не знаю, як це зробити. Адже читач не статистик, його назвами й датами не задовольниш. А якщо описувати життя своє, то вийде біографічна повість. Можливо, що я колись і візьмуся за таку повість, проте не тепер, бо мені "муляють" інші теми і сюжети.

Та як уже на те пішло, то дещо розповім про себе зараз, звичайно нашвидкуруч.

Уперше я побачив світ у промисловому місті Костянтинівці, на сході України, що тепер та частина називається Донбасом.

Батько мій — Андрій Гайворонський походив із села Ямполь з-над берега річки Сіверський Дінець, а мати — Параска, з дому Ілляшенко — десь із Сумщини, там батько її був лісничим.

Жилось батькам моїм досить сутужно. Батько все своє життя працював на пляшковому заводі машиністом парової машини, що урухомлювала варстати і давала електрику. А мати порала та виховувала нас, дітей. Було нас дванадцятьоро, але четверо померло малими. Решта ж, усі дорослі, жили до другої світової війни.

Учитись почав я з шести років у старого батькового приятеля — дядька Федора Китаєва. Він за рік навчив мене вільно читати й писати.

Мені хотілось ходити до школи. Але туди приймали з восьми років. І мати вдалася на хитрощі. Вона позичила у своєї сестри метрику її сина Павла Черненка, що був старший за мене на три роки, і з тією метрикою мене прийняли до школи під чужим прізвищем.

Ошуканство таки викрилось, але не зразу, а за кілька місяців. Плакала перед учителькою мати моя, плакав я, поки зрештою учителька Олімпіяда Євпфанівна не дозволила мені вчитись далі, уже під моїм справжнім прізвищем. І я раптом із найстаршого віком Павла Черненка перетворився на наймолодшого в школі Василя Гайворонського.

Провчився в заводській школі чотири роки, кінчив її 1917 року, на початку революції. Учителька намовляла мою матір віддати мене до гімназії, запевняючи, що з мене можуть бути люди. Мати обіцяла порадитись із батьком.

Але рада їхня кінчилась нічим, адже вирувала революція, люди мітингували, ходили з червоними прапорами, співали революційних пісень. А потім і розпочалась війна; біла армія, червона, українська, німецька, махновська — все мінялось, переливалось і перелицьовувалось, бої, похорони, розстріли, відступи, наступи, — так до 1921 року, поки остаточно не вкорінилась советська влада.

Саме в голод 1922 року я пішов на скляний завод працювати. Голод і тиф якось пережили, життя потроху унормовувалось і я захопився книжками, хоч і до того часу перечитував усе, що трапляло під руку.

У місті була велика бібліотека, якою керував Фелікс Ковалевський, що уже тоді писав нарис, а згодом з нього зробився цікавий письменник. Крім багатьох оповідань, написав він великий роман "Гута", що друкувався в "Забой" і "Літературному Донбасі". Але цілком роман той видрукований не був, а автор зник під час репресій, мабуть, загинув, як і багато письменників Донбасу.

Учивсь я в гуртку самоосвіти при тій бібліотеці, мріючи разом з такими, як і я, молодими людьми про вищу освіту, готувалися ми для вступу в інститут.

Але крім навчання, мене опанувала ще одна пристрасть. За порадою Фелікса Ковалевського, я почав писати оповідання. Напосіла на мене ця небезпечна пристрасть 1925 року.

Писав багато, легко, сюжетів мені ніколи не бракувало і своє писання надсилав до редакцій газет "Молодий шахтар" і "Кочегарка" та журналу "Забой", де мої оповідання охоче вміщали.

Редакції цих видань знаходилися в округовому місті Бахмуті, перейменованому на Артемівське, в 25 верстах від моєї Костянтинівки.

Цілком зрозуміло, я відвідував ті редакції, і в "Молодому шахтарі" познайомився, а пізніше й міцно здружився з початкуючим письменником Григорієм Баглюком, недавнім шахтарчуком. За кілька років після нашої першої з ним зустрічі він уже відіграв поважну роль у українізації Донбасу і за це загинув.

Там, у Бахмуті, ще 1924 року утворилася Спілка письменни-

ків "Забой", якою довгий час керував Олексій Селивановський. До тієї Спілки прийняли й мене.

Мій друг, Григорій Баглюк, поїхав до московського інституту журналістики, а за рік помандрував слідком за другом і я. Прийняли мене до літературного відділу вищого мистецько-технічного інституту.

Григорій Баглюк студіював журналістику не повних два роки, потім його виключили з інституту за антисталінські виступи й спровадили служити в армії. Я ще залишався в Москві.

А годі вже в Донбасі розгортались незабутні події, цю зрушифовану промислову частину України упевнено й рішуче опанували українська культура. Адже зросли нові українські кадри, виховані в місцевих школах та інститутах. Тоді вже прибувала робоча сила не з Росії, а з українських сел, переважно молодь. Вона потребувала своєї газети, театру, книги, лекції рідною мовою.

Цей історичний процес українізації Донбасу знайшов жваву підтримку в культурних колах столиці. У країну чорного золота їхали мистці, письменники, інтелігенція усіх галузей культури, читали лекції, улаштовували літературні вечори, утворювали різні гуртки, керували ними. Українська мова голосно зазвучала в містах і селищах.

Тоді ж, під час українізації Донбасу, із Києва переїхав у Бахмут відомий письменник Іван Ле. Він очолив Спілку письменників "Забой" і взявся за її українізацію, за об'єднання українських літературних сил.

Собі на помічника і заступника Іван Ле покликав із Харкова Григорія Баглюка, який пізніше редагував "Забой" та "Літературний Донбас", уже цілком зукраїнізувавши їх. Секретарем і мовним редактором був Юліян Западінський, дуже корисна українській справі людина, киянин, що приїхав у Донбас разом з Іваном Ле. Під час розгрому українського руху в Донбасі Юліян Западінський зник.

Я ще вчився в Москві, але переконувався, що марную час. Починалася сталінська доба з її індустріалізацією і нищенням "класових ворогів". Викладачі читали лекції обережно, сухо, боячись власної думки, ховалися за цитати авторитетів. Історія народів, культури, мистецтва, літератури розглядалися під аспектом прояву боротьби класів.

Я таки не витримав, залишив інститут з третього курсу, щоб уже ніколи туди не повернутись.

А повернувся до Костянтинівки, знову почав працювати на скляному заводі — різав скло. Це був кінець 1929 року.

Але робітнича кар'єра моя швидко закінчилась. Іван Ле мусів поїхати на довгий час до Узбекистану, збирати матеріал до другого тому свого "Роману Міжгір'я", Григорій Баглюк мав редагувати журнал "Забой" і керувати літературною організацією, а мою кандидатуру вони обрали на Баглюкового заступника.

І я погодився. Чотири роки ми з Баглюком провадили тяжку працю. Майже в кожному місті і багатьох селищах виникли гуртки "Забобою", що складалася з молоді, яка цікавилась літературою. Ними треба було керувати, допомагати, доводилось комусь із нас двох завжди кудись їхати.

Наш двотижневий, на сорок вісім сторінок, ілюстрований журнал "Забой", що вже друкувався виключно українською мовою, мав наклад 32.000 примірників. А потім цей журнал перетворили на місячник "Літературний Донбас". Містили ми твори не лише своїх донбасівських письменників. До нас надсилали твори і столичні визначні письменники. Навіть М. Скрипник, тодішній нарком освіти, іноді вважав за потрібне свої статті друкувати не в Харкові, а в нашому журналі.

Літературному рухові, пов'язаному з українізацією Донбасу, я приділяю в цьому листі багато місця, бо віддав йому кілька років свого життя, і праця та вирішила мою долю.

А потім виникла повість "Розминовка". Вона друкувалась в "Забой" і харківському журналі "Гарт". Друга частина цієї повісті друкувалась в журналі "Літературний Донбас", а обидві разом склали книжку "Пугачівська рудня". Цю книжку видало 1933 року Державне Видавництво України у Харкові. Але на книжковий ринок вона не потрапила, була конфіскована в зв'язку з розгромом літературному руху Донбасу. Тоді ж конфісковано і книжку Григорія Баглюка, яка щойно вийшла друком. На жаль, назву її не пам'ятаю.

На кінець 1933 року, чи початок 1934 року, у нас в Донбасі мав відбутися з'їзд письменників. Але ні мені, ні Баглюкові, ні комусь іншому з українських письменників бути на ньому не довелося. Кружляли чутки, що Москва проектує формальне приєднання Донбасу до Росії, а тому можна сподіватись репресій проти всього, що українське.

І цей сподіваний наступ почався з того, що одного дня ГПУ закрило полотнищами машини, на яких друкувався "Літературний

Донбас", присвячений з'їздові, поставило біля машин озброєну охорону, а вже вночі почались арешти. Арештовано лише кілька душ, в тому числі Баглюка і мене. А решту письменників узяли під догляд. Звичайно, хто мав можливість, то повтікали.

І в такий спосіб, позбувшись українців, купка росіян письменників П. Беспощадний, П. Северов, П. Чебалін захопила журнал у свої руки, зрусіфікувала його, назвавши вже по-російському "Литературный Донбасс" і видають вони його до цього часу.

За чудо можна вважати, що змогли пережити те лихоліття і згодом працювати в літературі Кость Герасименко, М. Уленік, М. Рудь, М. Ткач, а може й ще хтось із донбасівців.

А кільканадцять душ талановитих людей у розквіті творчих сил зникли, як і не було їх. Баглюка заслано на Воркуту і там його розстріляно в березні 1938 року. Микола Соболенко гибів теж на далекій півночі, загинув і чудесний майстер вірша Василь Іванів — Краматорський, не чути вже Ф. Ковалевського, Юліана Западинського, Івана Ткаченка. Оце недавно київська "Літературна Україна" повідомила, що реабілітовано посмертно нашого донбасівця — грека за походженням — Г. Костопрва. Але та реабілітація рівнозначна черговій компромітації імен, до яких люди ставляться з пошаною. Я був би засмучений, якби дізнався, що реабілітовано Григорія Баглюка.

Мені після в'язниці довелося їздити, змінювати міста й республіки, щоб знову не опинитись у державних лабетах. У Ставрополі, на північному Кавказі, я ходив із скринєю по вулицях, як скляр, вставляв шиби, на Каспійському морі два роки ловив рибу для дагестанського рибтресту, у Слов'янську працював вантажником.

Так до другої світової війни. І лише під німецькою окупацією я знову почав писати оповідання. Друкував їх у "Львівських Вістях", у "Краківських Вістях", у деяких берлінських газетах.

Але жодного оповідання, що писав їх ще юнаком, і з тих, що писав під час війни, у мене не залишилось. І дуже шкодую. Вони ж бо свідки і наслідки пережитого, вони ж моя автобіографія.

В одному німецькому селі південної Баварії, під Альпами, уже після війни мені довелося ще раз міняти прізвище. На нас, втікачів, почали полювати ренатріяційні комісії чи місії. Представники советської влади їздили по селах і за своїм списком вимагали ворогів народу. І я попросив люб'язну секретарку бюргер-

майстра, щоб вона змінила у моєму прізвищі деякі літери. Це вона, хоч і не без страху, зробила. І я заходив до канцелярії бюргермайстра Гайворонським, а вийшов Гайдарівським.

Та на цю наївну підробку я не дуже покладавсь, удень тримався села осторонь, вештався з другом волиняком Петром Вовчком лісами. Він шукав гриби, а я тоді написав повість "Ще одно кохання". Вона друкувалася в газеті "Свобода", що видається в ЗДА, де тепер я живу.

Приїхав сюди я в грудні 1949 р. виснажений фізично, а головне психічно, тяжко тисло все пережите раніше. Та поволі вірився духовно та у вільний від заробітчанства час пишу. Тут я написав кілька речей, три з яких є в цій книжці. Цього ж, 1962-го року Об'єднання Українських Письменників "Слово" видало книжкою повість "Заячий пастух".

На черзі повісті "Гончарі" й "Крадений батько".

На цьому, пане Середяк, закінчую свого листа з побажанням Вам успіху в поширенні книжки "А світ такий гарний..." і якщо читач поставиться до неї прихильно, то це буде і моїм успіхом.

Василь Гайдарівський

Серпень, 1962 р.

З М І С Т

	стор.
Мерехтливі зорі	5
Непрошений гість	65
А світ такий гарний	119
Дещо про себе і свою творчість	239

Este libro terminó de imprimirse en
octubre de 1962, en los Talleres Grá-
ficos "Dorrego", calle Dorrego 1102,
Buenos Aires, República Argentina

Impreso en la Argentina

Printed in Argentina

